

E.M.
Dalgas

Har. Skodshøj

E. M. DALGAS

*E. M. Dalgas,
efter amatør billede fra 1891.*

Har. Skodshøj

E. M. DALGAS

Udgivet af Det danske Hedeselskab
1966

Indhold

Introduktion . 7

Slægt og ungdom . 9

Manddomsgerningen forberedes . 47

De første kampår . 83

Hans livssag . 116

Den helstøbte vilje . 149

Mens årene gik . 169

De sidste år . 179

Registre . 217

*

Introduktion

I 1943 udsendte Hasselbalchs forlag en serie bøger: »Mænd, der byggede Danmark«. På foranledning af dr. med. K. A. Hasselbalch udarbejdede redaktør Har. Skodshøj, Hedeselskabet, en bog om E. M. Dalgas til denne serie. Udgaven fra 1943 blev udsolgt, og med foranledning i Hedeselskabets 100-års jubilæum i 1966 har Hedeselskabet bedt forfatteren om at gennemarbejde biografien om Hedeselskabets stifter til ny udsendelse.

Det er dette arbejde, Hedeselskabet hermed udsender.

Sammenlignet med 1. udgave er der foretaget betydelige udvidelser, idet det i mellemtiden er lykkedes forfatteren at få adgang til ikke tidligere benyttede familiepapirer og breve, ligesom der er indføjet en del billeder og et stikordsregister.

FR. HEICK

Det her foreliggende arbejde om E. M. Dalgas har i nogen grad karakter af et samlearbejde, idet jeg, efter at have beskæftiget mig med emnet i mere end 30 år, har ment, at billedet af E. M. Dalgas, den store og dominerende skikkelse i det danske samfundsliv i sidste halvdel af det 19. århundrede, træder klarest frem ved gengivelse af hans egne ord og handlinger og ved at fortælle, hvad hans samtid og hans medarbejdere mente om ham.

Ved udsendelsen i 1943 - under besættelsen - tjente bogen et særligt formål, som jeg dengang gav udtryk for i et forord med et ønske om, at man i skikkelsen E. M. Dalgas måtte se et eksempel på, hvad fædrelandskærlighed og offervilje kunne føre til.

Dette ønske er ikke mindre i dag, da det, han satte igang for 100 år siden, fortsat tjener det danske samfund i hans ånd og til produktiv og skabende gavn på endnu flere områder end i hans tid.

HAR. SKODSHØJ

Slægt og ungdom

Det nantiske edikts ophævelse i 1685, hvorved Ludvig d. XIV forbød reformert gudstjeneste i Frankrig, sendte en mængde af landets dygtigste sønner i udlændighed. En del af dem fandt vej til Danmark, hvor de toges under beskyttelse af Christian d. Vs dronning og opnåede adskillige privilegier.

I Danmark har mange af disse Huguenot-slægter rodfæstet sig og på mange områder gjort sig gældende ved dygtighed, flid og fremsyn. Ejendommeligt virker det, at de tre navne, der kom til at præge hedesagens udvikling og løsning på et langt senere tidspunkt, alle tre tilhørte forgreninger af disse indvandrede slægter. Det gælder både *Dalgas*, *Morville* og *Mourier-Petersen*, de tre mænd som dannede Hedeselskabets første bestyrelse, og hvis samarbejde om opgaverne satte så strålende resultater.

*

Enrico Mylius Dalgas' tipoldefar hed Antoine Dalgas. Han var en af de mange, der forlod Frankrig ved det nantiske edikts ophævelse. Hvor i Frankrig han levede, foreligger der i dag ingen oplysning om, men alting tyder på, at det har været i en af de to provinser Bearn eller Languedoc, som netop var Huguenotternes hovedopholdssteder.

E. M. Dalgas støttede denne formodning på flere ting. Dels mente han, at navnet Dalgas skal udledes af det spanske ord Hidalgo, der nærmest må oversættes ved en lavadelsmand eller selvejer i modsætning til en ufri fæster. I Frankrig er det netop i de to nævnte provinser, der findes et vist sprogfællesskab med den nordlige del af Spanien.

Yderligere taler en engelsk forfatter fra den samme provins om en Emmanuel Dalgas fra Salles i nærheden af Nîmes, der blev brændt på bålet for

sin tros skyld i 1687. Da navnet er alt andet end almindeligt i Frankrig, er der megen sandsynlighed for, at E. M. Dalgas har ret i sin formodning om, at der her er tale om en af de slægtninge, der trods farene blev tilbage i Frankrig.

I sine erindringer skriver E. M. Dalgas, at han på et eller andet tidspunkt har haft lejlighed til at se en skreven beretning om flugten fra Frankrig, hvori det forekommer ham, at det nævntes, at flugten gik over Dijon til Svejts, og hovedvejen fra egnen omkring Pyrenæerne til Svejts gik netop over Dijon.

Det er naturligt, at Dalgas, der havde en meget udpræget og levende familiefølelse, har interesseret sig stærkt for denne stamfader. I sine erindringer søger han da også at give et så sanddru billede af Antoine Dalgas som muligt. Den karakterstyrke, der skulle til for at bryde op og flygte til udlandet, den vedhængen ved sin tro og overbevisning om, at denne flugt var det eneste rigtige, må naturligt have fængslet E. M. Dalgas, der sikkert selv har følt noget af det samme - og også givet udtryk for det.

Det at følge sin overbevisning - og kæmpe for den til det yderste - var et særkende for Dalgas. Han har måske selv heri følt en arv fra stamfaderen.

*

Antoine Dalgas har næppe været nogen ubetydelig person. Det lykkedes ham sandsynligvis at bjerpe en ret betydelig formue med sig til Svejts, idet han ved sin død kunne efterlade en landejendom til hver af sine to sønner, Antoine og Gabriel, der begge var landmænd, den første i Lausanne og den sidste i Chauvanne. Disse to var født i Svejts, men der skal desuden yderligere have været seks børn, hvis navne og forhold ikke kendes.

Det er fra den ældste søn, landmanden og uldhandleren Antoine Dalgas i Lausanne, at den danske slægt Dalgas nedstammer. I Lausanne blev der i Antoine Dalgas' første ægteskab født en datter, der døde ugift, men i hans andet ægteskab, da han var 52 år gammel, fødtes tre børn. Hans anden hustru, *Anne Thusson**), var forældreløs og kun 18 år, men ikke uden midler, da hun giftede sig med den aldrende mand. Det ældste barn, igen døbt med navnet Antoine, vendte tilbage til Frankrig til Domesargues i nærheden af Nîmes, hvor han levede som miniaturemaler. Også denne tilbagevenden til egnen omkring Nîmes tyder på, at formodningen om, at denne egn er slægtens hjemsted, er

*) Kan læses som Thuron.

rigtig. Den yngste søn Francois blev præst i Svejts.

Den næstældste søn fra Lausanne hed *Jean Marc*. Han fødtes 1756 og blev den, der førte slægten til Danmark. Meget tidligt ønskede han at blive præst, men faderens formueforhold var som følge af uheldige spekulationer, bl. a. med en tobakspantage, hvor en kompagnon næsten ruinerede ham, blevet sådan, at sønnen ikke kunne regne med nogen støtte hjemmefra og det blev derfor en lang vej for ham, inden han nåede sit mål. I en ganske ung alder tog han plads som huslærer, først i tre år i Bordeaux i Frankrig, senere i Den Haag og Leyden i Holland. I en efterladt redegørelse siger Jean Marc, at tiden i Holland var meget lykkelig og, at han »her har spillet en Rolle i Revolutionen.« I de seks år, han var lærer, havde han samtidig med, at han jævnlige måtte sende økonomisk hjælp til forældrene i Lausanne, opsparet nogle midler, således at han omkring 25 år gammel kunne fuldende sine studier og til sidst tage eksamen og blive indviet som præst i Erlangen. På sin rejse til Erlangen for at blive indviet overnattede han hos borgmesteren i Elberfeld, hvor han i dat-teren *Mariette Aldebert* fandt sin tilkommende hustru. Umiddelbart efter indvielsen til præst friede han til hende, fik hendes og forældrenes ja, og efter at han derpå i to år havde været præst for den reformerte menighed i Fredericia, rejste han i 1784 til Elberfeld, blev gift og vendte med sin unge hustru tilbage til Fredericia til et rigt og virksomt liv. Det fik den største betydning for ham, at hustruens broder, den senere storkøbmand *Aldebert* i London blev hans trofaste ven og senere slægtens rådgiver og støtte i næsten alle spørgsmål lige til Aldeberts død vist nok i 1816 eller 1817.

*

Jean Marc Dalgas har i den lille by uden tvivl været en meget usædvanlig mand. Med liv og lyst gik han op i sin gerning og tog de opgaver op, der mødte ham. Som ung havde han været levende optaget af matematiske studier, fulgte forelæsninger i filosofi og havde da ofte svært ved at vende tilbage til de religiøse studier. Han siger selv i sin »Beskrivelse af de reformertes Etablissement i Fredericia« 1797: »De, der i en Menigheds Præst blot see en Mand, der er kaldt til at tale fra Prædikestolen paa visse Dage (en Prædikant) og at forrette de hellige Ceremonier, vil undres over min Nidkierhed. Jeg tilstaar, jeg har andre Begreber om en Evangelii Tjener, der baade har sin Hjords

timelige og aandelige Vel paa Hierte.«

Og det var netop, hvad denne præst havde.

Kolonien var opstået i 1720, indkaldt fra Brandenburg af Frederik d. IV, og var i årenes løb vokset til mod århundredets slutning at omfatte ca. 550 personer, for hvem Dalgas ikke alene var den åndelige vejleder, men tillige den initiativrige rådgiver. I sine efterladte skrifter gennemgår han nøje, hvorledes kolonisterne skal dyrke deres jord i vekseldrift med tobak eller kartofler for at få jorden ren, og derefter med hvede eller rug. Han taler om gødnings-spørgsmål, om håndværk og handel, om afgifter og rettigheder. Arven fra hjemmet i Lausanne vedkender han sig, det var her, han i sine drengeår havde set moderen som den flittige bondekone, der skulle varetage hele hjemmets tarv.

Naturligvis drev han selv sin jord. Om velsignelsen ved kolonisternes mange børn hedder det: »En Mængde Børn ser man fra om Morgenens tidlig følge deres Far paa Arbejde, belæssede med Markredskaber. Jo flere Arme de havde, jo mere Arbejde de tog sig paa, forsikrede om deres Udkomme, følgende villigt Naturens Stemme, Fremtiden skræmmer dem ikke. En Bopæl og nogle faa Møbler er tilstrækkeligt for dem til at lægge Grundvolden for en Familie. Kiærlighed til Uafhængighed, Lyst til at være Herre hjemme og faa en Rang i Selskabet, som Fader til en Familie, drive dem ogsaa til at gifte sig. Og disse Grundsætninger, som komme fra et godt og veltænkende Hierte, vise stedse Dyder, der ære Menneskeheden og danne Borgere.«

Når præsten taler så varmt om børnene, har han sikkert også tænkt på sine egne, idet han på det tidspunkt - efter 13 års ægteskab - havde syv børn og senere fik endnu to.

Som en af årsagerne til, at kolonien trivedes så godt, i modsætning til andre, finder han, at kolonien i Fredericia stedse har søgt, og med held, at holde sine unge mennesker tilbage og indånde dem kærlighed til føde landet, således at gode sæder bevaredes, og ægteskaberne var lette, uden egennytte og blot betinget af tilbøjelighed og kærlighed. Han har ikke, da han skrev disse ord, tænkt sig, at tre af hans egne sønner skulle rejse til udlandet, og den ene af hans døtre komme »galt af sted« og få tvillinger uden at blive gift.

Netop i de år, da Dalgas udsendte sin bog om de reformerte i Fredericia, var kolonien ude for store storme. Der var nok af nid og misundelse mod de

driftige fremmede, som jo også dannede en udpræget fremmedkoloni, idet der således i hele pastor Dalgas' tid og helt til 1821 kun prædikes på fransk i kirken, og kolonien gjorde alt for at hævde sig som særligt privilegerede, der kun nødtigt blandede sig med andre og endnu nødigere giftede sig med udenforstående. En affære opstod i 1796, da man søgte at fratage dem 220 hovedlodder af byens jord, som lige siden koloniens oprettelse havde været tillagt dem. Pastor Dalgas optog kampen, hans ovennævnte skrift, der forfat-

*Jean Marc Dalgas, 1756-1811,
reformert præst i Fredericia.
Bedstefader til E. M. Dalgas.*

tedes på fransk, det sprog han stadig skrev og helst også talte, blev et særligt indlæg i kampen, og efter en rejse til København lykkedes det ham at føre sagen igennem til sejr for sognebørnene.

Men tit gik det hårdt til, og Dalgas måtte slå fra sig til alle sider, så det var forståeligt, at han ikke var lige afholdt alle steder. Han skildres af en samtidig som en stejl personlighed, der, selv om han på mange måder gjorde sig stærkt fortjent af menigheden, ikke altid havde det bedste forhold til den, særlig i de første år.

Det, der imidlertid i denne redegørelse navnlig må interessere, er det vidtskuende syn, han som interesseret landøkonom giver udtryk for vedrørende de forhold, hvorunder de omkring 1760 fra Rhinegnene indkaldte hedeopdyrkere på hederne omkring Randbøl og Frederiks levede.

Pastor Dalgas var præst for de reformerte blandt kolonityskerne, således at han fra 1783 jævnlig måtte gøre smårejser - efter kgl. ordre - for at betjene

dem med gejstlig hjælp. Under disse rejser har han øjensynlig nøje sat sig ind i de kår, de levede under, og har - som det var hans vane også i Fredericia - bestræbt sig for at hjælpe dem ikke alene med det gejstlige, men også i det rent timelige. Pastor Dalgas kalder disse fremmede hededyrkere for arbejdsomme og flittige i modsætning til den karakteristisk, som pastor Carstens i Frederiks giver dem 50 år senere. Dalgas beundrer den »vindskibelighed«, hvormed de har forstået at drage fordel af en let og sandagtig jord, så den giver dem meget rug, byg og kartofler.

Det, kolonisterne på heden navnlig mangler, er hø, siger han. Havde de mere hø, kunne de udvikle deres brug til noget langt bedre. »Nogle Forsøg, som jeg har anstillet,« skriver han, »have overbevist mig om, at man letteligere kunde afhjælpe denne Mangel, ved naturlige eller kunstige Enge, og at saavel den hvide som den røde Kløver vilde lykkes paa dette Jordsmon, naar den saades rigtig. Spærgelen eller det hannoveranske Hede hø frembyder endnu en Hjælpekilde, der fortjener Kolonisternes Opmærksomhed. Jeg har allerede gjort Forsøg hermed, og Udfaldet har svaret til mine Forhaabninger. - Den, der maatte være heldig nok til at udfinde et Middel, hvorledes man kunde danne kunstige Enge paa vore Heder, vilde derved bevise sine Medborgere en stor Tjeneste og fortjene offentlig Belønning.« Der ligger i disse betragtninger, hvor kortfattede de end er, en del, der tyder på, at de store problemer, som knyttede sig til det så stærkt diskuterede emne »Hedernes Peublering«, har optaget ham stærkt og betydeligt mere, end der skriftligt er vidnesbyrd om. Man indlader sig ikke på forsøg uden at være godt inde i emnet. Det er da også meget sandsynligt, at sønnerne, efterhånden som de blev store nok til at deltage i hederejsernes besværligheder, har fulgt med ham og derigennem modtaget indtryk af blivende værdi. Den ældste søn *Carl Frederik Isac Dalgas*, som tidligt modnedes til en kendt og meget anset landmand og landøkonomisk forfatter, har således interesseret sig meget positivt netop for engvanding. Nevoen Enrico Mylius Dalgas siger da også om denne farbroder Carl Dalgas, at han måske var den eneste, som på de tider havde et rigtigt syn på hedeforholdene, navnlig engvandingens betydning, og som bedømte aldannelsen forstandigt.

Til forståelse af Jean Marc Dalgas' karakter nævnes, hvorledes han - skønt udlænding - viste sig som god dansk borger, da han ved englændernes over-

fald på Danmark af menighedens unge dannede et jægerkorps, som eksercerede med liv og lyst. Korpsen fik endda et musikkorps, der dog væsentligt bestod af hans egne fire sønner. Den daværende kronprins Frederik kom ofte til Fredericia fra residensen i Kolding og var meget glad for at holde parade over de reformertes jægerkorps.

Man vil af disse spredte træk forstå, at det sydlandske blod i Jean Marc Dalgas ikke lod sig kue. Det slog ustandselig igennem, krævede idelig aktivitet af ham, og skønt i realiteten fattig - han måtte således i de yngre år give undervisning i Fredericia i fransk og tysk for at skaffe det nødvendige udkomme - er det givet, at det har været et alt andet end kedeligt liv, der levedes i den reformerte præstebolig i Fredericia, noget at tage i arv efter af åndelige værdier for de ni børn.

Og økonomien gik det vist også efterhånden bedre med, idet han af den meget velhavende svoger Aldebert i England havde fået skænket ejendommen »Margretelund« ved Vejle, som den ældste søn Carl senere overtog og omdøbte til »Aldebertsminde«.

Adskillige gange var Jean Marc Dalgas tilbudt langt bedre lønnede præstestillinger i den reformerte kirke i udlandet, men han afslog det og blev i Fredericia, hvor hans gerning var blevet ham kær, og hvor han efterhånden var ved at føle sig helt og fuldt ud som dansk.

I sine senere år - han døde 1811 - knyttedes han da også ved nære venskabsbånd til adskillige venner uden for den egentlige menighed, således den bekendte justitsråd *B. Bruuns familie*. Der er grund til at nævne dette allerede her, fordi denne slægt senere i livet kom til at betyde meget for E. M. Dalgas, da han selv blev indgiftet i den.

Enrico Mylius Dalgas omtaler dette i sine erindringer. »Begge Familiers Børn levede meget sammen,« siger han. »Min Far var saaledes en Ven af Søren Bruun i Assens, hvis Datter Magdalene Bruun senere blev gift med Etatsraad *Mads Pagh Bruun* i Aarhus. Christian Dalgas, en anden af Præstens Sønner, var endog nær ved at blive forlovet med en af Justitsraadens Døtre, Marie Bruun, senere Fru Schønheyder, men den Bruunske Familie modsatte sig Forbindelsen, vist nok paa Grund af Christian Dalgas' usikre pekuniære Stilling. De nærede imidlertid hele deres Liv igennem stor Godhed for hinanden, og da jeg (E. M. D.) som Lieutenant blev forlovet med min nuværende

Hustru, en Datterdatter af Justitsraad Bruun, blev det mig ganske interessante Forhold meddelt, og hos den dengang ældre Fru Schønheyder fandt jeg en kendelig Varme og Interesse for Familien Dalgas.« Christian Dalgas og fru Schønheyder mødtes igen forud for Enrico Mylius' bryllup. Et brev fra Christian Dalgas i 1850 omtaler, at han har penge anbragt hos Bruun til disposition for familien.

Alting tyder på, at slægten Bruuns forbindelser med rigsdagen og de offentlige myndigheder fik stor betydning for E. M. Dalgas i hans arbejde for hedesagen. Det gamle slægtsvenskab fornyedes, som vi senere skal se.

*

Af Jean Marc Dalgas' børn er allerede nævnt Carl (1787-1870), men desuden var der sønnerne Jean Antoine (1788-1835), Christian August (1789-1863), Henrik Francois (1791-1848, farver, fabrikant i Vejle, en tid medlem af den jyske stænderforsamling) og Louis (1801-1878, ugift, død som fabrikant i Italien) samt døtrene Betty Julie (1793-1880, gift med landmand Mogens Muhle), Caroline (1795-1839, ugift, to børn, tvillinger), Christine (1797-1868, gift med lensbaron Henrik Stampe) og Susette Maria Augustine Peschier (1798-1844, gift med professor Joachim Frederik Schouw).

Jean Antoine blev fader til Enrico Mylius Dalgas. Af alt, hvad der foreligger om denne store børneflokk, skinner det klart igennem, at ingen af dem har været som folk er flest. Det er foretagsomhed, initiativ og lyst til at se sig om og lære noget, der er den bærende tone. De er ikke hjemmefødinge, ingen af dem bliver i Fredericia længere, end til vingerne er vokset til, de rejser allesammen ud, den ene drager den anden efter sig. Der er et tilsyneladende ubrydeligt sammenhold mellem dem, en kærlighed og villighed til at være noget for de andre, som man sporer, at også E. M. Dalgas har lært af. Når han mange år efter, at den sidste af slægtledet fra Fredericia er død, formæner sine egne efterkommere til trofast at holde sammen, så er dette næppe mindst blevet til på baggrund af, hvad han selv lærte om slægtskabsfølelsens og slægtforpligtelsens store værdi i sine helt unge år.

Jean Antoine, der var født i 1788, og den et år yngre Christian var begge kommet til England for at lære handelen, antagelig umiddelbart efter den første krig med England. Uddannelsen fandt sted hos den omtalte onkel Aldebert, som har stået søsteren og svogeren i Fredericia meget nær. Hvor længe

de to brødre har opholdt sig i England, foreligger der intet om, udover at Jean Antoine var der allerede i 1806 og Christian endnu i 1812, men omkring 1813 finder man dem begge i Italien, - Jean Antoine havde nedsat sig i Neapel, og Christian nedsatte sig i Livorno efter en tids ophold på Malta, Deres arv efter faderen gav de afkald på til fordel for broderen Carl, der ikke klarede sig for godt på »Aldebertsminde«, hvor han jævnlig fik hjælp fra onklen i London, hvis yndling han utvivlsomt har været. Denne kærlighed forhindrer dog ikke, at det bliver Christian Dalgas, der i 1816 udpeges til at forvalte arven fra onklen - en arv, som senere kommer hele familien til gode på forskellig måde. Breve i familiearkivet belyser dette nøje.

De to 25-årige unge mænd har måttet have haft mod og eventyrlyst, når de sådan slår sig ned i et fremmed land, endnu inden dønningerne efter Napoleonskrigenes hærgen er døet hen. Man kan ikke lade være at spørge sig selv, om ikke det Aldebertske handelshus i England har stået bag. Det har sikkert ikke været onkelen ukært at få de unge danske til påny at åbne handelen med Italien. Han har været et sted i baggrunden med både pengemidler og hjælp som handelsforbindelse i de første svære år! I et brev giver han således udførlige råd om en pengeanbringelse.

I 1813 har Jean Antoine ved moderens død i dette år været hjemme i Fredericia, hvor han naturligvis vakte betydelig opsigt. Livlig, sortskægget - »lille, men fintbygget, med et ualmindeligt interessant Ansigt,« som digteren Hauch skildrer ham - har han nok været en omsværmet person, endnu med romantikken fra rejserne gennem Europa omkring sig. Det er da heller ikke uforståeligt, at han her finder sit hjertes udkårne, den yndige knapt 19-årige *Johanna Tomine Stibolt*, datter af kammerherre, kommandørkaptajn Andreas Henrik Stibolt.

Hanna Stibolt havde været på besøg i Fredericia, og Jean Antoine fulgte hende til København sammen med sin søster Susette. Det har ikke været nogen billig tur. Den unge handelsmand fra Italien har øjensynlig villet forkæle sin tilkommende, idet han i en efterladt dagbog omtaler, at rejsen fra Fredericia til København for dem alle tre beløb sig til i alt 280 daler. Først i 1819 kom han atter til Danmark for at hente sin brud. Brylluppet stod i København, og rejsen til Neapel varede i over fire måneder, eftersom de rejste fra København den 6. juli og først nåede Neapel midt i november. Ganske

vist havde det unge par tilbragt en måned hos venner i Fredericia og familien på Vejleegnen, besøgt familie og venner hele vejen ned igennem Tyskland og været i Livorno hos Christian Dalgas - som søsteren Christine var hos. Det meste af rejsen foretog de i egen vogn, som Jean Antoine købte i Hamburg. Det har været en rejse med rige oplevelser og et væld af indtryk, som fru Johanna omhyggeligt og pertentligt nedskrev i en dagbog, der desværre kun er kendt i foretagne uddrag. Hele turen til Italien gjorde Jean Antoinets søster Susette med. Om hende hedder det, at hun var Jean Antoinets kæreste søster.

*Jean Antoine Dalgas, 1788-1835.
Enrico Mylius' fader.*

Om *Christine* hedder det i fru Johannas dagbog: »Christine fandt jeg som forhen, heftig, overgiven, munter og hjertelig god.«

*

Årene i Neapel fra 1819-1830 har været festlige år for de unge, der måtte indtage alle ved den naturlige finhed og den gæstfri hjertelighed, hvormed de åbnede dørene for landsmænd og gjorde deres hjem til et samlingssted for de mange danske, som i disse år fandt til Italien. Den store Thorvaldsens centrumskikkelse i Rom virkede som en magnet, der trak kunstnere af alle slags til sig. Naturligt blev det, at mange af dem fandt vej til Neapel og søgte til det danske hjem, der så villigt og gerne tog mod dem. De to unge smukke og forældreløse piger Susette og Christine levede her i nogle år et dejligt ungdomsliv som gæster, snart i Livorno og snart i Neapel og har næppe gjort huset mindre tiltrækkende.

Alt taler for, at også *Christian Dalgas'* hjem må have værnet om traditionerne og erindringerne fra Danmark. Om hans svejtsisk fødte hustru, Louisa, tales der altid med kærlig beundring. Da Carl Dalgas omkring 1860 skriver sin selvbiografi, tilegner han den i taknemlig erindring »sin elskede Broder Christian August Dalgas, dansk Konsul i Livorno, Danmarks trofaste Søn, sine Søskenes Velgører.«

Jean Antoine Dalgas har i Carsten Hauchs erindringer fået det smukkeste eftermæle. Carsten Hauch lå syg i Neapel, og den danske legationsråd Voigt bragte da Jean Dalgas til ham, fordi han mente, at Dalgas var den mand, der bedst kunne hjælpe ham. »Det var første Gang, jeg saa denne Mand,« skriver Hauch, »hvis Venskab aldrig siden svigtede mig, og uden hvis Omsorg og virksomme Deltagelse jeg rimeligvis var gaaet til Grunde ... Han var lille og saa ikke stærk ud, og der var i hans sjæfulde Ansigt et Træk af Melankoli, der maaske hang sammen med en indre Sygdom, hvorfra han led, og som blev Aarsag til hans altfor tidlige Død. Dog var han opvakt og fuld af Liv, og man mærkede vel, at der flød fransk Blod i hans Aarer, men dette forenede han med ægte nordisk Troskab; jeg har heller ikke kendt mange, der ved Siden af en udviklet praktisk Virksomhed havde bevaret et saa aabent Øje for enhver aandelig Stræben som han.«

Dalgas skaffede først Hauch bolig i den bortrejste danske generalkonsuls villa, derefter i vennens, den tyske købmand Fellingens hjem, begge steder gratis, og tilsidst flyttede Hauch, efter at han havde fået den ene fod amputeret og var ved at komme sig, ind i Dalgas' hjem. Han blev her hjulpet på alle måder. Dalgas fortæller, at Hauch spillede på guitar en time før amputationen foretoges.

Hauchs arbejder »Hamadryaden« og »Bajazet« blev skrevet i Neapelperioden, og Dalgas forsøgte at få udgivet en oversættelse til italiensk, som Hauch selv foretog af nogle arbejder, men inden de kom fra trykkeriet, blev de forbudt. Hauch fulgte bl. a. med familien Dalgas ud i sommerboligen i Sorrento-dalen og på bjerget Vornero, hvorfra der foretoges lange udflugter. Om fru Dalgas skriver Hauch, »at hun havde grædt over mig, da Operationen foregik, og baade da og siden sørgede hun for mig med en søsterlig Hengivenhed. Da jeg efter Operationen maatte blive i Neapel Sommeren over til næste Foraar, viste baade hun og Dalgas mig en Gæstfrihed, der bestandig blev sig selv

lig« I et opbevaret brev fra Dalgas til N. L. Høyen fra 1824 hedder det: »- jeg bistaar ham saa meget som muligt ved at besøge ham, skaffe ham Lindringer, men Heigelin har gjort mere ved at tilbyde ham sin skønne Villa paa Capo di China, hvor vi i Gropitschers Selskab tilbragte en Søndag Morgen sammen.«

Man kan af alt dette forstå, at årene i Neapel har været lykkelige år for familien Dalgas. Forretningen er gået godt, således at de har været endda ret velstillede. De har levet omgivet af gode venner og set mange gæster fra Danmark hos sig. I en efterladt stambog findes mindeblade fra H. N. Clausen, N. L. Høyen, lægen og digteren C. Otto, H. Bille Brahe, Ussing, Ploug, Georg Berner, Küsing, Jens Holm, N. B. Krarup, Wichmann, lægen Schønberg m. fl. N. B. Krarup siger i april 1823, at han i to år har rejst i udlandet, men intetsteds som i Dalgas' hjem har glædet sig så meget ved at være dansk.

Lensbaron *Stampe*, Nysø, og den senere meget kendte videnskabsmand og politiker etatsråd *Joachim Schouw* mødte i Jean Dalgas' hjem begge deres skæbne, idet de blev forlovede med henholdsvis Christine og Susette Dalgas. For begge pars vedkommende stod brylluppet hos Jean Dalgas.

H. N. Clausen skriver i 1819: »Den lille Cirkel i Jean Dalgas' Hus paa Toledogade virkede paa mig med stærk, maaske uforholdsmæssig stærk Tiltrækningskraft; de Dage lod sig snart tælle, hvor jeg ikke tilbragte der flere eller færre Timer, men vist er det, at enhver Nydelse, som her strømmede i fuldt Maal ind paa mig udefra, forhøjedes i overordentlig Grad ved Meddelelsen i den venlige Kreds. Da jeg skiltes fra dem, kunde jeg mindst have Anelse om, i hvor nært og kært et Forhold den unge Pige senere som gift skulde træde til mig og mine i Hjemmet. Susette Dalgas blev Fru Schouw, Hustru til min nærforbundne Ven; i en Række Aar var vi endog Husfæller i København (i Krystalgade), og Forholdene, under hvilke det første Bekendtskab var gjort, beholdt deres Betydning for os begge.«

N. L. Høyen kom til Neapel i 1824, men »fandt sig snart til Rette, blandt andet understøttet af gamle Venner og velvillige Landsmænd, han der fandt, navnlig Konsul I. A. Dalgas og hans elskværdige Familie.« Bl. a. var han med dem i Sorrento-dalen. Dalgas karakteriserer venskabet således: »- det venskab, der knyttede os sammen, dels ved gode Ord, Skjænderier og dels ved Sympathie -.«

Jean Dalgas har sikkert ikke stået tilbage i kredsen af begavede menne-

sker, som han færdedes imellem. Han havde, som flere af familien før og efter ham, et udpræget tegnetalent. Adskillige efterladte tegninger viser dette. Blandt disse findes en morsom, let henkastet rørpennetegning af en ca. 5-årig dreng med en stor bredskygget hat på hovedet. Tegningen menes at forestille Enrico Mylius Dalgas, siddende på molen i Livorno.

Omkring 1829 brød ulykkerne imidlertid ind over familien. Dalgas havde i Neapel indladt sig i byggespekulationer, der ruinerede ham. Han måtte forlade Neapel og søge op til broderen Christian i Livorno, hvor han blev modtaget med åbne arme. Forinden havde han dog i 1830 forsøgt at begynde forfra i Venedig, men uden held, skønt hjulpet af husets mange årige forretningsforbindelse og ven, indehaveren af handelshuset Mylius i Milano.

I 1831 blev han associe i broderens forretning i Livorno, og i løbet af få år lykkedes det ham ikke alene at få betalt enhver sit, men også at sammen spare en lille formue, ca. 3.000 rd., som fordeltes mellem børnene, da disse blev voksne. Det er dog muligt, at de efterladte midler kan være arven fra den forlængst afdøde onkel Aldebert i London, idet denne arv i sin tid blev sat fast i Christians firma, så kun han kunne disponere over den.

Modgangen havde imidlertid slået Jean Dalgas ud, og skønt Enrico Mylius husker ham fra disse år som en kærlig fader, der holdt meget af at beskæftige sig med børnene, tegne for dem, gå ture med dem og fortælle dem historier, blev han dog år for år svagere. I de sidste år, han levede, var han meget svag og måtte i den varmeste årstid opholde sig på et landsted, kaldet Lari, i Appenninerne, øst for Livorno. Med begejstring mindes sønnerne disse skønne ture ud til Appenninerne og livet derude - de var endnu så unge, at de ikke mærkede til alvoren bag faderens sygdom.

I 1835 døde Jean Dalgas af en snigende underlivssygdom, og fru Johanna stod tilbage med seks børn, sønnerne Carlo (f. i Neapel 1811), Ernesto (f. i Neapel 1823), Enrico Mylius (f. i Neapel 16. juli 1828) og døtrene Susette (f. i Neapel 1825), Dagmar (f. i Venedig 1830) og Caroline (f. i Livorno 1832).

*

Hvad ved man om Enrico Mylius' barndom?

Ikke ret meget ud over, hvad han selv har fortalt, men disse første barndomsår i det fremmede land med de skarpe kontraster til, hvad han senere blev vant til, har dog fæstnet sig med en mængde afvekslende detaljer i hans

hukommelse. Man kan forstå, at han hele sit liv med glæde - måske med en vis vemodig længsel - har tænkt tilbage på de lykkelige år i Livorno.

Dalgas skriver om disse år:

». . . jeg er født i Neapel og døbt af den bekendte franske reformeerte Præst, Adolphe Monaud. Kun 1½ Aar gammel kom jeg til Venedig og i 2½ Aars Alderen til Livorno. Her boede vi i et stort Hus i Gaden Condotti i den nye Deel af Byen; i Husets Stueetage boede Verten, en Grev Lardarelli, der fra simpel Arbejder havde arbejdet sig op til Rigdom ved at opdage og eksploitere Boraxkilder i de pontiske Sumpe. Hans Have var fuld af Orangetræer, der samtidig bare Frugt og Blomster, og det er den eneste Orangelund, jeg har seet. Ovenover os boede en italiensk borgerlig Familie, med hvis Søn, Pietro, jeg var gode Venner, og som hver Lørdag Eftermiddag bragte mig en Skive varm Polenta dolce, en stiv Grød eller Budding af Kastaniemel, hvis søde Indhold blødgjorde mit Hjerte. Lardarellis Sønner og min Broder Ernesto vare derimod Uvenner; en skøn Dag overfaldt de ham i Porten, og paa ægte italiensk Viis havde de endog leiet en anden Dreng til at dræbe ham; men min Broder slap dog med nogle Knivstik. Allerede da jeg var fire Aar, kom jeg i Skole hos en skindtør Skolemester, der gik i en luvslidt sort Spidskjole med et Riis i den ene Bag lomme, og hvor vi Smaapurke, saavidt jeg mindes, kun lærte at tage imod Riis og spise Kridt; men allerede i mit femte Aar blev jeg anbragt i en fransk Skole, hvis Forstanderinde var en Madame Guillet, Enke efter en af Napoleons Generaler, medens Lærerpersonalet bestod af hendes Søn og Datter. Der taltes kun Fransk, og da jeg var 6½ Aar gammel, kunde jeg tilstille min Fader en Nytaarsgratulation paa Fransk (Brevet er i mit Værge), hvori ærligt fortælles, at Brevet er dikteret af min Lærer, og at jeg havde været noget doven i det forløbne Aar. Denne Skole var et Pragt exemplar af en gammeldags Opdragelsesanstalt; i det ene Hjørne af Skolestuen fandtes et Parti haarde gule Ærter, paa hvilke vi sølle Unger maatte ligge paa Knæ, naar vi havde været uartige, medens vort Hovede samtidig blev smykket med et Par store Æseløren af Pap. Riis fik vi vel ikke, men vi kom jevnligt hen i Ærtekrogen, maatte ofte sidde over, naar vi stammede i den franske Grammaire; og især overværede vi hyppigt Forstanderindens Uddelinger af Roes og Daddel samt Straffe, der gaves om Morgenens, medens alle vi Drengene var opstillede i en lige Linie med Lærerpersonalet paa Fløiene. Min Skolefrokost

købte jeg hver Morgen paa Frugttorvet, den bestod af et Par store Figen, hvortil en Skive Brød, medbragt hjemmefra. Dette Indkjøb var den fornøieligste Deel af Skolegangen, og Frugttorvet staaer levende i min Erindring, og det saameget mere, som vi Børn om Eftermiddagen ikke sjældent gik derned sammen med den nedennævnte Rikke Kruse, for at købe en af de prægtige mørkegrønne Vandmeloner med blodrødt Kjød og sorte Kerner;

*Den fem-årige Enrico Mylius
siddende på molen i Livorno,
vist nok tegnet af faderen.*

Melonen blev saa i en Kurv sænket ned i vor dybe Huus-Brønd for at afkøles, en Operation som overværedes trofast, indtil Melonen atter blev halet op for at bringes ind til Aftensbordet. Stundom gjorde vi længere Toure ud ad en Landevei med Brombær i Grøfterne, eller til en Bondekone paa Landet, som daglig leverede friskkjærnet Smør til Huset, og i hvis Have der stod et prægtigt Kirsebærtræ, naturligviis Gjenstand for vore Længsler; eller vi gik med min Broder Ernesto paa Fuglefangst med Liimpinde, medens vi unge Røvere laae paa Luur i et med Jord overdækket Rum; men især dvæle mine Erindringer ved de før omtalte Ophold i Appenninerbjergene i Lari og ved min Faders Omhu for os Børn ...«

Dalgas omtaler en fransk reformert præst, pastor Monaud, som har døbt ham, men navnet må sikkert være Monod, idet både Carsten Hauch og Børge Janssen - den sidste i »Den danske reformerte Menigheds Historie« - staver

navnet på denne måde. Monod har været på et længere besøg i Neapel sammen med en broder, og dette gav stødet til, at Jean Dalgas fik oprettet en reformert menighed i Neapel med Monod som præst. Det har sikkert ikke passet Jean Dalgas, at han, da Susette Dalgas var blevet født i 1825, havde måttet lade en katolsk præst døbe den lille pige, der i sin første levetid var ret svagelig.

Enrico har været en foretagsom og vågen dreng, fuld af fantasi og eventyrlyst. Spændende strejfture rundt i det store handelshus i Livorno, i pakhuse og lagre, hvor fremmede dufte kildrede ham i næsen, og hvor varer fra fremmede lande eller mennesker, der talte ejendommelige sprog, var daglige oplevelser, har virket stærkt på ham. Faderens evne til og glæde ved at fortælle for børnene har også haft sin virkning, så han tidligt lærte at tænke sig om.

Engang havde han som seksårig dreng fået sin to år yngre søster Dagmar lokket med på en »Flugt til Amerika«. Resultatet blev, at de forvildede sig i byen, således at hele kontorpersonalet måtte ud at lede efter dem. De blev fundet nede ved Livornos havn i samtale med nogle fiskere, som de ville overtale til at tage sig med til Elba eller Caprera. Det var iøvrigt en af Carl Dalgas' sønner, Henrik, der fandt børnene og bragte dem hjem. Carl Dalgas' to sønner, August og Henrik, var fra »Aldebertsminde« kommet til Livorno for at lære handel hos onkel Christian, men boede i Jean Dalgas' hjem.

Om Christian Dalgas skriver fru Johanna et sted i sin dagbog: »At jeg godt kunde lide Christian Dalgas, var en naturlig Ting, da han lod til at være den af Brødrene, som var mindst lidenskabelig eller vidste at være Herre over den, og den Godhed, som er dem alle egen, var ogsaa ham tildelt.«

Ved faderens død skiftede alt udseende. Familien og fru Johanna havde vel nok længe været forberedt på, hvor det bar hen, idet hun allerede kort tid efter, at begravelsen var overstået, var på vej hjem til Danmark, - en endnu ung kvinde, enke og med seks børn, hvoraf det ældste kun var 13 år. Netop denne ældste søn, Carlo, var allerede i 1830 fulgt med Susette og Joachim Schouw hjem til Danmark, og naturligvis længtes moderen igen efter sin dreng. Slægten i Danmark så helst, at hun kom hjem, og da yderligere lægerne havde tilrådt, at den lille Susette af hensyn til Barnets helbred kom til Norden, har hun næppe haft større betænkeligheder ved at give sig ud på rejsen.

Den næstældste søn Ernesto blev hos onkelen i Livorno, og også den i

1832 fødte yngste pige Caroline blev i Livorno. Onkel Christian siges også helst at ville have beholdt Enrico, men overleveringen fortæller, at drengen ville med moderen. »Hvem skal ellers tage sig af mor?« skal han have sagt. Er dette rigtigt, antyder det en tidligt udviklet sans for ansvar og konsekvensen af at have et ansvar.

På den lange rejse med vogn og skib gennem Europa fulgte den lille familie af en frøken *Rikke Kruse* fra Kolding, der var kommet i huset hos familien i Livorno og var dem meget hengiven. Hun havde været en kærlig

*Christian August Dalgas, 1789-1863.
Konsul i Livorno.
»Familiens velgører«.*

vejleder for børnene, og disse holdt i taknemligt venskab forbindelsen vedlige lige til hendes død i august 1891.

Om denne rejse bevarede Dalgas kun nogle tågede erindringer. Rejsen foregik i august og september 1835, og den stærke varme gjorde, at de plagedes af en ulidelig tørst, således at det var fristende fra kuskensædet at forsøge at snappe efter de friske druer, der fra vinranker langs vejene lokkende bød sig frem til den vejfarende. Et sted i Alperne måtte der yderligere spændes tre par okser for vognen, og da de passerede »Teufels brücke«, har det givet Dalgas mange spekulationer. Han har frygtet, at han skulle blive taget af djævelen, fordi han »nok den Dag havde combineret nogle temmelig uheldige Historier.« Gennem Tyskland var der stadig genvordigheder med forspandet, og Hamburgs gader syntes ham uendelige med den tunge grå himmel ovenover. Overfarten fra Kiel til København foregik med det første dampskib

»Caledonia « og var Dalgas' første sørejse.

*

Det har ikke været med noget lyst syn på fremtiden, at Johanna Dalgas er søgt hjem til København. Hendes fader var død mange år forud, og selvom der også af andre af hendes egen familie, således af onkelen admiral Stibolt, blev ydet hende forstående hjælp, så var det dog små kår, nærmest fattigdom, der ventede hende. Den, der først og fremmest hjalp hende og hendes børn mod det helt usikre, var igen Christian Dalgas. Således som han havde hjulpet hendes mand og taget sig af de to børn, blev han også hendes bolværk i de kommende år. Årligt sendte han hende 600 rigsdaler. Den rige købmand Mylius i Milano - en slægtning til familien Aldebert, og faderens nære ven og Enricos gudfader - sendte hende yderligere lige til Treårskrigen udbud 200 rigsdaler om året som hjælp til Enricos opdragelse. Bidraget fra Christian Dalgas har formentlig indbefattet en andel i arven fra onkel Aldebert, idet korrespondancer så sent som omkring 1853-54 omtaler afregning vedrørende disse midler, som Bettys mand, Mogens Muhle mener sig berettiget til at få del i. I øvrigt understreges det samme af, at der i 1845 i overformynderiet har henstået 2.450 specier, som er tilskrevet Bettys børn, men som der ikke kan disponeres over uden Christians tilladelse.

Efter hjemkomsten boede de en tid i Krystalgade hos Joachim Schouws, hvor Carlo har hilst dem med en jublende glæde. I de fem år, han havde boet der i huset, havde han vist følt sig temmelig ensom og for meget overladt til sig selv. Da de så flyttede ind i egen lejlighed i Vognmagergade, senere i 1849 i Stormgade nr. 195 på 2. sal fulgte Carlo med. Medens Enrico med det samme blev sat i Efterslægtsselskabets skole, blev Carlo, hvis tegnetalent allerede da havde hævdet sig, anbragt i lære hos en malermester, der selv var noget af en kunstner.

I skolen havde Enrico fået friplads og blev mødt med megen velvilje, således at skoletiden står for ham som en række gode minder, skønt præget af små og sparsommelige kår i hjemmet. Skolens leder, den dygtige professor *Friedenreich*, hilste ham som »il piccolo querte que« og var ham hele tiden en trofast ven. Enrico spiste i flere år ved hans bord, og af og til lod professoren sit gamle tøj sy om til drengen. En grønt- og sortternet dragt, som blev lavet

om til frakke til Enrico, vakte dog så megen opmærksomhed hos kammeraterne, at drillerierne blev for meget, og Dalgas opgav at bruge den, skønt det var bitterligt koldt den vinter. Hver gang han viste sig i den, brugte de andre drenge ham som skydeskive for snebolde.

Friedenreich var som lærer streng - urimelig streng, siger Dalgas - men hans vækkende undervisning i historie og geografi førte dog til, at Dalgas kom til at høre til skolens flinkeste elever, således at han til stor glæde for moderen flere gange bragte fidspræmier hjem fra den årlige eksamen. I et vidnesbyrd fra skolen siger Friedenreich, at »han er lidt tung af Nemme, men i Besiddelse af en Flid og Energi, der søger sin Lige.« Af andre lærere erindrede Dalgas med taknemmelighed professor Bolten, matematiklæreren P. C. Berg, dansklæreren og digteren H. P. Holst, Agerskov og skriveleeren Lindorff. Navnlig Bergs undervisning fangede hans interesse, således at han blev ganske flink til matematik. Der blev her givet ham et solidt grundlag for den videre uddannelse på Militærskolen - og for hans senere altid meget levende interesse for matematik. Kun en lærer, »franske« Møller, er han ikke særlig venlig mod som lærer, idet han siger, at hans undervisning fik ham til at glemme det franske, han havde lært i Italien.

Kammeratskabet blev stærkt udbygget i denne skole, og de venner, Dalgas her vandt sig, blev også hans venner for hele livet, således den senere oberst *Hoskjar* og de to brødre *Jens* og *Henrik Bertelsen**, senere henholdsvis præst forskellige steder i Jylland og apoteker i Thisted. Adskillige gange tog Friedenreich Dalgas med på lange køreture ud over Sjælland, og dette i forbindelse med sommerferieudflugterne til slægten på landet, hvad enten det nu gjaldt faster Betty på Boserupgården ved Helsingør - hun var blevet gift i 1820 med *Mogens Muhle*, som ikke med større held havde drevet gård på Næstvedegnen og derefter var flyttet til Nordsjælland - eller det gjaldt et besøg på Nysø, hvor faster Christine som baronesse Stampe holdt hof omkring Thorvaldsen og tidens andre åndelige stormænd, vakte hans kendskab og kærlighed til naturen. Moderen dvælede også ofte ved sine barndoms minder med de lyse sommerdage i hjemmet på »Sømandshvile« ved Ringsted, hvor hun havde hæget om haven og dens planter og selv havde plantet adskillige træer, som hun senere kunne udpege for børnene som kæmpetræer. I

*) Sønner af amtsforvalter Bertelsen i Thisted.

lejligheden i byen havde hun senere altid blomsterkasser uden for vinduerne, som Enrico gerne plantede i. Alt dette hindrede, at Dalgas voksede op som en stenbroens dreng. Impulserne udefra var selv i de helt unge år for stærke.

Han har ingen skade taget af den hårde skole, han gik i. Som skik og brug var, var der let til spanskrøret, blødsødenhed kendtes ikke. Spilopper og grovkornede drengestreger var dagens orden, og det er næppe sandsynligt, at Dalgas - selvom han også som dreng var lille, men solidt bygget - har holdt sig uden for disse. Penge til slik og legetøj kendte han ikke, men savnede det vel heller ikke. Der var naturligvis nogle lærere, som stadigt var genstand for drillier, men, siger Dalgas undskyldende, hvad vi lærte hos dem, var også lidt nok, uagtet de gjorde deres bedste. Han mener selv, at hans egen klasse var en af de skikkeligste i modsætning til en parallel klasse, hvor drengene fandt på at binde klassens fuks til et træ i skolegården og tampe ham, til de fik ham til at spise levende edderkopper.

I 1840 vendte den 17-årige Ernesto hjem fra Italien og knyttedes igen sammen med sin moder og søskende. Han måtte ikke alene til at lære dansk fra grunden af, men det har sikkert også været en brat overgang for ham at komme fra de rige omgivelser i Livorno til det lille hjem i Vognmagergade, hvor moderen om aftenen, når børnene samledes omkring hende, kunne stå og smøre tykke rugbrødsskiver med tyndt smør på, der forsvandt i de sultne maver næsten hurtigere, end hun kunne smøre maden. Men der er mange vidnesbyrd om, at det glade kammeratskab og den trygge følelse af, at her var hjemmet, her havde de den elskede moder blandt sig, gjorde de ydre forhold mindre væsentlige. Der har næppe været skænket dette mange tanker. Der skulle så lidt til at skabe fest, børnene hilste en kasse æbler fra Nysø med den mest levende og forståelige interesse, og et læs brænde samme steds fra eller slagtemad til højtiderne, måske fra »Tante Muhle«, forstod de også: at påskønne.

Omkring 1845 begyndte de økonomiske forhold imidlertid at lysne. Carlo var forlængst begyndt at tjene noget som svend, var allerede fra 1837 i gang på Akademiet for at uddanne sig videre som maler og opnåede her blandt andet at få tildelt den lille sølvmedalje og i 1847 den Neuhausenske præmie med 200 rigsdaler. Ernesto underviste i italiensk og fransk og udgav også en italiensk grammatik samtidig med, at han efterhånden tog de forskellige

*E. M. Dalgas' moder, fru Johanna, f. Stibolt, 1792-1871.
Efter tegning af Carlo Dalgas.*

eksaminer på Polyteknisk Lærestalt med afgang i foråret 1848. Susette var brudt helt ud fra, hvad man syntes, at en ung pige kunne tillade sig dengang, idet hun i 1845, kun 19 år gammel, blev tilbudt en stilling som forstanderinde for »Dannekvindeskolen«, som den dygtige skolemand professor *Mariboe* påtænkt at oprette, efter at han i en årrække havde oparbejdet Københavns første realskole. Han havde hørt så meget om den livlige, hjertevarme unge Susette Dalgas, der var afholdt i alle de kredse, hvor hun færdedes, at han ikke betænkte sig på at give hende stillingen. »Der gik et Sus af Forargelse gennem hele Lokalet, da det under Jenny Linds Koncert i 1844 i Christiansborg Slots Ridehus, hviskedes fra Plads til Plads, at Frk. Dalgas skulde være Forstanderinde for den nye Skole,« fortæller i den lille bog om Susette Mariboe.

Senere førte det til forlovelse og ægteskab.

I anledning af forlovelsen skrev Enrico da til Susette, at forbindelsen havde gjort ham »saa megen større Glæde, som han dybt følte, at det aandelige Samliv er det eneste rigtige, er den væsentlige Kjerne i Ægteskabet.« Mariboe var jo mange år ældre end Susette. Der ligger megen klogskab i disse linier,

når man samtidig får at vide, at Enrico jævnligt måtte advare Susette mod at skrive altfor lidenskabeligt prægede breve til moderen, som slet ikke kunne tåle det.

*

I 1845 sluttede Enrico Dalgas sin skolegang, og nu indlededes et usædvanligt ungdomsliv, hvor økonomiske bekymringer helt gled i baggrunden. Enhver i den lille familie skød til til den fælles kasse, hvad de formåede, og selv moderen med de lange og tunge år bag sig blomstrede op. Børnene tog helt kommandoen fra hende. Alting gik med liv og lyst. Hjemmet blev et yndet tilholdssted for de mange jævnaldrende venner, som hver enkelt af børnene bragte med sig. I vennernes kreds var det ungdommens glade lethed, der gav tonen an. Diskussionerne gik højt, tidens spørgsmål var på alles læber, og ikke mindst denne kreds må have været midt oppe i alt det brændende. Ordet frihed og problemet om politisk medbestemmelsesret, det sønderjyske spørgsmål, som nærmede sig kriseåret 1848, alle de mange reformer af eksisterende forhold inden for økonomien, - særligt vedrørende landbrugets og handelens kår - alt dette i forbindelse med det kunstens og åndslivets højdepunkt, som måske netop disse unge Københavnerne har levet intenst midt i, kan ikke på nogen måde have virket andet end karakterdannende og udviklende.

Ser vi på de navne, der nævnes fra denne kreds, bliver det Grundtvigs to sønner Svend og Johan og datteren Meta - senere gift med pastor Peter Boisen, Elise Stampe - datter fra Nysø -, Susette Schouws datter Georgia, som tidligt blev gift med professor Skovgaard og moder til Joachim og Niels Skovgaard, de to brødre Bertelsen, polyteknikerne Krøyer og Wedel-Jarlsberg, billedhugger Ussing, cand. polyt. Emil Jensen*), der blev gift med Dagmar Dalgas og fader til professor Hjalmar Jensen. Desuden har Carlo og Ernesto sikkert jævnligt haft deres studie- og kunstnerkammerater med hjem, deriblandt Joh. Th. Lundbye, L. Frølich, Vermehren, Peter og Frank Vedel m.fl.

Skovture og andre fornøjelser forefaldt jævnligt, og i nogle år skillingede de unge endda sammen til at leje sommerboliger, bl. a. i Tryggerød og i Smidstrup. Moderen oplevede således igen om sommeren at bo på landsted, der vel ikke på langt nær kunne måle sig med villaerne i Abruzzerne eller Appenninerne, thi de her omtalte sommerboliger på Sjælland var kun et par stu-

*) Søn af klokker Jensen i Odense.

er i bøndergårde. Opholdet ved Øresund var til gengæld langt livligere, siger Dalgas, ialtfald gjorde husets børn og deres venner i reglen et syndigt spektakel. »Luften fyldtes af vore muntre Sange, de mærkværdigste Indretninger blev opfundet for om Natten at kunne huse de Gæster, hvortil der efter almindelige Begreber ikke var Plads; vi var alle nævenyttige og raadsnare, og det faldt os aldrig ind at vige tilbage for saadanne Bagateller, som at der hverken var Mad eller Plads til de ankomne, eller at vi ikke havde Penge i Lommen. Mere end een Gang har et Fad kogte Kartofler udgjort det hele Festmaaltid, som dog altid var krydret af den fornøjeligste Stemning. Dog var det maaske især Søndagene om Vinteren, som mest knyttede hele denne Ungdom til min Moders Hus, idet vi efter endt Kirketid samledes hos hende. Da lød der jævnlig Sang fra vore Stuer.« Den trofaste ungdomsven *Jens Berthelsen* mindes disse år, da han som præst i Jetsmark, kort før Dalgas' død, skriver og takker fordi han »var blevet gjort delagtig i en Ungdomsrigdom - den fylder mig endnu.«

Sådan skildrer Dalgas livet i sin moders hus. Det er let at forstå, at enkefru Dalgas er levet op midt i al denne glade ungdom, der omgav hende med en uselvisk kærlighed. Alt tyder da også på, at hun har været elskelig og hjælpsom i sin ungdom i Italien, så har sorgerne og de trange år adlet hende til en endnu højere grad af menneskelig værd. Det er Johanna Dalgas, Grundtvig skriver om i sine smukke vers, foranlediget af brødrene Carlos og Ernestos død i Treårskrigen. Til Ernesto hedder det:

*Barnefødt i Lauerbarlunden,
med Guldæblerne i Skjød,
med et Sejerssmil om Munden,
her Du fandt Din Heltedød.*

og senere til moderen:

*Danekvinden i det fjerne
under Sydens klare Sky
aldrig glemte Danmarks Stjerne
klar i Kvæld og Morgengry,
glemte aldrig Bøgeskoven
husegrøn ved Bølgen blaa*

*sendte til den
Kys med Kærlighedens Attraa.*

*Derfor hun i Lauerbærlunden,
med Guldæblerne i Skjød,
fødte danske Børn i Grunden,
om end fremmed Røsten lod;
derfor under Vaabengnyet
vaagned Dansken i din Barm
fandt og under Nytaarsnyet
Danmarks Tone dejlig varm.*

I et digt om Carlo Dalgas, måske endnu smukkere, synger Grundtvig:

*Haand i Haand med Sønner mine
voxte op jeg saa med Lyst
Ungersvende, favre, fine,
tindrende med Ild i Bryst;
blomstre endnu mine egne
skal jeg glad dem atter se,
tidligt alt dog maatte segne
kære Ungdoms-Venner tre.*

Ludvig Schrøder mener, at den tredie, som Grundtvig hentyder til, må have været Joh. Th. Lundby, der var en god ven af Ernesto og Carlo.

*

I 1845 kom den elskelige farbroder Christian Dalgas igen til Danmark. Han forsøgte at overtale Enrico Mylius til at følge med tilbage og gå ind i firmaet i Livorno, men overtalelserne lykkedes ikke. Selv om erindringen om det fjerne barndomsland lokkede stærkt, besluttede han at blive i Danmark. »Mine Omgivelser bandt mig,« siger han selv. Han ville være officer. Det må have været svært at vælge at blive her i landet med små kår i udsigt endnu i mange år, når han i stedet blot behøvede at sige ja for at kunne rejse til Italien til anderledes, tilsyneladende langt rigere udsigter. Det har øjensynligt

ikke været økonomiske overvejelser, der i disse år har betinget hans ønsker og vilje. Det gjorde ikke noget, at han indtil da aldrig havde kendt til at have lommepege. Sine første lommepege fik han af moderen - to mark til at gå i Tivoli for - da han havde bestået adgangsprøven til Militærhøjskolen. Ur havde han f. eks. heller ikke, før hans tante på Nysø læste i Berlingeren om en Dalgas, der var blevet løjtnant, og fik at vide, at det var nevøen Enrico. Dalgas må have glemt at fortælle hende om den beståede eksamen, inden hun spurgte om det, og så fik han foræret et guldur med en bemærkning om, at det gik ikke an, at en officer ikke ejede et ur, thi for en officer var punktlighed en nødvendighed.

I hvor høj grad Dalgas har følt sig tiltrukket af f. eks. den stærke skandinaviske studenterbevægelse - det første store skandinaviske studenter møde holdtes jo i København sommeren 1845 - foreligger der ikke meget om, men rimeligt er det, at han har været stærkt tiltrukket af de mange smukke tanker, der i de år gaves udtryk for. I hvert fald fortælles det om søsteren Susette, at hun var midt oppe i det, idet hun bl. a. var med til at hylde Orla Lehmann, da han kørtes til et fængselsophold, han var blevet idømt.

Adgangseksamen 1846 til Militærhøjskolen blev en kritisk tid for Dalgas. Han havde, fået gastrisk feber og måtte i flere nætter tage noget ind for at kunne kaste op; om dagen kørte han - svag som han var - i drosche til eksamensbordet og opretholdt i øvrigt livet ved at spise appelsiner. Det var en drøj omgang, men hans stædige vilje tvang ham igennem det. Eksamen holdtes kun hvert andet år, og det var nødvendigt at holde ud, der var simpelthen ikke råd til at vente til næste gang.

Eksamen blev også klaret og sygdommen overstået, således at han nat-ten efter eksamensafslutningen kunne tage med en fragtvogn til Nysø for at feriere. Man kan tænke sig, hvilken forandring det må have været. Nysø var noget af et eventyrsted at komme til. Her samledes omkring fasteren Oehlenschläger, H. C. Andersen og indtil et par år før Thorvaldsen, med mange flere. Alle fætrene og kusinerne var som regel på Nysø i ferierne, særlig om sommeren: »Hvilket Liv der saa var,« skriver Dalgas, »Egnen var henrivende dejlig. Haven fuld af Frugter og Blomster. Badehuset laa ved Præstøbugt tæt ved Gaarden, en Baad var ved Stranden, og Køretøj kunde faas, naar man var gode Venner med Niels, Herskeren ovre ved Staldene. Paa Basis af alle disse

Herligheder kunde der arrangeres en Mangfoldighed af Ture, til Lands, til Vands, Fodture, Jagtture, Køreture, Sejlture, Skiveskydning, Baller o. s. v. Og de blev ogsaa arrangeret til alles Glæde, der ikke saa sjældent havde et erotisk Sving, skønt ingen Forlovelser resulterede deraf. Tungt var det at drage tilbage til København, naar Ferien var tilende. Faa Dage efter sled vi atter i Lektierne eller Studierne og fik andet og tænke paa. Men Mindet om de Glæder, som Familien Stampe så ofte foraarsagede os Unge under vore Ferieophold paa Nysø, forsvinder ikke hos nogle af dem, som var Deltagere.« Fru Rigmor Bendix fortæller adskilligt fra livet på Nysø i sin egen bog (1901) om Carlo Dalgas og nævner bl. a. at der engang har været 30 unge samlet på en gang.

På dage efter at elevtiden på Militærhøjskolen var begyndt, blev Dalgas atter syg, denne gang angrebet af en hård tyfus, som bandt ham til sengen i tre måneder, og først efter andre tre måneder kunne han igen tage fat på studierne. Dalgas mindes med taknemlighed, at flere af kammeraterne, deriblandt den senere krigsminister Bahnson, hjalp ham med at gennemgå det allerede behandlede pensum, så han kunne indhente det forsømte. Det var fra denne første tid på skolen, at Dalgas og den senere svoger løjtnant Emil Jensen blev venner for livet.

*

Kort før oprykningseksamen i 1848 brød krigen ud, og hele holdet blev straks udkommanderet til rekrutskolerne, Dalgas selv til artilleriet for snarest muligt at komme til hæren. I vinteren 1848-49 blev der dog alligevel taget en slags oprykningseksamen, men derefter fortsatte Dalgas som lærer på skolen for underofficerer ved artilleriet. Samtidig fik han nu egen selvstændig bolig, idet han flyttede til stuelejligheden i Ny Kongensgade 228. Det blev et tilholdssted for vennerne. Først i vinteren 1849-50 kom han i aktiv tjeneste, idet han sendtes over til batteriet Lumholtz på Als, hvor han og en halv snes kammerater påny måtte være rekrutter i en køreskole under kaptajn - Bo-Schou. Der foreligger herfra en række breve, der er meget uforbeholdne og på mange punkter forståeligt ungdommelige med skarpe meninger om alt muligt. De bærer dog også stærkt præg af kærlig vedhængen ved hjemmet og interesse for selv de mindste ting, der vedrører moderen og de øvrige søskende. Det hedder således til moderen: »Har du faaet Faldrebet paa Trappen gjort i Stand? Det burde du, naar du er svimmel. Jensen (Emil?) er om ikke en

skikkelig Fyr, saa en god Fyr, naar han gør den i Stand.«

På Als lykkes det flere gange for Enrico at samle brødrene til nogle fester og udflugter. Efter en udflugt til Sønderborg byder Enrico på en bolle afbrændt rødvin i kvarteret sammen med nogle venner og herom fortæller Ernesto: »Det første Glas gled ned. Ingen turde rigtigt fordømme den, men var langsomme til at drikke og tvivlrådige. Pludselig kommer Pigen ind, og Uvejret bryder løs, da hun bleg om Næsen siger, at Enricos »Runkedor« havde tabt et Tællelys i Bollen!«

Da skolen var forbi, blev Dalgas ved batteriet, men befandt sig ikke godt. Kaptajnen var dygtig, men hensynsløs, vist nok både over for underordnede og overordnede. Dalgas kalder ham en tyrann, og Dalgas var ved at fortvivle over sin pinlige stilling. Til sidst lykkedes det ham at gennemtrumfe, at han ikke mere skulle stå under Bo-Schou, og han fik fred for sin plageånd.

I de erindringer, som Dalgas har efterladt sig, skildrer han udførligt begivenhederne i felten på følgende måde:

»Paa Als traf jeg min Broder Carlo, som stod ved 10. Bataillon, og som morede sig og andre ved at udføre quikke Sortkridtstegninger paa Vagtstuens Vægge, noget som Kommandantskabet dog snart forbød til Sorg for Kammeraterne og til Nytte for Ingen. Jeg laa i Quarteer hos Skovridder *Ulrik* i Sønderskoven, og skjøndt denne var, hvad Tydskerne kaldte »ein lieber Mann«, rede til al Slags Løier, saa var han ved Siden af en god Patriot og en prægtig Vert, hvad han iblandt andet ogsaa viste i 1864.

Den 15. Juli 1850 rykkede Hæren paa Als ind i Slesvig, og den 16. Juli naaede vi Bau i en frygtelig Varme. Der saa jeg Afdelingerne fra Jylland passere forbi i en næsten opløst Tilstand. Lidelserne ved Marcher med fuld Op-pakning under en brændende Julisol, paa Veie, omgivne af høie Hegn, i stille Veir, indaandende mere Støv end Luft, ere sandelig ikke smaa. Paa ikke faa Steder vare Veigrøfterne fulde af syge Soldater, og flere Afdelinger gik om Aftenen i Bivouak med kun halvt Mandskab, men i Løbet af Natten naaede i Reglen de Syge igjen Afdelingerne. Vort Batteri laae i Bivouak i en Tørve-mose, hvor der kun fandtes bruunt Mosevand, og Brøndene i Bau By havde alt i flere Timer været udtømte; men ved Hjælp af Lumholtzs, Bo-Schous og min Kaffebeholdning fik jeg af Mosevandet brygget store Kjedler af meget tynd Nektar til hele Mandskabet, og aldrig har nogen Drik smagt nogen Dø-

*Carlo Dalgas tegnede i 1848 under opholdet på Als denne portrættegning af Enrico Mylius.
Den blev lavet i flere eksemplarer.*

delig bedre.

Nogle Dage efter laa vi i Bivouak Syd for Flensborg, og her stillede en Middag 1. Halvbatteries Mandskab uden Ordre, forlangte at faa Batterichefen itale og meddelte ham, at det ikke vilde gaa i Ilden under Kapt. Bo Schou. Da vi allerede den næste Dag skulle rykke Syd paa henimod Isted, blev der foreløbig ikke foretaget videre i denne Sag, som under andre Forhold kunde være bleven meget ubehagelig for vort forøvrigt flinke Mandskab; og efter Slaget ved Isted, hvor vi ikke kom til Skud, men blev holdt i Reserve, maaske paa Grund af Mytteriet, der var bleven meldt til Artilleriovercommandoen, havde denne saameget Andet at tænke paa, at det saae ud til, som om Sagen var gaaet i Glemmebogen; men i Slaget ved Midsunde, hvor 1. Halvbatteri under Bo-Schou kom i Ilden, blev denne truffen af flere Kugler umiddelbart efter, at det var kommet i Fægtning, og det var den almindelige Mening, at Kuglerne vare komne fra vor Side og ikke fra Fjendens. Vist nok er det, Halvbatteriet forøvrigt kun havde et Par Saarede og ingen Døde. Saaledes endte en af vor Hærs dygtigste Officerer, forledet af sin Tjenestiver til at mishandle

sine Underordnede. Efter at han og jeg havde haft hiint Sammenstød, var Forholdet mellem Os bleven godt, og jeg opdagede mærkelig nok, at han var en varmhjertet, mandig Karakter; men naar han kom op paa sin Hest i Spidsen for sit Halvbatteri, blev han altid som besat af sit Tjeneste-Raseri, og det uagtet han for mig under 4 Øjne havde udtalt sig indgaaende og ædelt om det Indtryk, Mytteriet havde gjort paa ham. Der er næppe Andre end Lumholtz og et Par andre Artilleriofficerer, som nu ere døde, samt jeg, som vare inde i denne sørgelige Historie.

I Slaget ved Isted d. 25. Juli kom vi vel ikke til Skud, men vi var dog lidt i Ilden udfor Isted kro. Hundreder af Saarede droge forbi Os Nord paa, thi vi holdt paa Chausseen tæt ved det Sted, hvor Sonne i sit fortrinlige Slagmaleri har stillet Artillericommandoen. Efter at Fjendens Stilling var stormet, fik vi Ordre til at deeltage i Forfølgelsen, men naaede heller ikke ved denne Lejlighed at gøre Nytte, idet Fjenden intetsteds standsede for at gøre Modstand, hvorfor vi allerede om Aftenen naaede Dannevirkes gamle Volde. Fjenden var som bortblæst, og vi kunde roligt bivouakere paa Voldene. Der sov vi ogsaa sødeligt i øsende Regnvejr. Saa kom der et langt Bivouakliv Nord for Slesvig, Afmarch af 1. Halvbatteri til Midsunde, og endelig fik jeg den 5. August Ordre til med 2 Kanoner at marchere Vester paa for at deeltage i Indtagelsen af Frederiksstad den 7. August 1850; dog heller ikke her kom jeg til Skud, idet kun den forreste Deel af vor lange Kolonne, som stod paa et Marskdige, var i Engagement.

Fra Frederiksstad fik jeg et Par Dage efter Ordre til at marchere til Holtingsted, hvor Kapt. Lumholtz indtraf med 2 andre af Halvbatteriets Kanoner, og her blev jeg udseet til at agere Ingeniørofficer, skjøndt jeg kun forstod mig meget lidt paa den Ting. Men ved Hjælp af nogle Haandbøger, og efter at Ingeniør-Lieutenant Good, som var der i et Par Dage, havde instrueret mig, lavede jeg rask væk Skanser og Løbegrave til almindelig Tilfredshed, optog Kort over Stillinger, bestemte Skydeafstandene til en Mængde Punkter udenfor vor Stilling og fik raseret endeel Diger, Træer, m.m., som kunde dække Fjenden. Kun et Par gamle mægtige Ege fik Lov at staa; thi da vi skulde i Lag med dem, kom en gammel Kone hen til mig, faldt paa Knæ og raabte: Lieber Hr. General, lassen sie doch die alten Bömen stehen.« Denne Bøn kunde hverken jeg eller den Høistkommanderende paa Stedet Oberst Benzon mod-

staae, og de fik Lov at staae indtil videre.

I Reglen forefaldt der her kun smaa Forpostfægtninger, iblandt hvilke en udmærkede sig ved, at en Malkepige, der befandt sig midt imellem Kjæderne, i sin Skræk vadede ud i Oversvømmelsen langs Wohlde Dæmningen, saa at kun Hovedet var over Vandfladen, medens Mælkespandene flød omkring. Ved en anden Leilighed var jeg paa et hængende Haar nær blevet taget til Fange, idet jeg sammen med Lieutenant Good og Lieutenant Richard var reden ud til Forpoststillingen uden for Wohlde samtidig med, at en fjendtlig Styrke omgik Wohlde; men jeg slap da for den Tort, uagtet vi bleve forfulgte $\frac{1}{4}$ Miil af fjendtlige Dragoner.

Den 25. September bleve vi temmelig alvorlig angrebne, dog uden at Halvbatteriet, som stod i de nye Skandser, fik Lov at løsne et Skud, uagtet jeg gjentagne Gange bad om Tilladelse hertil. Af Fjendens Rapporter fremgaar ogsaa, at det var paatænkt at foretage et Hovedangreb c. den 27. September paa vor Stilling ved Hollingsted, for at afskjære vor høire Fløi ved Frederiksstad; men Angrebsplanen blev i sidste Øjeblik forandret, og det fjendtlige Angreb foretoges som bekjendt istedetfor paa selve Frederiksstad fra den 29. September til 4. Oktober. Vort glimrende Forsvar af denne By var jeg hver Nat Vidne til, men paa lang Afstand; fra vor befæstede Stilling ved Hollingsted gik der nemlig en milelang Oversvømmelse lige til Frederiksstad, og om Natten kunde vi fra vore Skandser høre hvert Skud og over Oversvømmelsen see Ildsluerne fra den brændende By. Den sidste Forsvarsnat, den 4. Oktober, var Ilden saa voldsom, at den for Os lød som et continuerligt Brag, hvori vi tydeligt afvekslende kunde skjelne baade Geværsalver og Kanonskydning; men henad Midnat ophørte Braget pludseligt og afløstes af Vildændernes fredelige Knevren i Oversvømmelsen, hvor de laae i Tusindviis. Ildens Standsning var for Os et Bevis paa, at Angrebet var afslaaet, thi i modsat Fald maatte Skydningen være trukken Nord paa. Og det viste sig da ogsaa, at den danske Hær den Nat havde vundet den meest glimrende Seir siden Daniel Rantzaus Dage. Resten af Krigsaaret hengik med smaa Skjærmydsler, der altid bleve fremkaldte af Fjenden, og omtrent det sidste Skud, der faldt i denne Krig, ramte min Broder Carlo.»

Det var den 31. december 1850, at Carlo Dalgas såredes dødeligt ved Mysunde, hvortil han var ankommet samme dag fra København efter en

P. S. Skovgaards portrættegning fra 1848 af venen Carlo Dalgas.

rekonvalescens, idet han i længere tid havde ligget på lazarettet i Augustenborg for at blive helbredt for et tidligere sår hentet i oktober i kampen ved Vedelspang. Enrico Dalgas, Emil Jensen og venen Henrik Bertelsen blev samlet ved dødslejet, men han kom ikke til bevidsthed. Allerede den 12. september samme år var Ernesto Dalgas ligeledes blevet dødelig såret også ved Mysunde. Begge havde meldt sig som frivillige og deltaget i hele krigen med hæder, var blevet premierløjtnanter, og begge døde de på hospitalet i Slesvig og ligger begravet på den derværende kirkegård. En marmor blok fra Carrara, skænket af Chr. Dalgas i Livorno, fortæller om de to brødre.

Fra begge brødrene foreligger en samling meget livlige breve fra oplevelserne krigsårene igennem, næsten alle skrevet til moderen. Ernesto fortæller bl. a., at han i august 1848 i længere tid er indkvarteret i Bredballe ved Vejle, så han kan holde til på »Aldebertsminde« og sammen med Dagmar, Ida, tante, Holger og Grundtvigerne lader Betty traktere sig med rødgrød og fløde, deltage med de samme i et bal i Vejle, arrangeret af gardeofficererne og generalstaben - til ballet, fortæller han, havde Dagmar købt »røde Sko og Sløjfer,

at sige paa Kridt.« I et andet brev ærgrer han sig over, at han »ingen Brev har faaet fra Enrico, skønt denne siger, at han har skrevet saa mange.« I samme brev berømmer han onkel Carls dygtighed som landmand, og fortæller, at »Onkel har kørt 160 Traver Korn mere ind end nogensinde - regnes 1¼ Td. pr. Trave er det 1000 Daler mere, han har høstet for.«

Et enkelt andet brev skal citeres. Det er fra Gabøl den 28/4 kl. 10 1849, og Ernesto fortæller her om J. Th. Lundbys tragiske død således: »I Bedsted hændte der en skrækkelig Ulykke. En Pyramide Geværer faldt om kuld, Geværerne gik af og en Kugle ramte stakkels Lundbye gennem Hovedet. Han faldt øjeblikkelig død omkuld. Det gjorde et skrækkeligt Indtryk på mig og de andre af mine Venner, der kjendte ham. Vi begravede ham straks indsvøbt i et Dannebrog, som Præsten forærede os dertil. Præsten holdt en kort, men inderlig rørt Tale, og Folkene i Landsbyen, der til ligemed vi seks Venner fulgte ham, viste os den hjerteligste Deltagelse. Det er nogle herlige Folk disse Nordslesvigere.«

Carlo var en flittig brevskriver, hans breve myldrer med små ofte festlige, tit rørende iagttagelser. I et brev til Susette fortæller han således: »Naar man gaar i Enge, træffer man tidt Blomster og især her i Sønderjylland. Hvor du end kommer, selv hos den fattigste Husmand, vil du finde den nydeligste Blomsterhave, og det er en fra dem, jeg her sender dig, men der knytter sig en lille Historie til den, som har givet den Værdi i mine Øjne, og, som jeg tænker vil gjøre, at du holder af den. Forleden Dag havde vi marscheret den hele Nat i det frygteligste Regnvejr, vi vare drivende vaade, vare sultne og frøs og vare trætte. Henimod Middag kom vi til en lille By, Vesterlindet, N. Ø. for Gram, der fik vi et Par Timers Hvil, og Bønderne kom langvejs fra for at bringe Mad og Drikke, og det uden Opfordring, for, sagde de, vi sloges jo for dem - det var altsaa rimeligt, at de sørgede lidt for os. Da vi brød op derfra ned imod Gram, kom vi til en dejlig stor Skov, og Solen gav sig til at skinne, og midt i Skoven, langt borte fra alle de andre Bønder, boede der en gammel Kone med hendes Børnebørn. Da vi kom der forbi, havde hun revet Vejen rigtig pæn ren med Rive, og alle Blomsterne i hendes Have havde hun skaaret af og lagt ud paa Vejen, vi skulle gaa over. Og da vi gik forbi hende, foldede hun Hænderne og raabte til os: »Gud velsigne de danske!« En Blomst tog jeg op fra Jorden, den sender jeg dig.«

Jævnlig har Carlo Dalgas også sendt moderen småtegninger, han har lavet af Enrico, når de har været sammen, men hun beklager sig over, at de ikke rigtig ligner - de er tegnet i Enricos søvnige tilstand, som han plejer at se ud, lige før han går hjem om aftenen, siger hun i et brev fra maj 1850.

Krigen kom således til at ramme hårdt i det lille hjem i København. De to sønner, der begge havde givet så rige løfter for fremtiden, ofrede livet for det fædreland, de selv så ivrigt og varmt havde valgt sig.

Enrico Mylius kom derimod uskadt gennem strabadserne og vendte tilbage til København, hvor han i januar 1851 påny måtte sætte sig på skolebænken og lytte efter forelæsningerne. Det gamle elevhold var ikke længere noget almindeligt hold, to af dem var faldne, flere havde været sårede, nogle allerede dekorerede, de fleste forlovede, ti allerede gifte, og alle var de premierløjtnanter, således at flere af dem kunne vente at blive kaptajner i samme øjeblik, de havde bestået afgangseksamen.

Det kunne simpelthen ikke gå an at lade dem dumpe til eksamen -, og i 1853 bestod de da også alle, svogeren Emil Jensen bestod som nr. 1 og Dalgas som nr. 2, medens den senere generaldirektør for Statsbanerne, Holst, blev nr. 3. Det må have glædet moderen umådeligt, at både sønnen og svigersønnen bestod med udmærkelse. Enrico havde efter den nære ven og svogers råd søgt over i Det kgl. Ingenieurcorps, hvor han fuldt ud fandt sin rette hylde, et våben og et felt, der ganske anderledes passede hans tilbøjeligheder og interesser.

Krigens udvikling havde i øvrigt medført, at Enricos gudfader, den rige Mylius i Milano, afbrød al forbindelse med ham. De 200 rigsdaler årligt blev inddraget, og han slettede Enrico i sit testamente. Mylius var tysk sindet og fandt den tanke, at Enrico gjorde tjeneste i kampen mod slesvig-holstenerne helt urigtig. Han forlangte, at Dalgas skulle udtræde af den danske hær, hvad han naturligvis ikke ville. I begyndelsen faldt det Dalgas og hans familie stærkt for brystet, og de fandt, at Mylius' adfærd var skammelig, men senere forstod Dalgas det bedre. Han siger herom, at han indså, at Mylius var en brav tysker, der følte varmt for sin nation og ikke havde kunnet handle anderledes, når han sammen med Tyskland og store dele af det øvrige Europa anså danskerne for skammelige undertrykkere. Mylius havde handlet i god tro, forstod

Dalgas, og der var kun grund til at huske ham i taknemmelighed for, hvad han havde været for faderen og igennem 13 år for moderen og Enrico selv.

En anden stor begivenhed hændte for Dalgas omkring denne tid.

Den 2. januar 1852 forlovede han sig med den smukke Marie Magdalene Christiane Købke, hvis fader var kaptajn, senere oberstløjtnant Niels Chr. Købke (1793-1849), og hvis moder var datter af Bertel Bruun i Fredericia. Hun var født den 18. august 1832, og Enrico Mylius' moder modtog da også »den henrivende og yndige Brud« med åbne arme.

I familien fortælles der meget romantisk om de unges første møde. Marie Købke havde i foråret 1851 været på en køretur med flere venner ud på Eremitagen, havde forladt de andre og var fundet hen til de blomstrende tjørne, hvor hun forgæves søgte at plukke nogle grene. Pludselig dukkede en ung officer til hest op ved siden af hende og tilbød galant at hjælpe hende. Det blev kærlighed ved første blik. De var ikke længe om at opdage, at de havde fælles venner, nemlig maleren Skovgaards, hvor hun var på besøg, og kort efter fandt den behørigte præsentation sted i Skovgaards hjem, uden at nogen af dem røbede, at de allerede uformelt havde lært hinanden at kende.

I årene 1852 og 53 var Marie Købke med i det igen optagne glade ungdomsliv, hun var med i sommeropholdet i Smidstrup, og hun har selv mange gange senere fortalt sine børn om de dejlige dage, som altid var sikker på at kalde erindringens hemmelighedsfulde og lykkelige smil frem om hendes læber.

Fru Johanna skrev i øvrigt i 1855 et digt til brylluppet, der viser en ikke helt ringe evne. Det lyder således:

*Sin Hjertenskjær Enrico fandt
blandt Nordens blonde Piger.
Og Elskøvs Rosenlænker bandt
ham fast til Nordens Riger!
Gud signe dig, Maria kjær,
Du Blomst af Danmarks Have,
Du, som er alle Hjerter nær,
Du blive Enricos Gave.*

Den 14. oktober 1853 stod brylluppet mellem Emil Jensen og Dagmar

Dalgas, og samme dag blev han udnævnt til kaptajn. Det unge par rejste omtrent straks til Lauenburg, hvor Jensen skulle forrette tjeneste ved ingeniørkorpsets vejvæsen, boende i Ratzeburg og senere i Rendsburg.

Ikke nok med at Dalgas nu måtte savne den mand, der var blevet hans bedste ven, måtte han som følge af sin overgang til ingeniørkorpset også for 3. gang på rekruttskole for at lære dette våbens eksercits fra grunden. Det traf sig så pudsigt, at flere af de underofficerer, der var denne rekruttskoles lærere, havde været hans egne elever i 1849. Det har næppe været til så stor moro for Dalgas som for lærerne. I virkeligheden blev det da også dem, der kom til at lære af Dalgas, idet han vidste mere om pakning end de. Under krigen havde han været sekretær i en kommission vedrørende netop pakning. Da dette opdagedes, blev han sat til at udarbejde et reglement for pakning. Reglementet blev straks approberet - og om eftermiddagen, dag efter dag, blev reglementets fader eksamineret i det sammen med de øvrige rekrutter.

Rekruttskolen blev imidlertid hurtigt overstået, og efter at have gjort tjeneste som premierløjtnant i et halvt år ved et ingeniørkompagni blev Enrico Dalgas i april 1854 ansat under ingeniørkorpsets vejdirektion og kommanderet til tjeneste i Viborg under daværende kaptajn Ernst, der kort efter afløstes af kaptajn Glahn. I Viborg boede han forskellige steder i Sct. Mogensgade, bl. a. en tid i ejendommen nærmest Hans Tausens Minde og senere lige over for i det nuværende Mogensgade nr. 13, dengang nr. 20. I juni 1855 averterer ejeren af nr. 13, Hans Nielsen, at den lejlighed, der hidtil har været beboet af hr. premierløjtnant von Dalgas, kan fås til leje fra 1. november, så på dette tidspunkt er han altså flyttet igen.

Den 15. juni 1854 skildrer han sit ophold i Mogensgade i et brev til Susette: »Skomageren, hos hvem jeg bor, har ogsaa en lille Have, men desuden har han ogsaa Udgang til Tausens Anlæg, og der kan jeg gaa over om Morgen, endogsaa i Slobrok.« Senere i august fortæller han videre: »Jeg lever i en lav, mørk Stue, i et Hul ved Siden af en Himmelseng til tre Personer med en Dyne paa 20 Lispund. Samme Dyne har været to Gange under Behandling for at forminske sit Volumen, men intet kan forslaa paa Viborg Skomagerens Dyne. Og mere om Skomagere. Her er 90 Skomagere i Viborg, og da Byen næppe tæller mere end 900 Familier er 1/10 af Indvaanerne Skomagere. Kommunen holder ogsaa Brolægningen i en gandske forkrækkelig Tilstand.

Smaafolk kunde mageligen lege Skjul i Hullerne. Om Morgen kommer Hr. Chræsten for at børste mit Tøi; han vækker mig højtideligt med et: »Hr. Premierløjtnant!« saa ofte gentaget til jeg er vækket. Undertiden køber han 4 Suurbrød til mig om Morgen, undertiden slet ingen. Han kan ikke godt komme ud af at forstaa, at jeg kun bruger 1 til Morgen og 1 til Aften. Mine Cigarer smager ham fortræffeligt at dømme efter hvad der svinder i Kassen. Da jeg ikke kan lide, at han skal fordærve sin Smag (thi mine Cigarer er kun simple), har jeg nu fundet paa at gemme Cigarkassen for ham, og det skal nok ikke smage ham videre. Om Morgen faar jeg Kaffe, jeg har naturligvis faaet fine Kaffe bønner fra Kjøbenhavn (gennem Berthe Buch), men Kaffen vil ikke smage alligevel. Forleden opdagede jeg, at Skomageren, som er ugift, drak Kaffe paa samme Tid som jeg. Hans Husholderske holder vist ikke mere end 1 Kjedel ad Gangen over Ilden, og det var jo ogsaa Synd andet, end at hun og Skomageren skulde have lidt for deres Ulejlighed at lave Kaffe til mig. Forøvrigt skikkelige, brave Folk, altid venlige Ansigter, redelige som Guld (undtagen med Kaffe). Om Middagen spiser jeg paa Gæstgivergaarden (ikke Kroen), hver Dag 3 Retter Mad og Kaffe, aandelig Føde af Aviser og tyske Probenreutere, tyske Pak, altsammen for den billige Pris af 11 Rigsdaler pr. Maaned.»

En periode bor Dalgas i en lejlighed med fire værelser med pulterkammer, spisekammer og køkken. 80 rigsdaler for halvåret. Løjtnant Glahn, en infanteriofficer, bor hos ham. En gammel pige gør rent, en karl går ærinder og børster tøj. Det ene værelse er indrettet til kontor, hvor en skriver og han selv finder plads til dagens arbejde, et andet til dagligstue, de to mindste til soveværelser. Spisekammeret er tarvelig forsynet, køkkenet pranger med to kopper og en tallerken, men det hele betegnes som efterhånden værende ret hyggeligt, bl. a. fordi han kan glæde sig over at have købt et stort og meget smukt mahogniskrivebord af kaptajn Ernst's »her i Viborg efterladte Tøi.« Nykkerne, siger han, kommer nu ikke over ham så hyppigt som før, da han ofte følte sig meget ensom! I adskillige andre breve fra denne første tid i Viborg, stadig til hans fortrolige, søsteren Susette, gives udtryk for nogen uro og tvivl; an plages af utilfredshed, ærgres sig over andre mennesker. Forklaringen kommer i oktober 1854, da han skriver følgende:

»- Hvad siger du til, at jeg tager mine Møbler fra dig. Jeg bor for Øjeblikket

Mon bon Papa et Maman, votre petit Henri vous promet d'être bien sage, obéissant et bien appliqué à traiter ses études cette année 1835; il vous promet encore de faire violence à la paresse qui le domine un peu et d'être bon avec ses frères et sœurs.

C'est dans ces sentiments, qu'il est avec respect, votre soumis et bien obéissant.

fils Henri Dalgas

Livorno 24 Décembre 1834.

Læsten den 9 Oktober 1854.

Kjære Susette!

*Jeg maa sige en stor Byndelse over Dem, men jeg vil
forrest sige fra mig i en Maaned Tid; men det er snart
over, for med alle andre, maa først det faaet
være. Dalgas. Hvad siger du til, at jeg tager mine Skælle
fra dig. Siden nu skal det være, og for dig skal den
igen at fæstet over efter, men jeg har for Guds skyld
givet dig af Mangel paa mindelevet Læstid, og at*

Skriftprover i breve fra E. M. Dalgas.

Øverst et brev på fransk, han har skrevet efter diktat som 6-årig dreng.

Nedenunder et brev til søsteren Susette skrevet i Læsten i 1854 (se side 46).

paa Gæstgivergaarden af Mangel paa møbleret Lejlighed, og det kan du nok begribe er en dyr Historie ... det vil ikke være umuligt, at jeg til Foraars hentede mig en lille Kone i København. Det skal ikke alene være en lille Kone, men en rar lille Kone, som ved at hun vil gøre sin Mands Lykke ved at skjænke ham Tøffelordenen. En lang og (for dig kan jeg godt sige det) en ikke alt for lykkelig Forlovelsestid har det været, men nu er jeg lykkelig og glad ved

at skulle leve Livet med min kjære Marie. Den Disharmoni som ofte fandt Sted mellem os tvende skal finde Grund i min utaalmelige Herskelyst, dels i Maries store Afhængighed af sin Moder og i hvem Ubetydeligheder som min Heftighed gjordes til store. Tiden har lægt mange Saar og bragt Ro. Jeg ser med Glæde min Fremtid i Møde, naar Gud vil unde mig at leve Livet med Marie ...«

Det kan være fristende at fortælle at foranstående brev er skrevet i en gård i Læsten, hvorfra Dalgas giver en beskrivelse, der maler tiden i et godt billede:

»Jeg bor hos en Gaardmand i Læsten, en Landsby 4 Miil østen for Viborg, en herlig Mand, der forstaar sine Ting, og som dyrker sin Jord fortræffeligt. Hans Kone derimod vil være fiin paa det. Hun gaar med Polka ærmer og med Kappe og holder sit Huus - i Uorden, drikker selv The om Aftenen, medens Manden og Karlene spiser Grød og drikker Mælk. Een god Ting er, at hun føler sig meget fornøjet med at Vejofficererne tager ind i hendes Huus, hun gjør derfor alt muligt for at gjøre det godt. Om Morgen kommer hun med 2 Potter varm Mælk og Sigtesmørrebrød, om Middagen faar jeg Kjærnemælkssuppe og Pandekager, eller sød Suppe og en Høne o. s. v. og Kaffe. Om Aftenen faar jeg Æg, Smørrebrød og The. I Begyndelsen kom hun med 10 Æg, jeg spiste 6, men hun syntes alligevel, at jeg ikke gjorde Besked. Nu kommer hun med 6 Æg. Du kan ikke tro, hvor det blæser her oppe paa Jyllands Højderyg, altid og altid Blæst, altid koldt. Nu gaar jeg klædt som i København i den stærkeste Vinterkulde. Om Sommeren er man indpakket i tykke Kapper, naar man kører, om Vinteren maa man bære »Vildshuer«, Fodpose o. s. v., og man fryser dog.«

I 1855 overtog Dalgas Viborg vejdistrikt selvstændigt efter Glahn, og samme år, den 13. juni, blev han gift. Året efter udnævntes han til kaptajn og havde dermed fået den charge, under hvilken han senere skulle blive kendt over hele Jylland. »Kaptajnen« blev han blandt jyske bønder kaldt næsten lige til sin død, selv efter at han var blevet oberstløjtnant, ridder af Dannebrog og havde fået sølvkorset og fortjenstmedaljen i guld.

Han var nu vendt tilbage til sin families hjemsted, Jylland, hvor han skulle finde sin store livsgerning og udrette så uendelig meget til gavn for sit land og sine medborgere.

Det var manddomstiden, der nu var inde, - ungdomstiden var endt.

Manddomsgerningen forberedes

Jylland, du er Hovedlandet, Højland med Skovensomhed ...« skrev H. C. Andersen netop i disse år, og selv om disse linier i nogen grad tog sigte på de midtjyske skovegne, så giver de følgende verslinier om heden og dens lokkende fremtid dog udtryk for, at man var ved at få øjnene op for, at Jylland ikke alene var den største landsdel, men at det også var her, der var de store muligheder for udvikling. Som bekendt skrev digteren sangen under en rundrejse i Jyllands hedeegne.

Igennem omtrent et århundrede havde Jylland nok været viet en vis interesse, men dog hidtil væsentlig af eksperimentel karakter. Det lå så fjernt fra hovedstaden og den regerende myndighed. De store heder, der dækkede så uendelige arealer, skræmmede. Samfærdselsmidlerne var elendige, endnu i 1836 regnede man med, at der kun fandtes fem mil landevej i Jylland, der fortjente betegnelsen chausse, og selv om man i 40-erne var begyndt udbygningen af et nyt og bedre landevejssystem og i 50-erne fortsatte dette efter krigsårene og forsigtigt tog fat på jernbanerne, så var det dog alligevel et forbløffende ukendskab til de faktiske forhold, der rådede endnu i første halvdel af det 19. århundrede.

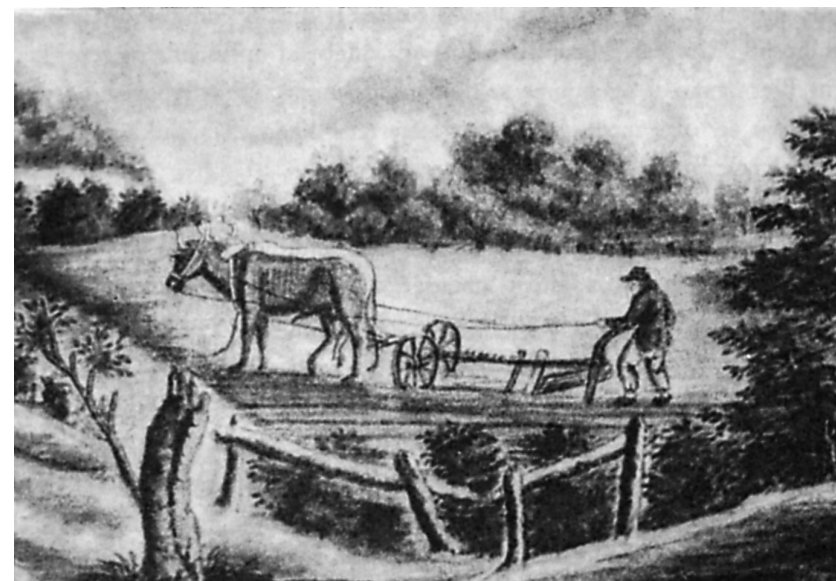
Fremskridtet var imidlertid på vej omkring 1850. *Gr. Begtrup* havde i begyndelsen af århundredet skrevet sit fortrinlige værk om »Agerdyrknings tilstand«, og Det kgl. danske Landhusholdningsselskab havde i løbet af århundredets første decennier gennemført en række amtsbeskrivelser, der bedre end noget andet redegjorde for tilstedeværende problemer. En særlig betydning tør man vist sige, at de fik for kendskabet til de jyske amter, til hedeegnene. Amtsbeskrivelserne var således også de første bøger, Dalgas senere erhvervede for Hedeselskabets regning.

Offentliggørelsen i 1847-48 af de siden 1844 af generalstaben udførte

fine opmålinger omkring Skjernå, Sdr. Omme å og Vorgod å, stort set hele det vældige hedeområde i firkanten mellem Rind-Arnborg-Karstoft-Sdr. Omme-Tarm-Skjern-Nr. Vium-Hjortsballehøje, en opmåling, der var beregnet som grundlag for og støtte til at gennemføre de stort planlagte vandingskanaler langs de pågældende vandløb, gav en klar, nøjagtig, hidtil ukendt detaljerig beretning om et hedelandskabs højdeforhold, vandafstrømningsveje og beboelsestæthed - samt fortalte, at der inden for området ikke fandtes en eneste træplantning, knapt nok et enkelt forkrøblet egekrat.

De statistiske tabelværker, henholdsvis *Thaarups* ca. 1818 og *Bergsøes* 1844 supplerede på god måde.

De kostbare kolonisationsforsøg på Alheden og ved Randbøl omkring 1760 beskæftigede stadig sindene, og de ikke mindre kostbare skovrejsningsforsøg, som staten havde indledet omkring 1790 og jævnthen fortsat i hele perioden efter 1800, rejste gang på gang voksende diskussioner. Kendt vil her særlig være avisfejderne mellem *Steen Steensen Blicher* og *Molbech* og den ivrige plantningsmand konsistorialråd *Hans Bjerregaard* i Hjerminde ved Bjerringbro. *Søren Fjelstrup* på Sindinggaard ved Herning, *Carl Dalgas* på Aldebertsminde ved Vejle, *Tang* på Vosborg, kammerherre *Riegels*, konferensråd *Chr. Rothe*, skovridder *Jens Bang*, amtmand *Schulin* i Ringkøbing og pastor *Carstens*, Frederiks, er alle mere eller mindre direkte med i den offentlige debat, dels i indlæg i datidens blade, dels ved udsendelse af småskrifter om de aktuelle emner, hvor navnlig interessen for skovplantning er fremtrædende, selv om de også alle drøfter hedernes udnyttelse på anden måde. Fælles for næsten alle de indlæg, der fremkommer, er, at man er enig om, at det hidtil opnåede ikke har været for godt. Resultaterne er for pauvre, man må søge at finde nye veje eller lære af de gamle. Her holder også enigheden op. Der fremkommer vidt forskellige forslag, noget at samles om når man ikke til. Langt senere kalder A. Oppermann tiden mellem 1830 og 1850 for skovrejsningens stilstandsperiode. Noget godt kommer der ud af alt dette, idet det gør offentligheden stærkere interesseret. De mange forskellige beretninger om hidtil udførte arbejder, og de kommentarer, der knyttes til dem, både for og imod, er de brydninger, der må gå forud for, at noget stort kan fødes. En opmærksom og objektiv gransker kan ved at gennemgå og sortere det mindre værdifulde fra nå til at lære en hel del, navnlig om hvorledes tingene ikke skal gøres.

Farvelagt tegning fra 1842 af pastor Fabricius, Agerskon.

Et eksempel på, hvor ivrigt man søgte at finde vejene frem kan hentes fra fortegnelsen over de emner, som var foreslået til behandling på Landmandsforsamlingen i Odense i 1846. Der var følgende fem punkter om plantning: 1) Hvilken Fremgangsmaade er ved Udplantning af Rødgran den retteste i Henseende til Plante hullernes Gravning, Aarstiden til Udplantning og Afstanden mellem Planterne? 2) Hvilke Erfaringer haves for og imod Lærkens og Fyrrens Valg til Kultur? 3) Hvilke Træarter kunde i Almindelighed anbefales til Plantning til Læ? 4) Kunde der ventes gavnlig Virkning af, at de bestaaende Landboforeninger beflittede sig paa mere end hidtil at fremme Sansen for godt Skovbrug? 5) Har man forsøgt og med hvad Held at plante El saavel til Læ for Opvækst, som navnlig i Egne af Jylland, hvor der findes lavtstaaende Egepurrer?

Der er næsten ingen rene teoretikere blandt tidens skribenter. Det er mennesker, der, i hvert fald for de forannævntes vedkommende, alle har været ivrige plantningsmænd og iagtagere af, hvad de har set, men der har først og fremmest manglet dem en baggrund af viden til sammenligning for logisk at kunne bedømme, hvad de så. Derfor er det kun glimtvis, at der i det offentliggjorte fremkommer noget positivt til videre udvikling.

Men glimtene er mange og giver reflekser i mange opmærksomme sind. Gennem Landhusholdningsselskabets tilskud til udsendelse af oplysende pjecer, bl. a. Hans Bjerregaards, og samme selskabs uddelinger af hæderbevisninger er det muligt at følge med og forme et løfterigt billede af mosaikken, det ellers henligger i.

Det er vel heller ikke uforståeligt, at dette har været tilfældet. Man vidste på dette tidspunkt for lidt om nåletræernes muligheder, stadig nye arter finder i disse år ind over landets grænser, og erfaringen for, hvorledes træerne klarer sig, erhverver man jo ikke på blot nogle få år. Al viden om jordbundens fysiske og kemiske forhold var i det væsentligste bygget på gætteri. Helt op mod århundredets midte kunne det endnu hævdes, at al'en var af vulkansk oprindelse, og de geologiske terrainformer var endnu næsten et terra incognito.

Man er imidlertid alligevel inde i overgangstiden. Langsomt men sikkert er mergelen i færd med at blive forudsætningen for heldig gennemført fortsat opdyrkning af hede. Overalt i hedeegnene åbner foregangsmændene mergellejer, og tit og ofte bliver mergelen transporteret milevidt ad sandede veje og med studeforspand til sit mål. Den gamle form for hedeopdyrkning, hvor lyngen svides af, og man i et par år aftvinger jorden nogle få afgrøder, inden den igen får lov til at springe i lyng, er man ved at forstå, er gal. Man forlader mere og mere dette system, selvom man endnu helt op til omkring 1900 dog stadig kan finde det anvendt i de udprægede hedeegne.

Forskellige skribenter advarer således også tidligt mod den »udmarvende« afgravning af lyngtørv, der næsten umuliggør opdyrkning.

Matrikuleringen tager fart efter 1844, og udstykningen skrider fremad. Overdrevene indskrænkes, mere moderne driftsmåder vinder indpas. Kartofler og rodfrugter bliver almindelige. Embedsmandsvældet, hvor politimester og sognepræst var næsten enerådende, afløses af det kommunale selvstyre, og selv om det endnu varer længe, før bevidstheden om egne kræfter rodfæstes, er udviklingen i gang ... det bryder og gærer overalt. En mand som *Carl Dalgas* står således jævnsides med sine sognefæller i kamp for at skaffe dem den ret, de ved sognerådsvalgene har fået tildelt, men endnu ikke fuldt ud forstår at hævde. »Den oplyste bonde« er ved at blive en kendsgerning - han dukker op i sognene rundt omkring over hele landet,

bliver en faktor, der må regnes med.

Alt dette danner baggrunden for det Jylland, hvor E. M. Dalgas nu skal til at virke.

Det er næppe sandsynligt, at han har været særlig opmærksom på alt dette, før han kom til Viborg i 1854, men til gengæld kan det vist med sandhed siges, at han her nødvendigvis måtte få øjnene op for det. For en vågen og virkelysten ung mand måtte der i en by som Viborg i disse år være nok, der kunne fange opmærksomheden.

Det er såre interessant læsning at citere hans første breve til søsteren Susette, efter at han er vel ankommet til Viborg.

»- Her er vel meget bart i Omegnen,« skriver han, »men Naturen tiltaler mig grumme meget, man skjønner saa meget paa en frodig Eng, en rig Ager, et grønt Træ, meget mere end paa Sjælland, og man glæder sig mere derover. I Modsætning hertil danner Lyngbakkerne en stærk, men interessant og farverig Kontrast; selv de flade, uendelige Lyngheder er jeg endnu ikke bleven kjede af, og jeg tror heller ikke, jeg bliver det. Det er den vide Udsigt, den Ro og den Alvor, som gaar gennem den, er Egenskaber af megen Værd. Omtrent een Gang om Ugen gjør jeg en Udflugt paa nogle Miil, snart til Vogns, snart til Hest, snart til Fods. Jeg har Akkord med en Kjøbmand, der har en ypperlig lille Kalesche med 2 stærke jyske Heste for; det gaar som det var smurt ...«

Og videre i et andet brev:

»- Den øvrige Tid er jeg paa Vejlinien. Viborgs Omegn er og bliver bestandig meget smuk, men Naturen er mere haard og volder de foretagsomme og sparsomme Agerbrugere mange flere Bryderier end for Jer paa Sjælland. Man føler hurtigt den Kamp, der finder Sted mellem Naturen og Fliden; seer man en Lyngbanke beplantet med Grantræer er de 9 udgaaede, og det skinner af det fra Plantehullerne udkastede røde Jærnal, saa man maa tænke paa den store Møisommelighed ved dette Arbejde og det ringe Udbytte deraf.

Seer man en tør Sandmark med en fattig Rug paa, saa føler man det samme.

Seer man det lavstammede Egekrat paa Heden, som i Aarhundreder har forsøgt at komme til Vejrs, men er bogstaveligt kastet til Jorden af Vestenvinden, saa tænker man det samme.

Forresten er ikke alt fattigt. Tusinder Tønder Land af den bedste Hede ligger uopdyrkede og giver Plads og Stof til Jyllands Opkomst.

Om Søndagen er jeg oftest paa Bruunshaab*), undertiden er jeg der ogsaa enkelte Eftermiddage. Smaature til de nærliggende Skove gjøres under tiden, men som oftest er der Selskaber der eller paa Asmild eller i Byen; dem holder jeg ikke meget af. I een Uge var jeg ude 5 Gange og den ene Dag var jeg inviteret 3 Steder; et kærligt Kys fra Marie og din Enrico.«

Et brev dateret nytårsaftensdag 1854:

»- Arbejdet er i Aar forbundet med utrolige Vanskeligheder. Dyrtid, uheldigt Vejrlig og en mærkværdig Mangel paa Arbejdsfolk. Vi betaler dobbelt i Forhold til Foraaret, kunde ikke faa Folk. Vi har Is, Blæst, Sne og Kulde. Mit Tøj ligger vist nok indefrossen i Limfjorden, Gud ved hvor? Her er ikke eet Menneske, man ret kan slutte sig til, Selskaber, Ædegilder, Spillepartier etc. er der nok af, men det er ikke det, vi er vante til fra Hjemmet. En Juleaften som den sidste i Stormgade savnede jeg grumme meget ...«

I 1846 havde byen solgt 610 td. land af de 10.000 td. land, væsentlig hede, der lå under byjorderne, til staten til tilplantning, men allerede i 1815 var kravene rejst om udstykning eller salg af hedejorderne, som man dog først i 1852 får ministeriets endelige og modvillige tilladelse til. I årene 1847-57 udvides tilliggendets til de gamle gårde, der omgav byen med de betydelige hedearealer, som næsten alle købtes med opdyrkning eller til plantning for øje. Det er bemærkelsesværdigt, at der her forud for den kommunale udstykning er handlet livligt med de private parceller, hvorpå nye brug er bygget. Det er virkningen af resolutionen af 1810, hvorefter nybyggere opnåede bestandig tiendefrihed, som slår igennem. Resolutionen fortolkes i nye meddelelser fra regeringen både i 1825 og 1832 og gyder hver gang nyt liv i tilbøjelighed til at flytte på heden og bygge nyt. Og dette gælder for alle hedeamterne. Ingen periode melder om så mange nye hjem på heden som i årene, da virkningerne af statsbankerotten stødte, men langsomt afvikledes.

I 1853 var langs Skivevejen ud fra Viborg begyndt tilplantning af den 300 td. land store Undallslund, og samme år havde en kreds af byens borgere dannet et privat interessentskab med overretsprokurator G. Morville i *) hvor Marie Købke var på hyppige og lange besøg.

spidsen og købt ca. 180 td. land nogle få kilometer vest for byen omkring et gammelt egekrat for der at rejse en plantage. Særlig opmærksomhed samlede sig dog om det køb, som gødningsfirmaet *Joseph Owen* og *Sønner* i København i 1853 foretog af ca. 1200 td. land omkring Møgelkjær og Liseborg for på disse »øde og til Unytte henliggende Hedestrækninger« at gennemføre planmæssig opdyrkning. Den ældste udgave af Trap fortæller, at i 1857 var allerede 568 td. land opdyrket, og at hele arbejdet skulle være fuldendt i 1861.

I 1856 skriver den tidligere ejer af Hald, klitdirektør *F. Riegels*, at hans plantekultur på Viborg hede, formentlig plantningerne på Hald Inderø og Ravnsbjerg, har opmuntret dygtige mænd i Viborg, der har været ham »følgagtige til at foretage større og mindre Beplantninger. Plantelysten i Jylland er betydeligst i Viborg og Omegn.«

Det har således uden tvivl været en by i stærk opdrift, som Dalgas kom til - de lænker, som de store hedestrækninger helt ind til byens porte havde holdt den bundet i, var ved at blive rystet af. Byen var vågnet, bemærkelsesværdigt er det, at den solgte sine hedejorder, således at betalingen først skulle begynde at afvikles efter 10 års forløb. Skete salget til en nybygger skulle arealet være så stort, at en familie kunne leve på det, d. v. s. mindst 20 td. land. Der har været fremsyn hos byens ledere.

Og Dalgas kom snart i berøring med byens indre liv. I 1855 står han som indsamler til hjælp til en krigsinvalid. Mismodet fra tiden som ungkarl i Viborg er overstået og glemt. Hans kones søster var gift med overretsdommer *P. Chr. Nouvel Buch*, der havde været dommer ved overretten siden 1847 og før den tid knyttet til stænderforsamlingen i Viborg, således at han var helt ud fortrolig med byen. På Asmildkloster sad hendes fætter *Gottlieb Bruun* som bestyrer for den myndige morbroder, landstingets formand fra 1849-62 og medlem af rigsrådet 1855-63, den tidligere Viborg stænderforsamlings præsident, højestretsassessor *Peter Daniel Bruun* (død 1864). Dalgas er dermed midt i den kreds, hvortil hans ven og kommende kampfælle Morville naturligt hørte.

G. Morville var på det tidspunkt godt 36 år gammel og således en del ældre end Dalgas, men alligevel fandt de hinanden og blev nære venner og meget nær knyttet til hinanden i de to år, 1854-56, Dalgas boede i Viborg. Det er heller ikke utænkeligt, at Dalgas allerede som dreng har truffet Morville i onkelen *Joachim Fr. Schouw*s hus. Schouw havde flere gange været for-

mand for Viborg stænderforsamling i samme periode, som Morville læste jura i København. Morville fulgte i hvert fald adskillige af Schouws forelæsninger i botanik, og dette kan udmærket, skyldes, at Schouw har truffet den unge mand i Viborg. I øvrigt var det ikke alene botanik, den vordende jurist interesserede sig for, men han fulgte også forelæsninger over geologi hos Forchhammer og over naturhistorie hos Steenstrup. Måske har det også betydet en del, at begge nedstammede fra Frankrig, og at de begge af den grund havde et livligere og mere nuanceret temperament, end det blandt omgivelserne var almindeligt. Begge deltog de som gifte ivrigt i tidens omstændelige, men morsomme selskabelighed. Morville kunne fortælle vittigt og underholdende, ofte meget saftigt og uartigt, så hans bedste historier ikke kan gengives, og Dalgas var ikke alene en fortrinlig tilhører, men kunne selv være slagfærdig og fuld af lune. Sang og musik var Dalgas også gerne deltager i, og rimerier flød let fra ham, selv dilettantkomedier deltog han med iver og lyst i. Det siges endda, at han senere selv til brug for en børnefest i sit hjem i Århus udformede en lille komedie, en komedie for »de 7 ingeniørdøtre«, som samledes så tit i hjemmet i Århus.

Morvilles fader var amtsforvalter *Niels Morville* i Viborg, der tillige var forvalter for kolonierne på heden, men han havde før den tid gjort sig meget kendt som forfatter til nogle grundlæggende arbejder om matrikulering og opmåling. Det var denne Niels Morville, der i 1839 havde følt sig så stærkt krænkede af pastor Carstens' kritiske bemærkninger om kolonierne på Alheden, at han ved sit offentliggjorte skarpe svar vel nok havde givet pastor Carstens impulser til at fortsætte med studiet af forholdene på Alheden, så han i 1844 kunne udsende den værdifulde »Bemærkninger om Heden og dens Træplantning«, der ved sin nøgterne behandling af spørgsmålet vejer langt tungere til end hans første »Bemærkninger om Alheden og dens Kolonier«.

Georg Morville har, da han og Dalgas kom i forbindelse med hinanden, allerede været en moden mand, en personlighed, der gjorde indtryk. I 1835 var han blevet student fra Viborg, i 1841 cand. jur. og derefter straks fuldmægtig i Viborg og i 1852 prokurator ved overretten i Viborg. Han var en dygtig og søgt jurist, men hans egenlige passioner lå vel nok på andre områder. Friluftslivet havde altid tiltrukket ham, allerede fra dreng elskede han

at færdes på lange ture i omegnen, hvor vej og sti jo snart forsvandt i lyngens vidtstrakte rige. Da han voksede til, blev det jagtture, der førte ham på de lange udflugter, men bøssen fik vist som regel lov at hvile. Morvilles interesser for de naturhistoriske fag fik rig næring på disse ture. Hedelandet blev en ny studiebog for ham. Dets fauna og flora fortalte ham på hver tur noget nyt, som han skrev ind i sin hukommelse. Han samlede sig et stort herbarium, og gang på gang kunne Dalgas senere henvende sig til ham og få planter og selv sjældnere træsvampe bestemt af ham. De mange kæmpehøje, som det vrimer så stærkt med på Viborgegnen, gjorde ham til en ivrig oldsagssamler - det var kun meget lidt, der ude i naturen ikke havde bud til ham.

Faderens forbindelse med kolonierne på Alheden, opdykningsproblemerne i forbindelse hermed og den almindeligt vågnende plantningsinteresse har naturligvis ret tidligt vakt ham til erkendelse af de store muligheder, hederne måtte indebære. Men hvordan? Hvorledes skulle opgaverne gribes an?

*

Fra Hjerminde havde *Hans Bjerregaard* gang på gang udsendt nye optryk med stadig bedre formede meninger af sin i 1828 første gang trykte pjece om »Træplantningens Fremme«. Det er den, der kom til at bære mottoet:

*Hvor ploven ej kan gå,
og leen ej kan slå,
der bør et træ at stå,*

et slagord, som eftertiden fejlagtigt ofte har tillagt Dalgas (anden linie hedder egentlig: »Og leen jubel få.«). Det er i den samme pjece, at Bjerregaard formulerer det, der skal blive fremtidens klare og simple program for hedeplantningen.

Han siger nemlig, at man hellere skal opgive at ofre de store summer på statsplantagerne, og i stedet oprette planteskoler. I planteskolerne skal man tiltrække planter, »der egner sig til at gro i den Jord, hvor de skal anvendes,« og endelig skal man undervise landboerne i, hvordan man skal plante og vedligeholde planterne.

Bjerregaard var ikke persona grata i Viborg, hvor man i 1844 havde afslået at modtage hans hjælp til et plantningsforetagende, men han var kendt

for sine vidtspændende planer, og adskillige steder på egnen må Morville have mødt resultater af Bjerregaards beredvillighed til at levere planter til nye plantninger og yde vejledning.

I en lille afhandling, den eneste han har udsendt i bogform, som Morville udgiver først på året i 1866, kan man spore forbindelsen med Bjerregaard og en påvirkning fra ham.

Det er derfor naturligt, at Morville efterhånden opfyldes af hedesagens problemer. På sine ture må han utvivlsomt ofte have mødt den energiske og dygtige skovrider *Jens Bang* på Stendalsgaard, der ledede statsplantningerne på heden omkring Viborg, og hvis plantninger under Hald, som staten en overgang fra 1847 ejede, må have interesseret ham stærkt. Netop på Hald havde der efter krigsårene været planer om under kammerherre Riegels' ledelse at oprette en læreanstalt i hedebrug, men i stedet for at få disse planer realiseret opslugtes Riegels fra 1853 helt af klitplantningsproblemerne. Det vides, at han jævnligt også besøgte det andet store navn i statens arbejde med hedeplantningerne, den mere tilbageholdende skovrider *Jenssen-Tusch* på den ensomme og fjerne gård i Feldborg.

Morvilles botaniske viden og sans for naturhistoriske oplevelser i hederne fører på denne måde frem til, at han benytter lejligheden, da udstykningen af Viborgs hedejorder i 1852 tillades. Sammen med en lille kreds af medborgere køber han de tidligere nævnte 180 td. land omkring det gamle egekrat Margretelund. Han havde haft øjnene med sig og forstået, at sådan et egekrat, der engang havde været skov, også måtte byde særlige betingelser for påny at blive til skov.

Det var, da denne tilplantning af Margretelund var i fuldt sving, at Dalgas og Morville mødtes og blev venner for livet.

Mange år efter, ved Hedeselskabets 25-års jubilæum i 1891, skrev Dalgas til Morville og takkede ham i følgende ord:

»Det er Dem, som i Aarene 1854-56 aabnede mine Øjne for Hedesagen og dens Betydning, ikke alene ved de fornøjelige Ture, vi have gjort sammen, men ogsaa ved Deres egen Plantningsvirksomhed. Det er derfor i mine Øjne Dem, som har givet den første solide Impuls til vort saa prægtige Selskab.«

Der er imidlertid slet ingen grund til at tro, at Dalgas allerede i disse før-

Bindestue i en midtjysk bondegaard, tegnet af Sandberg 1852. Stuens mange detaljer tyder på, at den er tegnet efter studier på stedet.

ste år har skænket hedesagen meget mere end iagttagende interesse. Han var nygift, havde nok at gøre med sin vejbygning, og mødte hver eneste dag problemer, der skulle klares. Han var ung og jo i virkeligheden ikke meget forberedt på de krav, der stilledes til ham.

Randers-Viborg landevejen, den nye vej over Taphede, var ført ind til Viborg allerede i 1847, og noget af det første, han måtte fuldføre, var bygningen af den forud projekterede dæmning og bro tværs over snævringen mellem Nørresø og Søndersø til afløsning for den gamle pælebro. Desuden skulle landevejen fuldføres mellem Ørum og Læsten efter stilstanden under krigsårene. Og landevejen skulle føres videre ud vesterpå ad den linie, den i dag følger til Holstebro. Den skulle ikke mere følge svinget syd på over Finderup og Vedhoved, men bryde igennem i lige linie efter Hagebro.

I de dage har man sikkert omtrent hver dag kunnet se Dalgas til hest ride tidligt ud om morgenen i sin jævne og enkle uniform og hen under aften komme tilbage.

På disse ture vesterud har han rigtigt mødt den jyske hede. Selvom han i krigsårene vel nok har oplevet den sønderude, så er det dog først nu, han møder hele det storladne øde. Mil efter mil har han måttet lade hesten gå i skridtgang ad sandede veje med opslidte hjulspor. Han har set, hvorledes de vejfarende, når sandet blev for træls, har drejet studene for kalkvognene fra

Daugbjerg og Mønsted ind i lyngen ved siden af. Vejgrøfter var der ingen af til at genere, og således kunne vejene gennem årene være blevet et virvar af spor til begge sider, svært at finde rede på, når man midt ude i ødet skulle dreje af mod et nyt mål. Ofte har han oplevet, at han knapt kunne se et beboet sted, ligegyldigt hvor han så rettede blikket hen. Jo længere han kom bort fra Viborg, des mere vildt blev der. Husene blev færre og færre, og de, der viste sig, lå samlede i klynger, udflyttergårdene var endnu få; stråtækte og lave, byggede tæt sammen i hjørnerne mellem længerne som værn mod vinden, og som regel i farve faldende sammen med omgivelserne, fordi de lerstampede vægge var skærmet af opstablede flad tørv.

I de tidlige morgentimer har han set urhøns-flokken »rejse af,« så hesten blev sky ved suset, og støvet fra de sorte fugles bad i det solflimrende vejsand er slynget ham op i ansigtet. De gamle kokkes »spil« på legepladserne, hugormens hvislen bort gennem lyngen har han lært at kende.

Men også vestenvindens svidende nap i næse og kinder, sandfogets dans over de magre marker, hedebrandenes knitrende kapløb med vinden over de tusinder af tønder land har han uvægerligt måttet opleve.

Er det sket, at et hvil har været tiltrængt, en drik vand været ønskelig, har han måske langt om længe fundet ind i en af hedegårdene, er blevet budt til sæde ved langbordet, og bonden har sat sig til rette over for ham for at høre nyt. Så har Dalgas lagt mærke til, hvor simpelt og enkelt alting var, selvforsynende. Kun i storstuen var der trægulv, ellers var der stampet ler, og i de fattigste hytter kneb det vel endda med fjælleloft - i stedet var der rafter tæt ved siden af hinanden med rughalm eller lyng stikkende igennem, taget var mange gange halvt lyng og halvt langhalm, bundet med hjemmelavet sime eller revlingreb.

Kom han i forårstiden, kneb det som regel med foderet til dyrene, måske også til menneskene. På den åbne skorsten holdt fladtørven, hentet fra stakken langs staldlængen, ilden vedlige. Blev han budt på at spise med, blussedes ilden op med et ekstra knippe tør lyng.

Forundret har han på sine ture vænnet sig til at spejde efter de gamle popler, der en sjælden gang sås i det fjerne, bøjende toppen helt mod øst, medens de allerede på lang afstand meldte om beboede steder. Han har spurgt sig selv, om det da virkelig var så svært at få træer til at gro herude

*Asmildkloster med stuehuset, tegning fra 1851.
Stuehuset brændte senere og blev ikke genopført på dets gamle beliggenhed.*

i Vestereggen. I haverne har han - hvor der overhovedet var en have - inden for diget måske set en ribsbusk og en stikkelsbærbusk kappes med en hylde om at skjule, at haven ikke rummede ret meget mere end nogle grønkålsplanter og måske nogle enkelte fattige blomster. Han har også med undren hørt hedebonden noget foragteligt kalde de få pil og hylde buske for »lime«-buske.

Men ind imellem har han også oplevet at se det modsatte, som dog altid kun var undtagelserne, i udflyttergårdene, hvor heden brækkedes op i store bid, og hvor mergeldyngen lyste langt væk - i den gamle præstegård, hvor træer af alle arter var i tålelig vækst - eller hos den jævne gårdejer, der havde hentet træer - som ejeren stolt fortalte det - helt fra Hjerminde eller ude fra

ham Jenssen-Tusch i Feldborg for så og så mange år siden, og nu havde fået dem til at gro.

Hyppigst har han imidlertid hørt hedebonden klage sig. Alt nyt toges på forhånd afstand fra, forøvrigt vægrede han sig mod at bryde med det tilvante - og plantning, nej, det kunne slet ikke nytte. Træer kunne ikke gro! Det var næsten et dogme hos hedebonden. Lyngen var ham nødvendig, anvendelig til alle formål: Foder, brændsel, tagmateriale, strøelse, gødning o. s. v.

Dalgas har lært en del i disse år om hedeforhold. Han har lyttet til hedeboenderne, hørt tålmodigt efter, til de lukkede sig endeligt op. Det blev hans vane at lytte og så selv slutte af det.

Og netop ved at høre efter er det gået op for ham, at det, der var hedeboerne mest værdifuldt - næst efter studene - det var de englodder, der hørte til gården. Tit og mange gange lå de halve dages kørsel fra gården, men det var dem, der betød noget. En strimmel eng var nok en strid om skelstenens rette placering værd. Engen med det duftende hø var hedebondens drøm. Så fik det gå med de 200 eller 800 tdl. land hede under gården, som det kunne. Hvor grænsen for heden var, kneb det endda tit med at vide. Målebordsbladene fra 1870 og senere fortæller om hedelodder over alt i Jylland, der kunne være 2-5 km lange, men kun få meter brede - i tidens løb glemte man, hvor lodden var, men huskede, at den skulle være der, langt ude i den vilde hede.

Når Dalgas så er vendt hjem til Viborg, har han fået lejlighed til at tale om det oplevede med Morville. Og det har været vand på Morvilles mølle. Kværnen har malet, talen er gået, problemerne er blevet endevendt - igen har Dalgas lyttet til den mere erfarne, til den, der, om nogen gjorde det, kendte heden.

Har de to talt om plantning, har Morville glemt sin medfødte bevidste tilbageholdenhed, er blevet ivrig og har vel doceret teori, medens han har ladet praksis'en vente med at tale, til de kunne følges ad ud i hans egen eller i statens plantninger. Naturligvis har der været fælles familiekøreture både til Hald og Dollerup bakker, hvor Egeskovenes festlige og frodige plantemylder har frydet dem alle, medens spørgsmål på spørgsmål har rejst sig. Hvorfor sådan her? Og hvorfor sådan der? De har måske fundet nogle af de gamle savgrave i den tilstødende lyng, eller rester af en kulmile, som

fortalte om, at også her havde skoven engang hvælvet sine brede kroner, hvor nu lyngen stod høj og busket.

Der har været nok af diskussioner.

Imens er tiden gået. Under sin foresatte, major senere general *I. C. F. Dreyer*, har Dalgas udviklet sig. Det var ikke nogen blid behandling, han mødte hos Dreyer, det var en hård skole, hvor det tit kunne knibe for Dalgas, men da han opdagede, at Dreyers krav var dikteret af samvittighedsfuldhed, og at han var en sjælden dygtig administrator, gik det dog trods hårde sammenstød. Usikkerhed og tvivl måtte ikke vises udadtil, arbejdet lagt an på langt sigt, velovervejede planer og forberedelserne i orden i rette tid. Det er i disse år, han helt og fuldt modnes. Karakteren er nu trukket fuldt op, så også andre kan se de rene linier.

Arbejdet ved vejvæsenet har ikke været nogen sinecure. Som oftest har han selv været medvirkende, når de vigtigste vejafsnit skulle stikkes ud. Beregninger og nivellementer har han selv måttet lave, vejarbejdernes præstationer, lønudbetalinger, alt gik igennem hans hænder.

Og forhandlinger om ekspropriationer og erstatninger har været meget krævende. Når man kender den jyske bondes indstilling til alt, hvad der smager af handel, og navnlig også kender hans ulyst til at skille sig af med jord, så må det have været drøje timer, der har været brugt, inden alle disse hundreder af spørgsmål er blevet løst. Her har Dalgas dog sikkert været den rette mand. Hans rolige, tillidvækkende ydre, hans jævne måde at sige tingene på, hele den særprægede måde han forstod at høre efter på og sætte sig ind i modpartens mening ved hjælp af nogle få klare spørgsmål, har givet ham en heldig hånd i disse forhandlinger.

Det er da også rimeligt at antage, at det er disse første års ustandselige forhandlinger med jyske bønder - efterhånden som årene gik, udstrakt til at finde sted over meget store dele af Jylland - der har opbygget de naturlige anlæg og udviklet dem til det, der senere blev til en så dominerende og iøjnefaldende ejendommelighed. Når Dalgas blev den mand, der mere end nogen anden kunne føre sin vilje igennem og navnlig, når sagerne var nået frem til afgørende forhandlinger, som ingen anden evnede at opsummere - drage konklusionerne i en enkelt klar redegørelse - så har disse første træningsår været af betydning. Han lærte at undgå fremmedord, han lærte at vente med

at sige sin egen mening, til alle de andres var hørt, han lærte at lade være med at give løfter om mere, end hvad man var sikker på kunne holdes, han undgik at bruge de letkøbte store ord, og så lærte han at regne med det, vi i dag kalder psykologi. Hurtigt har han også opdaget, at de jyske hedeboender slet ikke var de »dovrehoveder« og »dumme bønder«, som mange byboere ville gøre dem til. Der var langt mere viden og navnlig meget mere fremdrift skjult, end de fleste tænkte sig, bag det vadmelsklædte, tunge ydre, som hedebonden viste udadtil. Meget tyder på, at Morvilles juridiske fastholden af klare og forståelige aftaler selv i små ting har betydet meget for Dalgas.

Geologien var i disse år knapt nok udformet til en videnskab endnu, den var kædet sammen med mange andre ting, men man begyndte dog både at tale og skrive sagligt om emner vedrørende jordens og landskabets udviklingshistorie, og da Dalgas i sit arbejde gang på gang fik lejlighed til at se på gennemgravninger af hidtil urørte jordlag af vidt forskellig karakter, har det vakt hans interesse. Han har opdaget al'en, - han omtaler den røde jernal, som forannævnt, i et brev til søsteren kort efter, at han er kommet til Viborg - han har set de ejendommelige regelmæssigt skiftende jordlag under lyngtørven - hvorfor kun under lyngen?

Det er næppe almindelig kendt, at Dalgas omtrent er den første, der her i landet har taget en undersøgelse op vedrørende brunkulforekomsterne. Anledningen hertil fik han umiddelbart efter at være flyttet til Viborg, idet en mand, der var begyndt at grave efter brunkul ved Hald sø, henvendte sig til ham om hjælp og vejledning vedrørende udgravningen. Dalgas skildrer i breve, hvordan han giver teknisk vejledning »ved Minegangens Udførelse,« der hidtil havde været meget slet udført, men samtidig benytter han lejligheden til at gøre sig bekendt med lagenes tykkelse og brunkullenenes mulige udstrækning og søge oplysninger, om der findes brunkul andre steder på egnen. Senere fortæller han, at han har fået nogle »brunkulsminer« i gang for en driftig fabriksejer ved navn *Guldberg*, og at de pågældende brunkulslejer langs Hald sø er meget interessante og vil kunne afgive et ikke ubetydeligt kvantum kul, som i kvalitet er ret gode, i hvert fald brugbare.

Det har også fæstnet sig i hans bevidsthed, at det stærkt kuperede terrain omkring Viborg gav anderledes gode grusgrave til vejbygningen end de flade arealer helt ind mod Holstebro.

Det gamle hospital i Viborg ca. 1885, tegning af Schiøtz-Jensen, set mod vest omtrent fra, hvor Østre skole nu er opført. I et af de huse, der ses bag de høje træer, boede Dalgas under opholdet i Viborg.

År for år har viden hobet sig op i erindringen, og imedens er dagene gået, som de går for de fleste yngre mennesker. Når arbejdet var ovre, samledes der om den søde og smilende fru Dalgas, som gerne ville gøre alting så godt som muligt, men måske nok har været lidt ubehjælpssom, en smule upraktisk, en fornøjet kreds, parat til alle mulige løjer. I de gamle haver bag de ærværdige facader mod Sct. Mogensgade og Sct. Hansgade har der været spillet fjerbold og leget blindbuk, medens de ældre har holdt ild i merskumspiben og moret sig dejligt. Dalgas med det mørkebrune, letkrøllede fuldskæg om de endnu magre kinder - sådan som et billede fra brylluppet viser ham - har været en livlig og glad deltager i både det ene og det andet.

Efter et par års forløb var vejarbejdet nået så langt mod vest, at det blev mere praktisk at bo i Holstebro, og så flyttede hjemmet i 1857 dertil. Dalgas var 1. november 1856 udnævnt til kaptajn Ravns afløser i Holstebro-distriktet. Randers-Viborgvejen skulle ikke alene forlænges til Holstebro,

men også fortsættes derfra til Ringkøbing. Derved blev Dalgas' kendskab til Jylland udvidet med nye egne. De flade, tilsyneladende helt ensformige hedestrækninger afløste det kuperede terrain, men samtidig lærte han Ringkøbingegnens kendte foregangsmænd på plantningens og hedeopdyrknin- gens område at kende. Redaktør *Welsch* i Holstebro har fortalt, at Dalgas allerede da forsøgte at få Holstebros borgere til at plante uden for byen, men forgæves. Dog købte byen allerede i 1857 arealerne, der i 1866 blev til landets første kommuneplantage, men det tog næsten 10 år inden byen bevilgede midler til tilplantningens udførelse.

Ligesom Viborgeggen havde sine ivrige landøkonomer, således havde Ringkøbing-Holstebroegnen sine, samlede om *Søren Fjelstrup*, Tang, provst *O. D. Krarup*, amtmænd *Schulin* o. fl., der udøvede en meget virksom ger- ning, navnlig inden for Ringkøbing Amts patriotiske Selskab. Hist og her var der anlagt småplantager. Et par mindre plantager var oprettet alle- rede af Christian d. VIII, der fyrrerne igennem var meget positivt ind- stillet med hensyn til fremme af gavnlige foranstaltninger i hedeegnene. Søren Fjelstrup på Sindinggaard var den, der betød mest i årene før 1860 - hans ord om hedesagen blev der lyttet til både i kongeslot og i landmands- forsamlinger.

*

Det hedder i Dalgas' erindringer: »Under hele min lange Vejvirksomhed har jeg haft en udmærket Lejlighed til at gøre mig bekendt med Landbruget i Almindelighed og Hedebruget i Særdeleshed, idet min Stilling medførte, at jeg kom til at lede en stor Mængde Taksationer om Skade paa Mark og Sæd, forarsaget ved Vejanlæggene, der især forefaldt i Hedeegnene, foruden at jeg paa Rejserne stadig kom i Berøring med Landmænd. Hertil kom, at jeg ved Vejanlægget tværs over Jylland fik en sjælden Anledning til at blive bekendt med Jordbrugsforholdene og Terraininformationerne, dels paa Grund af de mange Taksationer af Jordens Bonitet, og dels fordi de mangfoldige Vejudgravninger ligefrem udviste interessante og lærerige Snit af Jordskorpen i 10-20 Fods Dybde. Da jeg nu fra Dreng havde en særlig Lyst til Naturstudier og som Ung havde haft god Lejlighed til at udvikle den, navnlig i Retning af Kemi, Fysik og Geognosi, for uden af lidt Havebrug, saa fulgte heraf, at mine Interesser fik ny Næring af min

Virksomhed. Da jeg saa gjorde Bekendtskab med Prokurator Morville i Viborg 1854, som ogsaa var en Ynder af Naturen og dens Studium, varede det ikke længe, inden vi begyndte at samtale om, hvad der burde og kunde gøres for de jydskes Heder; og snart efter foretog vi Vandringer i Omegnen af Viborg med et eller andet Studium af Heden eller Naturen for Øje. In- gen af Os tænkte dengang paa, hvad dette skulde føre til, men det er dog

Enrico Mylius Dalgas og fru Marie umiddelbart efter brylluppet, ca. 1856.

saa, at Grunden til Hedeselskabet blev, Os selv uafvidende, lagt under mit Ophold i Viborg 1854-57 ved denne Samarbejden af vore Interesser.«

I Viborg var blevet født en lille pige i 1856, men hun døde i Holstebro i 1858 og blev begravet på Asmild kirkegaard ved Viborg. Et andet barn, også en pige, Mette Marie, så i efteråret 1857 dagens lys i Holstebro.

Om livet i Holstebro foreligger der kun nogle få oplysninger fra anden side. Det har formet sig omtrent som i Viborg. Fru Dalgas har været en del mere alene, men kedet sig har hun ikke, det var der alt for mange venner til, og datidens selskabelighed rundt i hjemmene blomstrede også stærkt i Holstebro. Et lille træk om, hvor gerne hun ydede sit bidrag til den fælles glæde, fremgår af et bevaret eksempel, idet hun til en dilettantkomedie i Holstebro udlånte sin egen brudekjole, den, der ellers efter datidens skik opbevaredes som en helligdom.

Fra disse år har Dalgas fortalt af døde provst *Thyssen*, efter århundredskiftet bestyrelsesmedlem i Hedeselskabet, et lille træk, som havde lært Dalgas adskilligt om, hvor lidt der skal til for at skabe tilfredshed og glæde hos enkle mennesker eller modsat til at berøve dem arbejdsglæden.

Dalgas fortalte om oplevelsen, efter at han havde hørt på et foredrag af en kendt højskoleforstander. I den private kreds i Sdr. Omme præstegård havde han bagefter over for provst Thyssen kommentert det, han havde hørt, i omtrent følgende ord: »Den Mand, der talte, sagde jo meget kønt om de aandelige Værdier, som vi Mennesker maa stræbe efter at vinde. Men det gælder ikke blot om at vinde aandelige Værdier, som noget for sig, men om at alt vort Arbejde kan faa en aandelig Værdi, saa et Menneske højnes under sit Arbejde. Han maa ikke nøjes med blot at tjene saa og saa mange Penge, men han maa se en Værdi i det, han frembringer til Gavn for sin Arbejdsgiver og det hele Samfund. Først saa kender han Glæden over sin Gerning. Jeg har en Gang,« vedblev han, »oplevet et meget ejendommeligt Udtryk herfor:

Medens jeg som Vejingeniør anlagde de nye Landeveje fra Holstebro ad Viborg og Aarhus, havde jeg mange Folk i Arbejde. Jeg færdedes stadig paa disse Vejstrækninger, hvor jeg saa, hvad der var udrettet baade paa Vejene og i Grusgravene, og udbetalte Arbejderne deres Løn. Nu kom jeg der en Gang og havde meget travlt, saa jeg ikke kunde faa Tid til at komme omkring i Grusgravene og opmaale Skærvedyngerne. Jeg havde da i en af Grusgravene en gammel Mand ved Navn Søren Enøje, og jeg sendte derfor Bud hen til Søren, at jeg ikke kom hen til ham den Dag, men bad ham selv maale Skærvedyngen og komme hen i Kroen for at faa sin Ugeløn. Jeg vidste jo, at jeg kunde stole paa Sørens Maal lige saa godt som paa mit eget. Han kom ogsaa, men da han kom ind til mig, græd han med sit ene Øje, og da jeg spurgte ham, hvor meget han skulde have, svarede han: »Jeg skal ingenting have.« Jeg spurgte ham, hvad det skulde betyde. Men Søren vedblev: »Naar Kaptajnen ikke engang vil gøre mig den Glæde at maale min Skærvedyng op, saa bryder jeg mig slet ikke om at faa noget.« Se, det var denne gamle Mands Ære og Glæde, at hans Foresatte skulde komme hen og se hans Skærvedyng og sige et Par venlige Ord om Arbejdet. Og naar det ikke var sket, saa brød han sig slet ikke om at faa Penge for det, han havde slet ingen Glæde haft af sit Arbejde. Man siger nok,« sluttede Dalgas, »at intet Arbejde er saa trivielt, eller saa aandsfortærende som at slaa Sten paa Landevejen. Men Søren Enøje har lært mig, at selv dette Arbejde har en ideel Side, nemlig at det gøres forsvarligt til hans Foresattes Tilfredshed, saa først har han Glæde af sit Arbejde.«

*

I 1859 var landevejsbyggeriet i Vestjylland endt for Dalgas' vedkommende. Han blev forflyttet til Århus og blev vejinspektør for vejnettet omkring Århus. Yderpunkterne var Viborg, Silkeborg og Vejle, så møderne med Morville i Viborg kunne stadig finde sted. Mindst en gang om måneden gik turen til Viborg.

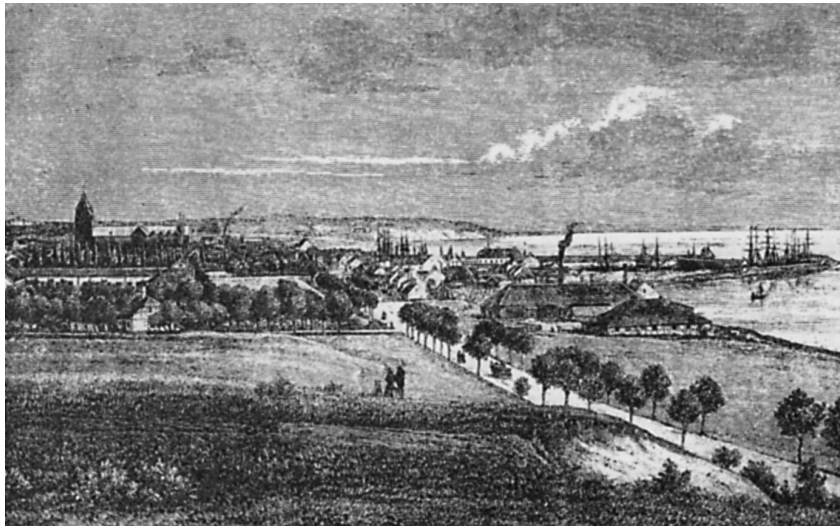
Svogeren, *Emil Jensen*, boede i Odense og var vejinspektør der, hvad der ville sige, at hans distrikt stødte sammen med Dalgas' i Vejle. Resultatet blev naturligvis, at de hyppigt satte hinanden stævne i Vejle, og hyppigt fik børnene lov til at komme med til disse sammenkomster. Dalgas siger, at det var fornøjelige møder, hvor samtalerne, som mest angik vejteknik, aldrig kunne få ende. Når de endelig blev enige om at krybe i køjen, aftalte de at fortsætte, når de mødtes næste gang, men da blev de heller ikke færdige. »Hvis vi begge endnu havde haft disse Vejdistrikter,« siger Dalgas i 1891, »saa vilde vi sikkert heller ikke endnu være blevet færdige med at holde Samtaler til langt ud paa Natten. Hemmeligheden ved, at de ingen Ende kunde faa, var simpelthen den, at vi begge havde Glæde af vort Arbejde, som vi omfattede med levende Interesse, og derfor blev vi aldrig kede af vort Emne.«

Når man erindrer sig vejforholdene dengang, er det forståeligt nok, at der har været meget at tale om.

*

Om disse år i Århus før 1864, altså indtil Dalgas nåede op midt i 30'erne, er der ikke så forfærdelig meget at sige. Her blev de øvrige børn født. *Mette Marie* var, som nævnt, kommet til verden allerede i Holstebro, men i Århus fødtes i 1859 datteren *Johanne*, senere gift Langballe, *Christian* i 1862, *Jean* i 1863 (død i Århus i 1866), *Frederik* i 1866, *Henrik* i 1869 (død året efter) og *Ernesto* i 1871.

Det var ikke noget velhavende hjem, men et solidt, borgerligt hjem, hvor tæring sattes efter næring. Der var ingen unødig luksus, det var der hverken råd eller lyst til. Men kaptajnsgagen slog til, så der savnedes heller ingen af de små daglige glæder, som en beskeden husførelse åbnede adgang til. Lykken smilede overalt indendørs, og tidligt fik børnene indtryk af den store kærlighed, hvormed faderen omfattede moderen. De var ikke ret store, før de forstod faderen, når han uventet stod i døren, pludselig

Et gammelt træsnit fra 1865, der viser Århus set fra syd.
 »Montana« må være bygget på et sted omtrent midt i billedet længst til venstre.

hjemkommen fra en af sine lange ture i oplandet, og med kraftig stemme råbte: »Hvor er mor?«

I det hele taget blev fru Dalgas forkælet af sin mand. De var i forholdet til hinanden som et ungt par hele deres liv igennem. Fru Dalgas var ikke særlig praktisk anlagt, men hun var udpræget økonomisk. Det var således hende, der forvaltede hele officersgagen, og hun var meget stolt af, at Dalgas altid drøftede afgørende spørgsmål først med hende. Hun var tilbøjelig til kun at gøre, hvad hun selv ville, impulsiv og ret original kunne hun derfor ofte vække en vis opsigt omkring sin person. Det spillede således en stor rolle for hende, at hendes familie var Bruun'erne fra Fredericia. Hun var klar over sit eget gode udseende og nævnte således gerne, at maleren *Constantin Hansen* havde malet portrætter af hende hele fire gange, mens hun boede i hans hus som ung pige. Som et særligt karaktertræk hos hende husker børnene, at hun aldrig spejlede sig.

Omkring familien samledes også her snart en kreds af gode venner, væsentligst dog officerer eller ingeniører knyttede til de betydelige baneanlæg, som igennem en årrække udvikledes over hele Jylland.

Fra 1857 boede ude på Jægergaarden *M. P. Bruun*, »Onkel Bruun«, som børnene kaldte ham, uden at han dog var deres rigtige onkel. Han var søn

af Bertel Bruun i Fredericia, født 1809 og havde indtil 1856 været medejer af Bruunshaab Klædefabrik ved Viborg, men havde afviklet fabriksvirksomheden, da han overtog Jægergaarden. I en sen alder giftede han sig med sin broderdatter fra Assens og førte derefter et fornemt patricierliv på sin smukke ejendom.

Han var nationalliberal politiker og sad i rigsdagen næsten hele tiden fra 1849-74, skiftevis som landstingsmand og folketingsmand, i perioden 1862-69 som formand for landstinget, i hvilket embede han havde afløst den ældre broder P. D. B. Til hans hjem hentedes meget ofte hele familien Dalgas ud. Så kom landaueren fra Jægergaarden efter dem, og selve køreturen var en oplevelse for børnene, selv om de ikke altid var lige begejstrede for det egentlige besøg, hvor det kunne knibe for dem at få afløb for deres naturlige vitalitet, indesparret i de fine stuer.

Dalgas satte meget stor pris på *M. P. Bruun*, der spillede en ret fremtrædende rolle, som en meget saglig og dygtig mand, der altid stod med begge ben på jorden og aldrig lod sig rive med af øjeblikkets stemning. Bruun havde bl. a. været medstifter af Viborg Amts landøkonomiske Forening og af Kreditforeningen for jyske Landejendomsbesiddere og var således meget nøje inde i jyske landboforhold. Det var meget saglige diskussioner og tit meget langstrakte samtaler, Dalgas og han havde om øjeblikkets problemer. De af Bruun fremsatte synspunkter hørte Dalgas meget gerne, men havde mange gange selv en helt anden mening, så han var ofte temmelig stærkt forstemt, når landaueren påny kørte familien tilbage til byen. Men venskabet mellem dem bestod sikkert, lige til Bruun døde i 1884. Blandt vennerne fra disse år må navnlig nævnes den jævnaldrende *Niels Henrik Holst*, der også efter krigsårene var kommet ind i vejkorpsen, men derefter var blevet knyttet til kontrollen ved anlægget af de jyske og fynske baner, og, da staten selv overtog dem efter de engelske forpagtere, blev direktør for de jyske og fynske baner i 1867 og senere fra 1885 endelig statsbanernes første generaldirektør. Til kredsen hørte bl. a. adjudanten ved 2. generalkommando, den senere general *Zahlmann*.

I hele denne periode var hedesagen stadig det emne, hvorom Dalgas' interesse med stadig mindre mellemrum samlede sig. Besøgene i Viborg og samtalerne med Morville var det virksomme incitament.

Efter pengekrisen 1857 havde skovplantningsspørgsmålet igen kaldt de

kamplystne frem. De årlige landmandsforsamlinger rundt i landet havde næsten hvert år emnet til behandling, og særlig opmærksomhed vakte det, da man i 1859 i Haderslev indgående behandlede de forpligtelser, der fulgte forordningen af 27. september 1805 om fredsskovsplantingen - her høres i øvrigt vist nok første gang den senere medstifter af Hedeselskabet, forretningsmanden og godsejeren *F. Mourier-Petersen* udtale sig som ivrig og kyndig skovven. Stor opstandelse blev der imidlertid først i 1861, fornyet igen i 1863, da forstkandidat *Fr. Oldenburg* med støtte fra mange sider, bl. a. af den senere statsminister, godsejer *Estrup*, Skafføgaard, gik stærkt imod denne forpligtelse. Han hævdede, at skovtvangen burde hæves, for at skovene kunne flyttes fra den gode jord, som de ikke kunne forrente, til den mindre gode. Han kaldte Danmarks skønne skove på den gode jord for »en Don Ranudo, en forgældet Stodder i en glimrende Dragt.«

I en meget lang årrække stod der voldsomme kampe på dette grundlag. Rigsdagen havde gentagne gange emnet til behandling, og de holmgange, der toges om denne sag, satte spor langt ind i fremtiden. Fredsskovtvangen blev dog ikke ophævet, og hele den ivrige polemik mundede til syvende og sidst - som det vigtigste resultat - ud i det betydningsfulde, at hele landet fik indterpet, at var der et sted, hvor der burde plantes skov, så var det i Jylland, på de jyske heder.

Særligt opmuntrende har de hidtil gennemførte plantninger imidlertid ikke kunnet virke, idet man omkring 1840 har foretaget en undersøgelse og vurdering af de tilplantede arealer. Man opgjorde arealerne til ca. 13.000 td. land, men skønnede, at ikke mere end 3-4.000 td. land så ud til nogensinde at kunne forventes at blive til virkelig skov. Denne opgørelse har dog vist været temmelig overfladisk. Slet så galt gik det ikke, som fremtiden viste. Mange af statsskovarealerne viste allerede løfterige resultater. Det, der hæmmede dem, var den lange tid, de stod i stampe i, inden de kom i gang, hvis de altså overhovedet kom i gang.

Både statsskovrider *Rosen* på V. Palsgaard, der bl. a. blev kendt for sin såmaskine, og forstråd *Bang* på Gøddinggaard ved Randbøl havde allerede meget tiltalende kulturer i gang, selv om det måske også var undtagelserne på distrikterne. I 1862 blev *Jenssen-Tusch* ansat på Feldborg statsskovdistrikt, og med ham kom der her stærkt nyt liv i dette distrikts udvikling.

Disse tre skovdistrikter besøgte Dalgas og Morville i årene mellem 1860 og 1866 meget ofte. De kom der for at se og lære, og navnlig blev forholdet til de to sidste forstmænd så stærkt udviklet, at Dalgas og Morville særlig i de første vanskelige år efter Hedeselskabets stiftelse hyppigt tog enten Bang eller Jenssen-Tusch med på råd.

Der foreligger endnu intet om, at Dalgas og Morville har foretaget disse studieture med noget for øje i retning af et Hedeselskab, men hele den pågående interesse, de går frem med, tyder på, at de har i sinde før eller senere at træde offentligt frem.

*

Krigen i 1864 afbrød al fredelig syssel og satte foreløbig et solidt punktum for spørgsmålet hedesagen.

I 1863, da Dalgas i november opholdt sig i Viborg, fik han pludselig ordre til at møde ved hæren. Til en bekendt har han fortalt, at han netop i den periode havde lidt under en voldsom mavekatarr, så han ofte måtte smide sig på gulvet og vride sig af smerte. Alligevel rejste han øjeblikkelig til Århus, men var kun hjemme så længe, at han fik pakket det nødvendige og taget afsked med familien. Om denne afsked fortæller den ældste datter, at faderen til allersidst pludselig spurgte hende, om han måtte låne hendes kobberkedel. Det var en lille kobberkedel, som den syvårige pige netop fornylig havde fået og betragtede som sin største skat.

Barnet løb op og hentede kedlen - naturligvis måtte faderen få hendes dyreste eje med i krigen. Et morsomt bevaret billede af faderens oppasser under hele krigen viser ham netop med kedlen yderst på den store oppakning. Selv i de sidste minutter havde Dalgas husket de småting, der kunne være brug for.

Senere har Dalgas jævnlig fortalt om sine oplevelser i krigen, som han var stærkt optaget af, og navnlig fordi han i mange retninger havde en anden opfattelse af udviklingen og det, der skete, end den opfattelse, der i almindelighed rådede.

I sine erindringer fortæller han imidlertid mest sammenhængende herom, og disse sider skal derfor citeres her:

»I November 1863 fik jeg Ordre til at melde mig ved Hæren udfor Dannevirke hos den højstcommanderende Ingeniørofficer, Major Schrøder, og der overtage 3. Ingeniørkompagni. Hvad jeg og flere andre nys tilkomne In-

geniørofficerer egentlig skulde der, havde vi Ondt ved at fatte; thi vi fik ikke Tilladelse til at udrette noget synderligt. Dannevirkestillingen var i alt Andet end god Forsvarsstand, Værkerne vare ikke monterede og Palisaderne ikke forbundne ved Løbegrave, Forværkerne vare ikke fuldførte, og det udenfor liggende Terrain var ikke rensat for Jorddiger og andre Dæknings-Gjenstande.

De i Slesvig værende Ingeniørofficerer, hvorimellem jeg, bleve tilsidst enige om at gjøre en Forestilling hos vor Chef, gaaende ud paa, at der var

*E. M. Dalgas' oppasser i 1864.
På kurven hænger Mette Maries kaffekedel,
som hun lånte faderen (se side 71).*

Meget at rette, at vi havde for lidt at bestille, at Vinteren nærmede sig, og at Frosten kunde umuliggjøre Stillingens gode Istandsættelse i rette Tid, hvis ikke vi fik Lov til at arbejde med stort Mandskab, hvoraf der var nok at faae, idet hele Hæren alt da var samlet. Men Chefen gav det Svar, at han havde Ordre til ikke at forcere Arbeidet. Vor Forestilling blev gjentagen flere Gange, men vi fik samme Svar.

Det var øjensynligt, at man i Kjøbenhavn ikke troede paa Krig, og at vor Hærs Opstilling bag Dannevirke kun var et diplomatisk Skaktræk; men omtrent ved Nytaarstider eller et Par Dage derefter maa Anskuelse i Ministeriet pludselig være blevne ændrede; thi da ankom Oberst *Dreyer* (Dalgas' tidligere Chef under Vejvæsenet) til Slesvig, overtog Ingeniør-Com-

mandoen, og han havde Ordre til at forcere Stillingens Istandsættelse saa meget som muligt. Fra den Dag, han kom, fik vi Kaptainer Ordre til at udføre omtrent det Umulige, og han selv udfoldede den største Energi.

For mit Vedkommende alene arbeidede jeg med 150 Mand Ingeniører daglig, 2000 Infanterister og 300 civile Tømmersvende, som jeg forskrev fra jydsk Kjøbstæder.

Tømmerværktøj fik jeg smuglet ind fra Hamburg gennem de tyske Forposter, Tømmer fik jeg fra Flensborg, Spader og Hakker bleve smedede og reparerede Dag og Nat i provisoriske Smedier, om Dagen var jeg lænkebunden til Arbeidsstederne Huusby og »Gross-Danewerk«, og om Natten var jeg bunden til Skriverstolen; men Alt uden Nytte. Thi Frosten var indtruffen, Værktøjet brast i den haarde Jord, og de store Cavalleristalde, som jeg i Løbet af 3 Uger virkelig fik rejst, bleve kun brugte faa Dage forinden Retraiten.

Da Ministeriet sidst i December endelig havde faaet Blik for, at det ikke var nok at lade Hæren paradere, men at Legen kunde blive til Alvor, da var det for seent, til at Stillingen kunde bringes i Orden, især da dens Styrke svækkedes betydeligt, ved at baade Slien og Oversvømmelserne langs Reideraa og Trenen frøs til med tyk Iis. Det blev uoverkommeligt at holde aabne Render i Isen, fordi Mandskabet alt var udaset af den uafslidelige Arbeiden i Skandserne, og tillige fordi Isningsredskaber ikke havdes parat og først seent bleve tilveiebragt i utilstrækkelig Mængde.

Denne Mangel paa Forsynlighed og Omtanke i rette Tid paa Ingeniørernes samtlige Omraader kan dog ikke tilskrives nogen enkelt Person, men hele det System, hvori vi ulykkeligviis vare blevne indsyldede. Dannevirkestillingen kunde nemlig ikke være eller blive skikkert til at forsvares af os mod en overmægtig Fjende, fordi den var meget for udstrakt, og i stærk Frost uholdbar paa meer end dens halve Længde. Men Systemet, det vil sige en Politik, der lod sig lede af den i militair Henseende uvidende offentlige Stemning, istedetfor at denne burde have været ledet ind paa et rigtigt Spor, - dette System havde alt siden 1850 ikke havt Mod til at træde op imod vort Folks taagede Fornemmelser om, hvad det gamle, historiske Dannevirke, Nationens Værn fra Thyra's Tider, burde og kunde være for os; og Systemet var derfor allerede nogle Aar iforvejen gaaet ind paa at gjø-

re Dannevirke til en Paradestilling; thi Andet kunde den for os ikke blive.

De Mænd, som dengang indtrængende advarede herimod, deriblandt den tapre Chef for Dinesens Batteri, raabte i Ørkenen, og bleve anseete som unationale.

Og da det saa i 1864 blev klart, at det var Alvor med Krigen, havde Systemet heller ikke Mod til at forlade Paradestillingen og til istedetfor at indtage Dybbølstillingen, der dengang var Danmarks eneste stærke Værn paa Halvøen, uagtet ogsaa dens Befæstning var i en kummerlig Forfatning. Hvis alt det Arbeide og alle de Summer, som i Aarene 1850 til 1864 vare blevne lagte paa Dannevirke, itide vare blevne anvendte paa Dybbøl og Broager, hvis her var bleven reist en Fæstning af 1. Rang, dækket i Ryggen af vor dengang seirrige Flaade og med Øerne som Proviantkammer, - hvis Systemet havde turdet dette ligeoverfor Folkestemningen, saa var sandsynligvis Dybbøl og Als aldrig bleven taget, og saa havde vi endnu havt Nordslesvig.

Med al denne taabelige Famlen indleddes vort ulykkelige Felttog 1864, og blot 3 Dage efter, at Fjenden havde vist sig foran Stillingen, maatte den nødvendigvis opgives. Retraiten fra Dannevirke den 5.-7. Februar skeete heldigvis endnu i god Tid, saa at vi ikke bleve omgaaede; udført blot 1 eller 2 Dage senere, vilde Hærens Tilintetgørelse have været sikker, thi Fjenden var den 5. ifærd med at gaae over Slien med 25.000 Mand, som den 7. skulde have besat Flensborg og derved afskaaret os Retraiten. Forsaavidt havde vor Overcommando altsaa været klartseende; men forøvrigt medførte den ubegribeligste Mangel paa Forsynlighed i Retning af Skjærpning, Tilsyn ved Kroerne og Ordning af Marschrouten, hvortil kom, at Veiene vare glatte som et Speil, at Retraiten fremkaldte stor Uorden, og at vore Tropper ankom til Als og Kongeaaen i en meget bedrøvelig Tilstand. En Mængde Heste og især Kjøretøier bleve liggende i Veigrøfterne, Heste og Vogne sammenfiltredes udenfor Kroerne, saa at al Fremmarsch standsedes i timeviis; der var intet Tilsyn med de lange Rækker af Trainvogne og Sygevogne, hvis tildeels civile Kudske gjorde, hvad de vilde; og Retraiten til Als medtog over 50 Timer, medens den kunde have været udført i den halve Tid.

Ved 2 Kroer maatte jeg med Magt bane mit Kompagni Vei gjennem den derværende Sammenstuvning af Mennesker, Dyr og Vogne, paa det ene Sted assisteret af et Par Cavalleriofficerer, brugende den flade Klinge,

til Pladsen var ryddet; paa det andet Sted hjulpen af en halv Snes Københavnerne, som vaagnede ved en Tale, jeg holdt til den slumrende Hob, og hvoraf den ene tilraabte mig: »Det er rigtigt nok, Hr. Kaptajn, vi skal nok rydde Bulen for Dem,« og det gjorde de med inderlig Lyst; Alt og Alle blev bankede »vorwärts« tiltrods for Protester fra Traincommandører og deslige, og dette vedblev i et Quarteers Tid, indtil mit Kompagni, som jeg havde ladet tilbage paa Landevejen, var passeret Kroen; men saa lukkede Hullet sig atter, indtil andre banede sig en ny Aabning.

Mit Kompagni var et af de bedst stillede, thi allerede Dagen før Retraiten var jeg blevet opmærksom paa Et og Andet mistænkeligt, jeg henvendte mig derfor under 4 Øine til min Chef, fik under det strængeste Paalæg om Tausched Tilladelse til at sende mine 300 civile Tømmersvende nordpaa, som jeg ellers vilde have været belemret med, forsynede mine Kjøretøier med Lygter og Lys, mit Mandskab med Proviant og fik om Aftenen, inden vi drog afsted, mine Heste skjærpede og Mandskabets Støvler forsynede med Braader. Paa Marschen om Natten blev der ophængt Lygter i Kompagniets Tête og Queu, og underveis samlede jeg efterhaanden saa meget i Grøfterne, efterladt Ingeniørmateriale og andre Kjøretøier med Bespænding og Mandskab, at Kompagniet ved Ankomsten til Als havde den dobbelte Styrke af det normerede.

Undervejs tilbød Kompagniets Smede frivilligt at omskjærpe vore Heste, medens vi i en Landsby tog en 4 Timers Hvil, og Føde til Hestene var der nok af i de Proviantvogne, der laae i Grøfterne.

Da vi saa efter 46 Timers Marsch kom paa Dybbølbanke, fandt vi for første Gang Orden paa Veiene. Det var 4 Ingeniørofficerer, som med Major Jørgensen i Spidsen frivilligt fungerede som Veipoliti, men nede ved Sønderborg var der atter den største Forvirring. En tætpakket, taus Menneskemasse spærrede Adgangen til Byen, og da jeg raabte høit ud over Mængden, om der var nogen tilstede, som kunde give Ordre til de kommende Afdelinger, lod man mig vide, at Alt var Confusion, at Sønderborg var belagt til det Yderste selv paa Trapper og Gange, og at vi gjorde rettest i at marschere andetsteds hen, eller at lade Enhver sørge for sig selv, thi det gjorde de Fleste.

Saa dreiede jeg af fra Byen, opfordrede Mandskabet til at holde ud endnu en Nat, og marscherede til min gamle Ven Skovrider *Ulriks* Bolig i Sønderskoven. Uagtet her allerede fandtes Oberst *Beck*, 10 Officerer og 30 Mand,

saa fik vi dog inden Kl. 12 om Natten alle mine 300 Mand og 150 Heste indquarterede i Skovridergaardens og Skovfogedens Lader og Loer, hvortil hjalp, at Kompagniets Haandværkere i en Fart fik opstillet et Skuur af et Parti Brædder, som netop laae ved Gaarden. Alt Mandskab fik tilmed varm Mad inden samme Tid, og vi Officerer, som spiste oppe i Dagligstuen, sov sødeligt mellem Retterne, saa at Fruen flere Gange maatte vække os.

Mit Kompagni havde ikke alene været paa Benene fra d. 5. Kl. 5 Eftermiddag til d. 7. Kl. 12 Nat, 4 Hviletimer fraregnet, altsaa 51 Timer, men Natten mellem d. 4. og 5. havde vi altsaa været paa Arbejde udfor Gottorp slot for at barrikadere dette, uden at Beboerne af Slesvig lagde Mærke dertil.

Den næste Morgen d. 8. feilede Mandskabet Intet, jeg marscherede ind til Sønderborg, afleverede den paa Retraiten opsamlede Deel og rykkede ud til Dybbøl paa Skandsearbejde; men da jeg meldte mig til min Chef, Drejer, og han udtalte, at det var en godt ledet Retraite, kunde jeg ikke dømme mig, og sagde ham, at den havde været meget slet ledet. Og det var den. Han tog det ikke ilde op, og gav mig nogle faa Dage efter Ordre til over Fyen at marschere til Jylland, hvor jeg en Uges Tid efter meldte mig hos General Hegermann-Lindencrone i Veile.

Det jydsk Armekorps' Retraite gennem Jylland er velkendt, og har længe været ilde omtalt, men med Urette. Den stadige Retireren opirrede Folkebevidstheden og gav Anledning til meget uretfærdige Beskyldninger mod Generalen, der endog fik Tilnavnet »Baglæns«. Umiddelbart før Kampen ved Veile fik Generalen i min Nærværelse Ordre fra Kjøbenhavn til at sende 7. Regiment til Aarhus og videre til Als, eller henved Halvdelen af vor iforveien altfor lille Infanteristyrke. Hans Forbittrelse herover erindrer jeg tydeligt, men Ordren maatte pareres, Regimentet afgik et Par Timer efter, og vort Forsvar var nu lammet. Samme Dag d. 8. Marts, Kl. 2 bleve vi angrebne, der blev sendt Iilbud til Regimentet om at komme tilbage, men det havde allerede naaet Horsens og indtraf ikke ved Veile før om Aftenen, efterat Kampen var endt, for umiddelbart derefter og sammen med Korpset at marschere til Horsens.

Min Virksomhed ved Veile havde bestaaet i at forskandse Stillingen, og den blev heller ikke tagen ved nogen af de af Fjenden udførte direkte Angreb, men ved en omgaaende Bevægelse om vor høire Fløi, som kunde

have været forhindret, hvis 7. Regiment havde været tilstede; thi vi havde kun 200 Mand at stille imod dette Flanke-Angreb.

Forøvrigt foregik Kampen i den største Orden som paa en Exercerplads, og kun i Lille-Grundets Have blev der af Fjenden taget 200 Mand tilfange, lutter Nord-Slesvigere. Eierne har senere fortalt mig, at han selv havde seet, at disse smed Geværerne og lagde sig paa Jorden, medens den øvrige Deel af 1. og 11. Regiment, hvortil de hørte, i god Orden trak sig tilbage. Dette Forræderi foranlediges ved Fjendens Proklamation om, at de Nord Slesvigere, som nedlagde Vaabnene, vilde blive sendt hjem.

*Enrico Mylius Dalgas.
Fotografiet toges i tiden lige efter,
at han er vedt hjem
fra deltagelsen i krigen 1864.*

Under Retraiten fra Horsens nordpaa fik vi en forrygende Snestorm med efterfølgende 10 Graders Kulde, men desuagtet lykkedes det Generalen at undslippe med sit altfor svage Korps, der umuligt kunde have standset Fjenden, og som vilde være blevet taget med Mand og Muus, hvis Forsøget herpaa var bleven gjort; thi, efter at 7. Regiment var bleven indskibet i Aarhus, havde Korpset tilbage 11. og 1. Regiment, hvis samlede Styrke kun var c. 2000 Mand, foruden ligesaameget Cavalleri, ialt 4500 Mand at stille mod Fjendens 15000.

Syvende Regiment, der ikke som 1. og 11. havde lidt store Tab, talte ogsaa 2.000 Mand, og med dem kunde vi have gjort Holdt; uden det kunde

vi ikke besætte en eneste af de Stillinger, som Halvøen frembød sønden for Limfjorden. Naar Regeringen tog Halvdelen af Infanteriet fra os, kunde den ligesaa gjerne have taget det Hele. I 10 Graders Kulde og Sneknog kan man derhos ikke føre Guerillakrig, thi Mandskab og Heste maa om Natten i Huus; og de lange Marscher, der følge med Guerillaen kunne ikke præsteres under saadanne Forhold. Det var derfor fuldkomment rigtigt at gaae tilbage indtil Limfjorden, og denne Retraite lededes i Modsætning til Dannevirkeretrainen fortrinligt, iblandt andet fordi Jernbanen til Skive brugtes. Banen mellem Langaå og Skive var imidlertid knapt færdig, Stations- og Togmandskab var ikke øvet, men Generaldirektør Holst ledede personligt Banetransporten, uden at noget Uheld indtraf, og Armeekorpset forsvandt ved Hjælp heraf pludselig for Fjenden, som med Grund havde spidset sin Næse efter at gjøre en god Fangst.

Jeg traf Holst i et Kulskur i Skive Station, glad over, at hans Hverv lykkeligt var tilendebragt, selv tog jeg ikke med Banen, da Kompagniets mange Kjøretøier, deriblandt Korpsets Reservekrudtbeholdning og flere Læs Spader og Hakker vilde have belemret Banen; fra Skanderborg marscherede vi i 2 Dage over Silkeborg og Viborg til Skive, og der fik jeg strax Ordre til at forskandse denne By.

I de Dage var Skive nemlig en fortrinlig Forsvarsstilling, idet Karupaa var gaaet over sine Bredder og dannede foran Byen en stor Oversvømmelse fuld af Iisflager.

Korpsets Overgang over Sallingsund til Mors var derimod bleven umulig paa Grund af en stærk Storm, og Skivestillingen skulde derfor holdes, hvis Fjenden fandt vort Spor; men han havde ingen Anelse om, hvor vi var, og vore Forsvarsforanstaltninger blev overflødige.

Dagen efter Ankomsten til Skive overtog min Lieutenant (nu Oberstlieutenant *Müller*) Skandsearbeidet, medens jeg bragte en Ordre til General *Honnens*, om med Cavalleriet at vogte Overgangen over Karupaa ved Hagebro; og om Natten arrangerede jeg fra Sevel Præstegaard et Efterretningsvæsen, der strakte sig indtil Paarup og Daugbjerg. Præsten, Provst *Bötcher*, hans 3 Døtre og den Lieutenant, der kommanderede min Eskorte, skrev den Nat efter mit Diktat Ordre til Sognefogederne i disse Hedeegne, som jeg kjendte nøie, om at holde ridende Poster paa Udkigssteder langs

de vigtigste Veie og daglig sende Efterretninger til Skive; og da dette var besørget, blev jeg sendt til Viborg i samme Øiemed. Fjenden var og blev dog borte, og Overgangen til Mors fandt saa Sted, hvor jeg konstruerede en transportabel Bukkebro.

Saaframt Armeekorpset skulde blive i Jylland, maatte Betingelsen herfor være, at denne Landsdel skulde kunne forsvares, følgelig at Korpset maatte forstærkes; og i Forventning om, at dette efter givet Løfte vilde skee, gik Korpset først i April mod Syd til Egnen mellem Silkeborg og Aarhus, ventende paa Ordre, til sammen med en Afdeling fra Fredericia, at gjøre en Diversion i Nordslesvig. Men Ordren udeblev, Forstærkning blev der ikke noget af, og vi maatte paany retirere til bag Limfjorden, dennegang til Nørre-Sundby og Aggersund.

Paa det sidste Sted var jeg i nogen Tid Commandant, havde en $\frac{1}{2}$ Bataillon og 4 Kanoner under mig, fik Pladsen forskandset og en Barakleir bygget; men nogen Fjende saa vi ikke. Han havde lagt sig udenfor Fredericia, medens Stormen paa Dybbøl fandt Sted. Skandserne der bleve tagne den 18. April efter en haardnakket Kamp, som kunde have haft et andet Resultat, saaframt Hovedvægten fra første Færd var bleven lagt paa Dybbøl og Broager. Fredericia blev rømmet den 29. April og Vaabenstilstanden afsluttet den 11. Mai. Under denne blev endelig det jyske Armeekorps forstærket, saa at det fik en Styrke paa ialt 12000 Mand; men nu var Forstærkningen ikke længer til synderlig Nytte.

Udsigten til med Held og i rette Tid at kunne foretage en Diversion fra Aalborg ned mod Sundved, hvor Fjenden forberedte Overgangen til Als, havde tabt meget i Sandsynlighed, især fordi vi ikke længer havde noget Støttepunkt i Fredericia, og fordi Afstanden fra Aalborg til Sundved var for stor. Armeekorpset vilde derimod have kunnet gjøre en langt større og sikker Nytte paa selve Als, og det burde have været der, fordi General Steinmann havde erklæret, at den ham betroede Styrke 12000 Mand, var meget for lille. Imidlertid blev der umiddelbart forinden Vaabenstilstandens Ophør, den 28. Juni, truffen Anstalter til at gaae over Aggersund med hele det jyske Korps, og jeg havde det Hverv at samle Fartøjer hertil; men allerede d. 29. Juni faldt Als, og umiddelbart derefter kom Regjeringens Ordre, til at vi over Frederikshavn skulde forlade Jylland, for at gaae til

Fyen og deeltage i denne Øes Forsvar. D. 18. Juli sluttedes imidlertid paany Vaabenstilstand, og d. 30. Oktober den ulykkelige Fred, hvor vi foruden Holsteen og Lauenburg mistede hele Slesvig.

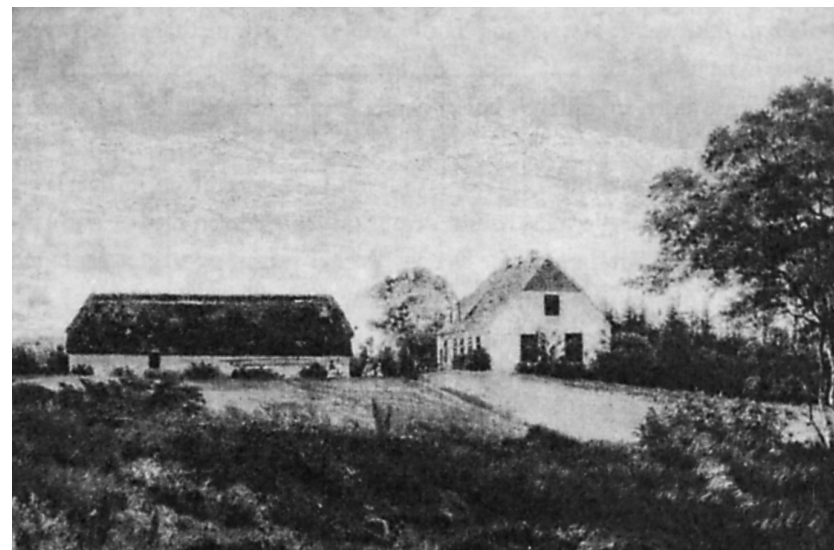
Jeg har troet, at det kunde interessere den opvoxende Slægt at kjende min Opfattelse af denne sørgelige Krigs Ledelse fra vor Side. Desværre gaaer den ud paa, at Ledelsen var famlende fra først til sidst, dog ikke fra Generalernes Side, som vistnok fik gjort det mest mulige ud af deres slet stillede Situationer; og navnlig ikke fra General Hegermann-Lindencrones eller Steinmanns Side, hvem man umuliggjorde et kraftigt Forsvar ved unødigt at svække deres Armeekorps, netop naar der var Brug for den størst mulige Styrke. Den planløse Ledelse kom fra Ministeriet. Dannevirke burde ikke have været svagt befæstet, men Dybbøl og Broager burde have været stærkt befæstede, og Forsvaret burde i Hovedsagen have indskrænket sig hertil og til Fredericia. Med Øerne og en seirrig Flaade i Ryggen samt med en Hær paa 50.000 Mand, der isaafald ikke vilde være bleven demoraliseret ved de evige Retraiter, maatte vi have kunnet præstere et saa kraftigt Forsvar, at Nordslesvig og Als kunde have været reddede. At vi maatte miste de tyske Dele af Hertugdømmerne, det er der nu ingen, der tvivler om, efterat vi have oplevet, at Preussen ikke alene har taget dem i sin Besiddelse, men ogsaa Mecklenburg, Hannover, Hessen, Elsass og Lothringen; men det laa næppe i Preussernes oprindelige Plan at ville have Nord-Slesvig, og desuden var Dybbøl dengang og i vore Hænder en Stilling af første Rang, som kunde have været gjort til en næsten uindtagelig Fæstning.«

*

Denne hidtil kun i korte sammendrag gengivne beretning giver et såre karakteristisk udtryk for Dalgas' handlemåde, hans vilje til at overvinde vanskeligheder, og hans store evner som organisator og leder, men ogsaa som udtryk for tænke-måde er beretningen typisk for ham.

Al uret er ham imod, ansvaret skal lægges, hvor det hører hjemme, og naar han siger, at han har troet, at hans beretning kunne interessere den opvoxende ungdom, har han helt ud ret.

Fra krigsåret har vi et par andre bemærkelsesværdige detailler om Dalgas' deltagelse, som den senere skovrider ved Hedeselskabet *Niels Fritz* har fortalt:

Et ikke tidligere publiceret billede, som Århus-maleren A. Fritz har malet af skovridergården i Silkeborg i 1865, hvor skovrider Klüver hyppigt var vært for Dalgas. Det var her Dalgas lå i kvarter under tilbagetoget i 1864, som den senere skovrider N. Fritz fortæller om.

I 1864 var Fritz forstelev hos jægermester Klüver på Silkeborg skovridergård, hvor en dag, efter at den danske hærs tilbagetog var begyndt, en ingeniørkaptajn kom ridende ind i gården med en snes menige og heste. Han gjorde straks et i høj grad behageligt indtryk, både ved sit ydre og sit væsen. Han skulle ligge paa Skovridergården og afvente ordre til at gå videre nordpå efter at have brudt broen af over Silkeborg å, når fjenden nærmede sig sydfra. Han præsenterede sig som kaptajn Dalgas, og Fritz anede ikke dengang, hvormeget han i de næste 30 år skulle få at gøre med denne mand. Fritz skildrer ham på den tid som en meget livlig mand, der egentlig intet havde imod at præsentere sig fordelagtigt til hest. Han red en lille sort hest, der var taget fra østrigerne, og som han lod »versere« og »traversere« for damerne. Flere gange lånte han skovrider familien og de unge elever heste, så de kunne ride kavalkade gennem skoven. Men det blev en kort glæde. En dag fik han ordre til at fortsætte nordpå og med det samme af bryde broen over åen. For skovriderfamilien og Fritz var det et tungt øjeblik at stå på den søndre side af åen og vinke farvel til de sidste danske, vidende sig overladt til fjen den, som da ogsaa mindre end en time efter rykkede ind i Silkeborg.

Længe efter krigen oplevede den ældste datter Mette Marie selv at få fortalt en erindring om faderen under krigen. Hun havde været på tur med Dalgas og var sammen med ham blevet færgen over ved Aggersund. Færgen tog imod dem på Aggersundsiden og hilste genkendende på Dalgas. Det viste sig da, at hun huskede ham fra 1864, hvor han en dag var kommet

ridende fuldstændig udmattet til færgestedet, i flere dage havde han ikke været af tøjet, og han havde været saa medtaget, at færgefolkene måtte løfte ham af hesten og bringe ham til sengs. Mette Marie Dalgas mente ikke, at faderen havde været særlig stolt af at blive mindet om dette træk.

I Gads danske magasin fortælles i 1909 en beretning af en militærlæge, der i 1864 skulle sættes over Alssund i en fiskerbåd sammen med et par officerer, deriblandt kaptajn Dalgas. Det var en hel storm, og uagtet gentagne påmindelser ville fiskerne ikke løsne skøderne.

Så lød Dalgas' kommando gennem stormen, og inden nogen vidste, hvorledes det gik til, sad Dalgas ved roret med rorpinden i sin ene hånd og det løse skøde i den anden, og båden kom godt over. Denne fortælling illustrerer atter godt Dalgas: Evne til at kommandere, hans snarrådighed i vanskelige øjeblikke og hans evne til at styre og bringe en opgave til løsning uden at være fagmand.

Det er naturligt, at krigsoplevelserne har været et stadigt tilbagevendende samtaleemne i den kreds af tidligere krigsdeltagere, der mødtes i Dalgas' hjem i de kommende år. Et udtryk herfor er det, at fru Dalgas ret ofte - og meget tørt - kunne erklære, at hun ikke regnede med de officerer, der ikke havde været med i krigen.

Det har været en skuffet Dalgas - og vel også en noget bitter, - der har måttet til at genoptage den daglige civile gerning. Hvorledes han har følt det, kommer til orde i en udtalelse, hvor han siger, »at i 1870 under den fransk-tyske Krig steg i en kort Tid vort Haab om at genvinde det tabte, men med de franskes uhørte Nederlag svandt Haabet atter, og jeg er nærved at tro, at Sorgen her i Landet over Frankrig var større end i 1864 over vore egne. Thi Frankrigs Ulykke var i Virkeligheden den sidste Draabe i vor egen, saavidt som det var det eneste Land i Verden, der maatte, kunde og vilde have hjulpet os.«

Disse ord - fremsat i 1891 - viser hvor stærkt trykket fra 1864 har hvilet paa Dalgas, hvor intenst han har følt tabet, og at der har været en stadig latent længsel efter at se det genoprettet, gemt i hans inderste. Til daglig bar han ikke i sine senere år følelser af denne art udvendig. Det var kun i fortrolige timer i en vennekreds, at han blottede dette, der vejede så stærkt til for ham.

De første kampår

I adskillige biografier om Dalgas ser man fremsat den oplysning, at det var nederlaget i 1864 og tabet af Sønderjylland, der bragte Dalgas frem i forgrunden, at det var hans store sorg over Danmarks ydmygelse, som gav ham - i et slags klarsyn - overbevisningen om, at de jyske heder kunne bringes til at gøre landet større indadtil og i nogen grad være med til at hele såret. Men om noget sådant foreligger der intet. Hverken i de breve, der har været tilgængelige eller i hans artikler fra disse år, giver han udtryk for en bevidst handlen ud fra et sådant motiv. Der er da også noget ulogisk i, at en sådan tanke skulle opstå hos ham - hvor smuk og patriotisk den end er, og hvor overensstemmende den end kan være med de følelser, der besjælede ham - for mere end nogen anden var Dalgas klar over, at udviklingen af de jyske heder allerede var i fuldt sving. Og det må jo huskes, at den største hedeopdykningsperiode i Danmark ligger forud for 1864, i tiden mellem 1835 og 1860.

Ud over Europa så man alle vegne bestræbelser i gang for at vinde ny jord. Frankrig var forlængst nået til sejrriige resultater i kampen med lynghederne, i Holland var man langt fremme, dog var det ikke her endnu i organiseret form, i Tyskland havde navnlig skovrejsningen nået en opsigtsvækkende udvikling et par slægtled tidligere, og i Skotland var spørgsmålet ligeledes taget op. Hele denne sag var ikke noget isoleret dansk fænomen, det var et mellemfolkeligt problem, påtrængende og yderst aktuelt som følge af århundredets voldsomme befolkningstilvækst overalt i Europa efter at svækkelsen fra århundredets begyndelse var afviklet.

Fra alle sider kaldte det da også omkring denne tid på fortsat udvikling herhjemme. Plantningsspørgsmålet, det vil endnu kun sige skovrejsningen, var ivrigt diskuteret i alle forstinteresserede kredse med statsskovvæsenet

som drivende faktor i spidsen, ofte direkte betegnet som den eneste mulighed for at få noget ud af hederne. Hedeopdyrkningen skred frem med feberagtig hast langs de nye veje, år for år havde man næsten alle vegne været vidne til, hvor lidt der skulle til for at se lyngen neje sig for plov og harve. Svingploven, jernets almindelige placering i redskaberne, så hjulplov og træskovl forsvandt, blev midlet. Omkring 1840 skænkede Landhusholdningsselskabet ofte en jernplov til foregangsmænd, hvorved hedesagen for første gang undrende mødte en ny tid. Langs åerne dukkede vandingskanaler af større og mindre omfang op. Det landøkonomiske Selskab for Ringkøbing Amt var langt fremme på dette område med bl. a. en mand som engmester *Feddersen* i længere tid knyttet til sig. Mergling var ved at blive en nødvendighed, som landmandsforsamlingerne ivrigt drøftede. Jernbaneanlæggene var ved at tage fart. Lange diskussioner havde gennem en halv snes år været almindelige om tværbaner og længdebaner. Interessant havde det været i 1859 at følge debatten om tværbanen fra Århus over Viborg til Struer, som en engelsk storentreprenør samme år havde fået koncession på, en diskussion, som også i høj grad drog hedeproblemet frem, idet det, der en overgang var det vigtigste spørgsmål, drejede sig om, hvorvidt en længdebane skulle følge højderyggen gennem Jylland over Viborg, Aalborg og til Frederikshavn, eller om Længdebanen skulle ligge på Østkysten fra købstad til købstad.

I disse år tages igen planerne om vejenes administration op til drøftelse. Der var planer om at lægge den ud til amterne, som så selv, efter visse overgangstilskud, skulle udbygge det manglende. Det var i øvrigt dette, der gennemførtes i 1867, hvorved Dalgas blev den eneste af den gamle stab af vejingeniører, som fortsatte, idet han knyttedes til som tilsynsførende, for endelig selv i 1885 at blive udnævnt til overvejinspektør.

*

Det, der først har tiltrukket sig Dalgas' opmærksomhed, er de mange offentlige indlæg, der beroede på misforståelser. Med hans efterhånden meget indgående kendskab til hedeforholdene, som han røber det i sine breve, må det gang på gang have skabt irritation hos ham, når han mødte udtalelser og meninger, som intet havde med de faktiske forhold at gøre. Han - og Morville - har været klar over, at hedesagen var på vej, at den ville

J. la Cours tegning fra ca. 1885 af Rind Sande 6-7 km syd for Herning. Området blev tilplantet og led i det store plantagekompleks omkring Birkebæk.

bane sig frem til en løsning uafhængig af diskussionerne. Det var handlingens tid, der var inde, - og det gjaldt først og fremmest om at søge kræfterne spændt for, så de trak samme vej.

Den 15. og 16. november 1865 findes der da i Berlingske Tidende en længere, velformet og navnlig vel underbygget artikel af ingeniørkaptajn Dalgas. Det er første gang Dalgas træder offentligt frem.

Efter en omtale af heden, hvor han navnlig understreger dens variation og de muligheder, dens mange bække, åer og moser rummer - de sidste, siger han, kan blive af uberegnelig nytte for såvel agerbrugerne som for industri-drivende - fortsætter han: »maa man komme til det Resultat, at der er meget at opnaa ved Hedens Opdyrkning. Denne er ogsaa alt gaaet rask fremad, navnlig de sidste 20 Aar, den følger med de nyanlagte Veje og bevæger sig i det hele fra Øst til Vest. Allerede nu plantes der aarligt flere hundredtusinde Granplanter i Heden, og allerede nu foreligger der mange praktiske Beviser for, at Opdyrkningen ved Ploven kan foretages med Fordel. Men uagtet der er gjort meget, er det dog kun lidet imod, hvad der endnu staar tilbage, uagtet Hedeopdyrkningen i de sidste 20 Aar beløber sig til mere end 1 Kvadratmil,

er dette Arbejde kun at betragte som Indledning, som Forsøg, der er gaaet forud for Hedens endelige Opdyrkning. Tidspunktet til at tage fat med Alvor og Kraft, synes nu at være kommet, thi Visheden for, at det kan nytte noget at opdyrke Heden, har man erhvervet, og Bevidstheden om, at det er en Skam for et Land, at lade en Strækning paa henvend 50 Kvadratmil henligge ubenyttet, er i den sidste Tid blevet mere levende end nogensinde før. Enhver, som har Lyst og Evne, bør bidrage sit til Løsningen af Opgaven, og det er i det Haab, at ogsaa mit Bidrag maa kunne være til nogen Nytte, at jeg har troet at burde fremkomme med følgende Betragtning.«

I sin videre omtale af hedeforholdene advarer Dalgas mod, at regeringen beplanter eller opdyrker heden under et for derefter at sælge den eller udleje den til nybyggere, ligesom han fraråder at gentage koloniserings-eksperimentet. Det er ikke nødvendigt med så store ofre, for heden er god nok til i alt væsentligt at bære alle udgifter ved dens opdyrkning, således at man kan overlade dette til nybyggerne selv. Derimod er der flere ting, som må udføres under et for at trække nybyggerne til heden.

Han omtaler derpå den uheldige udskiftning med de lange lodder og de mange spredte stykker, der hørte til hver ejendom, og foreslår, at det offentlige skal tilbyde at betale f. eks. halvdelen af omskiftningsomkostningerne, hvis det sker inden for et bestemt åremål. Udsigt til at tabe denne hjælp vil fremme interessen for at få det gennemført. Omskiftningen vil gøre det lettere at erhverve hede og vil øge hedens værdi for de øjeblikke lige ejere.

En anden vanskelighed ved indkøb af hede er ukendskab til dens bonitet:

»De udenfor Heden kende Lidet eller intet til den, og da det netop er fra dem, at Nybyggerne skulde komme, bør der virkes hen til, at denne Uvidenhed hæves. Der bør foretages Undersøgelser af Hederne, de bør kortlægges efter deres Egnethed, og disse Kort bør offentliggøres, saa de er let tilgængelige.«

Dalgas redegør for, hvorledes åløbene hidtil har været det naturlige støttepunkt for hedernes opdyrkning, men da de naturlige enge kun har ringe udstrækning, gælder det om at øge disse arealer, hvilket kan gøres ved anlæggelse af nye overrislinger, hvor vandet hentes enten fra åløbene eller fra brøndboringer. Han foreslår, at staten skal finansiere begge former for vanding ved lån.

Heden trænger ikke alene til vand, men også til læ, men det kan ikke nytte at vente med opdyrkningen til »Heden har faaet Læbælter af Skove«. Man må nøjes med et mindre udbytte af jorden, indtil plantning er blevet almindelig. Det offentlige, større godsejere og aktieselskaber er ikke nok til at være istand til inden for en lang årrække at beplante så store strækninger, at en forandring af klima kan spores, siger Dalgas. »Hedeboerne maa selv bringes til at plante, og det opnaaes bedst ved at lette dem Arbejdet, oplyse dem om Plantningens Nytte og anspore deres Æresfølelse.« Det forslag, som Dalgas fremsætter herom, gaar ud paa, at regeringen skal oprette planteskoler, hvor hedeboerne indtil videre kan få gratis planter, at der uddeles præmier for mindre plantninger og hegnssætning i heden, samt at skovtvangen i de bedre egne bør hæves, efterhånden som vedkommende skovejer beplanter et større areal i hederne.

Det sidste forslag i artiklen omhandler vejenes udbygning, idet han efter en nøje motivering henstiller, at regeringen lader udarbejde forslag og overslag til amtvejenes udbredelse og fuldførelse i de fem hedeamter.

Til slut opstilles et overslag over, hvad disse forslag vil koste staten. Han mener, at alle opgaverne vil koste ca. 50.000 rigsdaler årligt i 20 år, hvoraf halvdelen vil gå til vejudbygningen. Enhver må yde sit bidrag til at løse opgaven, slutter han.

*

Meget af det, der her fremsættes af Dalgas, har på forskellig måde været ført frem med års mellemrum af andre før ham. Interessant er det, at han giver udtryk for, at det må være nybyggere fra andre dele af landet, der skal gennemføre opdyrkningen af heden, medens han vil have, at hedeboerne selv skal bringes til at plante. Der er adskilligt i denne artikel, som han i løbet af få år reviderer sin opfattelse af. Som helhed er artiklen imidlertid på mange måder et bemærkelsesværdigt program, selv om både væsentlige og uvæsentlige detaljer i den ændres totalt.

Artiklen vakte ikke megen opmærksomhed. Den gav anledning til nogle indlæg om emnet både i Berlingske og i et par andre blade. Hvem var denne ukendte kaptajn Dalgas? Havde han noget begreb om det, han skrev? Et par indsendere, bl. a. i »Fædrelandet«, gjorde nærmest løjer med det meget alvorligt mente forslag. Et særligt nærgående angreb på Dalgas tog han sig

meget nær, fordi han mente at kunne fastslå, at artiklen var skrevet af en nær slægtning, en Købke. Nogen vished herfor foreligger dog vist ikke.

Kritikken gik navnlig ud på, at det måtte være utænkeligt, at staten skulle ofre så store beløb på noget så tvivlsomt som hedeopdyrkning, og selv om denne kritik virkede ubehageligt, så er det dog betegnende for Dalgas, at det er den, der ansporer ham. Indtil det øjeblik har han næppe selv regnet med at skulle spille en større direkte rolle i løsningen af hedesagen, men nu kommer det. Modgang sætter blodet i kog hos ham. Selv siger han: »Hverken Morville eller jeg tænkte dengang eller nogensinde senere paa vore egne Personer. Vi havde kun Idealet for Øje og stod ikke i nogen-somhelst Forbindelse med Politikere eller Statsmænd, der kunde have ledet vore Fjed. Ingen stor Sag har fra Formens Side været slettere forberedt end vor, og det viste sig da ogsaa, at man i København gjorde Nar af min Artikel, hvilket virkelig har været en stor Lykke. Thi det bragte mig paa den Ide, at vi burde henvende Os til selve Hedeboerne.«

I den følgende tid, ja, i virkeligheden i de nærmest påfølgende dage forhandler Dalgas og Morville. De sætter sig i forbindelse med *Michael Drewsen* i Silkeborg og med *Regnar Westenholz* på Mattrup. Begge disse mænd havde hver for sig interesseret sig stærkt for hedesagen, boende i direkte berøring med heden til daglig. Michael Drewsen var foregangsmand på mange områder bl. a. også med henblik på udnyttelse af de store mosers tørvemængde og myremalmen, og Westenholz - en periode finansminister - havde virket overordentligt positivt i arbejdet for de jyske baner, ligesom han var kendt for sit store og fint drevne landbrug på Mattrup - med rette kunne han tale med om spørgsmålet vedrørende hedeforhold, hedejer i stor stil, som han var.

I disse dage kommer også den i 1861 udnævnte klitdirektør *de Thygeson* ind i billedet. Denne aktive, initiativrige godsejer, der på mange måder havde lighedspunkter med Dalgas, var levende interesseret. Det er sandsynligt, at han her i kraft af stilling, erfaring og høje placering i alt, hvad der havde med plantning at gøre, måtte forvente at komme til at spille en fremtrædende rolle i det nye selskab. Mange udtalelser, henkastede bemærkninger i breve eller erindringer forklarer, at de to hver for sig vel lige betydelige lederskikkelser ikke egnede sig for samarbejde. Det gik i nogle få år, og så var det forbi,

gik over til gensidig kulde, direkte uenighed og påfølgende stridigheder - alt bundende i et vel ikke udtalt, men stærkt næret ønske hos dem begge om at erobre magten og i hvert fald ikke overlade den til den anden.

Landvæsenskommissær *Gottlieb Bruun* på Asmildkloster er også straks trukket med ind i de indledende forhandlinger. Brev på brev går frem og tilbage, og omkring 1. december udsender Dalgas en henvendelse til en række kendte mænd om at stille sig som indbydere til dannelse af et selskab til hedernes opdyrkning. Samtidig udsender både Drewsen og Morville det til mænd, som de er i berøring med, og resultaterne følger hurtigt. Den 22. december 1865 fremkommer i Silkeborg Avis den første offentlige meddelelse om planerne. Bladet meddeler, at der nogle dage forud - den 20. december - på Silkeborg Hotel - var afholdt et »engere« møde af nogle få tilkaldte, hvoriblandt etatsråd Westenholz, Mattrup, for at udarbejde et nærmere program for dannelsen af et selskab til de jyske heders opdyrkning.

Westenholz havde først givet afslag på Drewsens henvendelse om at være med, men da Dalgas også skrev til ham og udførlig redegjorde for planerne, vandt han Westenholz for sig, således at han, uanset at dennes helbredstilstand var meget vaklende, fik ham til at møde i Silkeborg. Mødet i Silkeborg tog først og fremmest sigte på en revision af det program, som Dalgas havde skitseret i artiklen i Berlingske Tidende, og som han havde benyttet som grundlag for sin første henvendelse for at samle indbydere. Denne programændring har Westenholz efter alt at dømme haft afgørende indflydelse på.

I sin første henvendelse havde Dalgas lovet, at der, når der var samlet 50 indbydere, ville blive indkaldt til et konstituerende møde, men efter forhandlingerne i Silkeborg er der kommet nye impulser frem, idet han nu, særligt tilskyndet af den taktisk kloge Drewsen, fortsætter med sine bestræbelser for at samle endnu flere indbydere på så bred en basis som muligt. Drewsen, Morville, Bruun og han drøfter stadig nøje nye navne, - de har øjensynlig foresat sig, at der skal repræsentanter fra alle kredse med, således at selskabets dannelse kan ske uafhængig af den rådende politiske uoverensstemmelse.

Om det ændrede program siger Dalgas selv, at det »baade hvad Form og Indhold angaar«, mest skyldes Westenholz klare forstand og praktiske

blik, således at det også blev de grundtræk, der senere gik over i selskabets love. I programmet, som sendtes ud, anføres følgende syv punkter som grundlag for selskabets formål at frugtbar gøre de jyske heder:

1. at vække interesse for og fremme oplysning om heden og dens behandling.
2. at tilvejebringe en praktisk geografi om heden, navnlig om dens udstrækning og bonitet på de forskellige steder med oplysninger om mergelens, tørvenes, vandårenes beliggenhed, righoldighed m. m.
3. at undersøge hede vandløbenes vandingsevne for bestemt at kunne påvise, hvor overrisling kunne finde sted i større udstrækning.
4. at fjerne vanskelige udskiftningsforhold m. m., for såvidt de vanskeliggør en let erhvervelse af hede.
5. at påskynde tilvejebringelsen af gode kommunikationsforhold.
6. at fremme plantninger i heden dels ved anlæg af planteskoler, dels ved gratis uddeling af planter og dernæst på andre måder.
7. Selskabet håber på regeringens understøttelse og ønsker at samvirke med landboforeningerne.

Det fremgår klart heraf, at Dalgas nu har opgivet tanken om, at det skal være staten, der skal bære udgifterne og gå i spidsen. Han ønsker nu helt initiativet lagt over i hedeboernes egne hænder, og håber kun på støtte fra regeringen.

Indbydernes antal steg hurtigt. Efter mødet i Silkeborg nævner Dalgas, at allerede 78 mænd fra hele landet har tegnet sig som indbydere, nemlig 11 lensbesiddere, 31 proprietærer og gårdmænd, 8 forstmænd, 8 teknikere, 8 fabrikanter og handlende og 12 videnskabsmænd. Alt dette er sikkert først og fremmest som følge af Dalgas' meget udholdende og gennemførte arbejde for sagen. Han skriver praktisk talt alle breve selv, men af den kendte korrespondance fremgår det dog, at navnlig Michael Drewsens råd og vejledning har betydet meget for ham, ved siden af at han vedblivende er i nøje kontakt med Morville og Bruun. Adskillige gange bøjer han af i sine ønsker efter henstilling fra disse, og resultatet bliver da, at man omkring nytår har så stor en tilslutning, at man kan gå så vidt som at forelægge planerne for den nye indenrigsminister i grev Frijs' ministerium, godsejer Estrup.

Naturligvis var det ikke alle, man henvendte sig til, der omgående slut-

tede sig til planerne.

Den aldrende etatsråd Tang på Nr. Vosborg giver således et motiveret afslag, hvori han oven i købet fraråder Dalgas at have noget med foretagendet at gøre, idet Tang henviser til, at han allerede selv som følge af sin store interesse for hedesagen har været med ved to aktieselskaber, der begge endte med pengetab, det ene med det resultat, at han sammen med selskabets andre fire direktører måtte dække en gæld på 6.000 rigsdaler.

Storhandelsmanden, konsul *Alfred Hage* og pastor *Jørgen Henriksen* foreslår dannelse af et aktieselskab, og den første mener, at de oprindelige 50 indbydere hver bør tegne sig for 1000 rigsdaler, som ikke skal nyde udbytte, før der er sikret de øvrige aktietegnere rente af deres penge. Hage ønsker heller ikke, at staten skal yde nogen understøttelse, og det samme giver grev *Moltke-Huitfeldt*, Glorup, udtryk for, idet han regner med, at selskabet bliver så talrigt, og da vil råde over sådanne midler, at det ikke bliver nødvendigt.

Landvæsenskommissær *Jakob Boserup* på Stubbergaard vil heller ikke have, at regeringen skal indblandes, og advarer bemærkelsesværdigt mod, at opdyrkningen sker ved nybyggere. Den bør kun finde sted i forbindelse med allerede dyrket jord! Det blev hans kurs, der blev bestemmende for fremtidens hedeopdyrkning. Årene har vist, at den hedeopdyrkning, der betød noget, blev udført ved hedens egne unge, og i almindelighed ud fra allerede bestående brug.

Det var også i denne periode, at Dalgas igennem Drewsen kom i forbindelse med grosserer *D. B. Adler*, hvis energi og varme hjerte havde følt sig meget tiltalt af det planlagte arbejde, og derfor tilbød sin hjælp på enhver ønskelig måde, bl.a. ved at være med til at afholde de betydelige foreløbige udgifter.

*

Arbejdet for dannelsen af selskabet får vind i sejlene på flere måder. Morville udsender omkring årsskiftet sin lille bog »Om Træplantning i Hederne«, hvori han i indledningen taler om, »at en mere almindelig Opmærksomhed synes at være blevet henvendt paa de jyske Heders Frugtbargørelse « og »det paa Grund heraf tør forventes, at der i nærmeste Fremtid med større Kraft end hidtil vil blive taget fat paa Arbejdet.« Denne bog er på mange måder bemærkelsesværdig, fordi den så nøje redegør for en række beplantningsspørgs-

mål, forholdet til jordbundens kvalitet, læmulighederne og navnlig for betydningen af at udnytte de gamle egekrat i hederne. Det er også første gang, at der gøres opmærksomhed på, at »Udsigten til at faa flere Aars stadigt Arbejde ved en større Plantages Anlæggelse inden kort Tid vil hidkalde Nybyggere, der først opføre sig et Hus i Nærheden, for snart derefter at opdyrke saa megen Hede til Huset, at der kan holdes en Ko og nogle Faar derpaa.« »Større Plantninger i Hederne,« siger han, »vilde derfor utvivlsomt efterhaanden bevirke, at Stykker af Heden deromkring bliver udtagne til Agerbrug, hvad der og paa et senere Stadium vil betale sig ved det Læ, Plantningen af giver.«

I efteråret havde forstkandidat *Ch. Lütken* med finansministeriets tilladelse, men med initiativet dertil udgået fra Det Classenske Fideicommis, været på en rundrejse i Jylland for at studere plantagevæsen »i disse aabne og skovløse Egne,« og offentliggør derefter i »Tidsskrift for Landøkonomi« sine betragtninger, der går ud på, at hedernes beplantning ikke mere er noget blindt, uberegnelige tilfældigheder underkastet lykkespil, men et ligeså sikkert, på pålidelige erfaringer støttet foretagende som ethvert andet jordbrug. Interessant er det, at han - vist nok første gang det sker - bl. a. peger på, at anvendelse af »Buskfyr« som forkultur på ufrugtbare steder, samt fordelene ved blandede bevoksninger er forhold, man må have opmærksomheden henvendt på. Der er ingen tvivl om, at Lütken har forstået at bruge sine øjne. Det er også ham, der omtaler og opkaster spørgsmålet om ikke den »belgiske Ahlploug« bør tages i brug på de jyske heder til gennembrydning af al'en, hvilken gennembrydning allerede er konstateret er af den største gavnlighed for planterne. Det var en artikel, der i sin saglighed virkede som en stærk anbefaling for hele hedesagen - altså også tjente til at øge interessen for det kommende selskab.

I samme retning virkede også en indbydelse til »Actietegning for danske Heders Skovcultivering«, som *F. W. Riegels*, Krathuset ved Viborg, støttet af sine to brødre, udsendte i marts i 1866. Indbydelsen var indledet med en lille afhandling om »Hvorledes bør de jyske Heder cultiveres«, hvori forfatteren nærmest beskæftiger sig med en gennemgang af de samme emner, som behandles i Morvilles skrift. Han henviser da også til dette, skønt han i en række uvæsentlige detaljer er af en noget anden mening. Forslaget vinder ingen tilslutning, men bærer også i nogen grad præg af at være udsendt i håb om at komme forud for Dalgas' selskab. Der høres ikke mere

til det - det tømmer, der var samlet sammen til opbygningen af Det danske Hedeselskab, var allerede for solidt, og i dets hurtigt voksende omrids kunne brødrene Riegels' selskab øjensynlig slet ikke vække opmærksomhed for sig selv.

*

Foråret 1866 har været et usædvanligt travlt år for Dalgas. Stiftelsen af det kommende selskab, de endeløse forhandlinger dels mundtlig og dels skriftlig, rejser til København, rejser i anledningen af vejarbejderne ud over Jylland, som naturligvis heller ikke måtte forsømmes, alt sammen må have optaget hans tid til det yderste, og alligevel formår han i sidste øjeblik, inden det endelige stiftelsesmøde skal holdes i Århus, at udarbejde og udsende to kraftige agitoriske, velformede afhandlinger. Den ene »En Oversigt over Hederne i Jylland« og den anden »Engvanding i de jyske Heder«. Oversigten over hederne - det er kun 24 sider og et kort - kalder han en ramme til en hedegeografi, en orientering med hensyn til hedernes muligheder. Han bruger Forchhammers afhandlinger som grundlag og siger allerede her, at al stadig dannes og står i forbindelse med lyngvegetationen - for hedeopdyrkningen et livsvigtigt problem. Dalgas er altså her bevidst i modsætning til Forchhammer. Afhandlingen havde Dalgas sendt til Forchhammers efterfølger Fr. Johnstrup og bedt denne tage de fremsatte påstande »under alvorlig Behandling«. Johnstrup kom med Dalgas på en hederejse, men forholdt sig kølig over for den ivrige ingeniørkaptajn, der uden at kende væsentligt til geologi tillod sig kritik over for autoriteten Forchhammer. En række breve, der er opbevaret i Mineralogisk Museums arkiver, bliver i sommeren og efteråret 1866 vekslet mellem Dalgas og Johnstrup, og Dalgas fastholder sin mening, at han »ikke kan bringe sine egne Iagttagelser i Harmoni med Forchhammers Anskuelser.«

Begge de to nævnte afhandlinger er en stærk understregning af, hvor vel forberedt Dalgas går ind til arbejdet. Der er ingen vaklen eller usikkerhed i form eller indhold, og selv om han endnu ikke trækker alt for skarpe linier op, så er det dog tydeligt, at han allerede nu har langt mere paa hjertet - pennen og tankerne har fundet hinanden, som han selv siger i den førstnævnte - »Det mindste er gjort, det meste står tilbage.«

Den 28. marts 1866 holdtes det stiftende møde på »Hotel Royal« eller Larsens Hotel i Århus.

Af de 130, der stod som indbydere, mødte dog kun de 40. Når man tager i betragtning de vanskelige rejseforhold, og at deltagerne skulle samles fra hele landet, må man vist betragte dette antal mødte som meget tilfredsstillende. Dalgas har i hvert fald ikke givet noget udtryk for sin skuffelse, og mødet formede sig tilfredsstillende. Michael Drewsen var dirigent, og de udkast til love, der forud var tilstillet deltagerne, vedtoges så godt som

*Portrættegning af Gottlieb F. S. Bruun, 1844.
Tegningen er udført af maleren Habbe,
der i lange perioder var gæst på Asmild.*

uden diskussion, idet Dalgas, jægermester Klüwer og G. Bruun motiverede formålsparagrafferne enkelte punkter nærmere, henholdsvis om fremme af frugtbargørelsen ved hjælp af engvanding, plantning og udbygning af vejene. Dalgas fik i øvrigt uden for den egentlige dagsorden vedtaget en resolution om, at generalstabens opmålinger måtte blive fremmet, så de kunne være endte inden 10 år.

På denne måde blev således »Det danske Hedeselskab« stiftet. Dets øverste myndighed blev et repræsentantskab, der med det samme blev valgt, over for hvilket en bestyrelse på tre medlemmer hvert år skulle aflægge beretning, regnskab og forslag til næste års arbejde.

Bestyrelsesvalg blev foretaget, og Dalgas fik 36 stemmer, Drewsen 27, Morville 16, hofjægermester Lüttichau 13 og jægermester F. Mourier-Peter

sen til Rugaard 10. Drewsen ønskede ikke at modtage valg, og da Lüttichau ligeledes undslog sig, idet han henviste til Mourier-Petersen som den, der måtte have særlige forudsætninger for at gå ind i bestyrelsen, blev den nye bestyrelse sammensat af Dalgas, Morville og Mourier-Petersen.

Det triumvirat, der skulle komme til at udrette så overordentlig meget, var nu dannet. Dalgas siger selv, at han her for første gang så Mourier-Petersen, der siden skulle blive hans mangeårige trofaste ven. »Mourier-Petersen deltog under Forhandlingerne med saadan Iver, at man valgte ham, Morville og mig til Selskabets Bestyrelse. Vi valgte atter straks Mourier-Petersen til Formand, fordi han var Manden med Indflydelse og den øvede Forretningsmand, medens jeg blev udset til at være administrerende Direktør, et Arbejde jeg gerne paatog mig, især da jeg havde været den egentlige Monitor, men om hvis senere Udstrækning og Størrelse jeg dengang ikke havde den fjerneste Anelse. Ingen af os har nogensinde fortrudt at være kommet ind paa denne Bane.«

»Det vil vistnok være vanskeligt,« skriver Dalgas videre i 1891, »at paavise nok et Eksempel paa en 25-aarig Samarbejden i en saa compliceret, delicat og vanskelig Sag som Hedeselskabets, uden at der nogensinde er opstaaet nogen egentlig Dissents imellem os Tre, og uden at nogen af os nogensinde ere bleven trætte eller kjede af Samarbejdet. Det må derfor siges, at det var en Guds Lykke, at jeg fik disse to Mænd til Medarbejdere, og jeg nærer ikke mindste Tvivl om, at de have samme Følelse ligeoverfor mig.«

Som stifterne selv ikke havde nogen udpræget fornemmelse af betydningen af den historiske begivenhed den 28. marts, således spores det heller ikke straks udadtil. Århusbladene ofrer kun mødet et par linier og københavnerbladene ikke meget mere. Først da en opfordring udsendes til bladene om at agitere for tilslutning til selskabet, bringer »Fædrelandet« for 2. maj, og senere en række provinsblade, en varm anbefaling, og den 7. maj optrykker Berlingske Tidende hele opfordringen og meddeler, at bladet er villig til at modtage indmeldelser og årligt opkræve medlemsbidragene. I opfordringen fremhæves det, at man ikke har i sinde at danne noget aktieforetagende til gavn for enkelte, men har til hensigt at fremme et patriotisk formål, der kan tjene til bedste for hedeegnene og derigennem for hele landet. »Tabet af Slesvig har bragt os til at være en af Europas mindste Sta-

ter, hvis fremtidige Bestaaen væsentlig vil afhænge af den Agtelse, som vi indgyde ved at udfolde Liv og Virksomhed indenfor vore egne Enemærker. Et kraftigt Folk vil blive respekteret, selvom det tæller faa Sjæle, og tiltrods for de store materielle Tab, vi nylig har lidt, og den aandelige Slappelse, som ledsagede disse Tab, have vi endnu Styrke nok til at vise os som et kraftigt Folk, der for Alvor vil aandelige og materielle Fremskridt i Landet.«

Man vil heraf se, at den patriotiske tone nu kommer klart til orde. Der er anslået linier, der mere end noget andet skal samle tilslutning. Den nationale betydning er fremhævet i enkle og rammende ord uden overdrivelse af nogen art - hele formen er tydeligt Dalgas'!

En række blade optager tilsvarende opfordringer, og medlemmerne melder sig i et ret betydeligt antal. Der bliver også sendt opfordringer til samtlige landets kommunalbestyrelser og sogneråd om at tegne medlemmer; de fleste af disse giver dog afslag derpå, men henvendelsen viser, hvor alvorligt selskabets ledelse ser på opgaven, og hvor vidt den mener at kunne gaa i ønsket om at gøre selskabet til et bredt, folkeligt og nationalt selskab, der så vidt gør ligt skal have tilslutning i alle kredse.

*

Samtidig med at den 10. danske landmandsforsamling 1866 skulle holdes i Århus i dagene den 25.-29. juni, indkaldtes til det første repræsentantmøde i Århus den 28. juni. Dalgas havde øjensynlig knyttet meget store forventninger til landmandsforsamlingen, hvor han jo allerede havde forbindelser med en del af de betydende deltagere og naturligt regnede med en tilslutning, som skulle være af grundlæggende værdi for det videre arbejde. Helt således gik det dog ikke, en fremlagt liste til indtegnning gav kun få nye medlemmer, og på selve mødet blæste der en meget stiv modvind, idet bl. a. den unge dygtige assistent ved Landbohøjskolen, løjtnant *I. C. la Cour* fremsatte en række kritiske bemærkninger.

Det til forhandling udskrevne emne var: »Maa ikke Beplantning i større Omfang af de jydskes Heder tillægges stor Betydning saavel i klimatisk som i statsøkonomisk Henseende, og paa hvilken Maade kan en saadan Beplantning bedst fremmes?«, men på den endelige dagsorden var dette ændret til: »I Betragtning af de Fordele, der klimatisk og statsøkonomisk

Henseende ville være forbundne med en Beplantning og Engvanding i større Maalestok af de jydskes Heder, tages under Overvejelse ved hvilke Midler disse Formaale rettest kunne opnaaes.« Hvem der har fået gennemført denne ændring, foreligger der intet om, men formentlig er det Dalgas, der har været drivfjederen. Det vil passe ham godt, at man på forhånd går ud fra, at plantning og engvanding giver fordele i klimatisk og statsøkonomisk henseende. Dermed er man ude over det endnu uvisse og teoretiske og kan beskæftige sig med det for ham og det nystartede selskab egentlige.

Baade Dalgas og Mourier-Petersen er anmeldt som indledere, Dalgas om hedernes udstrækning og karakter samt engvanding og Mourier-Petersen om den egentlige beplantning.

Dalgas gennemgår indledende sin lille pjece fra marts måned om heden, men bruger her for første gang, efter at have omtalt, at der ligger »en stor aldeles flad Slette, bestaaende af Havsand vest for Højderyggen,« det udtryk, at der i denne slette af og til findes fritliggende partier, der rager op over sletten, »og aldeles som Øerne i et Hav,« der er særlig hensigtsmæssige at udnytte til opdyrkning eller beplantning.

Hovedvægten i foredraget lægger han på en nøje gennemgang af engvandingsproblemerne, hvor han særlig beskæftiger sig med muligheden for udnyttelsen af de større åløb, som hedeboerne hidtil ikke selv har kunnet magte. Det, det gælder om, er at overvande de gamle flodsenge intensivt ved hjælp af stemmeværker og kanaler, og det skal fremmes ved at overvinde den rådende mangel på enighed, og danne engvandingsselskaber blandt hedeboerne selv.

Det hidtidige hedebrug er baseret på de allerede værende enge, og en udvikling af hedeegnene er også først og fremmest betinget af flere enge. Trangen og lysten til udvikling af engene har givet sig mange smukke udslag gennem de foregående 30 år, og en forholdsvis ringe hjælp vil være meget virkningsfuld til fortsat udvikling. De erfaringer, der gennem de 30 år er nået, er positivt vejledende og til at bygge på, og dertil vil Dalgas tilsige Hedeselskabets hjælp i så vid udstrækning som muligt. Hjælpen, som først må skaffes, er kort og nivelleret over terrainet, hvor kanalerne ønskes, dernæst en god vejledning til arbejdernes udførelse, og yderligere må ydes tilskud af penge, hvor beboerne ikke selv kan magte anlægsomkostningerne. Hede-

selskabet er allerede vidt fremme med planerne for anlæg over fem mil ved Karupåen fra Bording til Hagebro. Dalgas slutter med at sige, at den bedste måde at fremme og udvikle engvandingen på vil derfor efter hans inderligste overbevisning være at indmelde sig i så stort tal som muligt i Hedeselskabet.

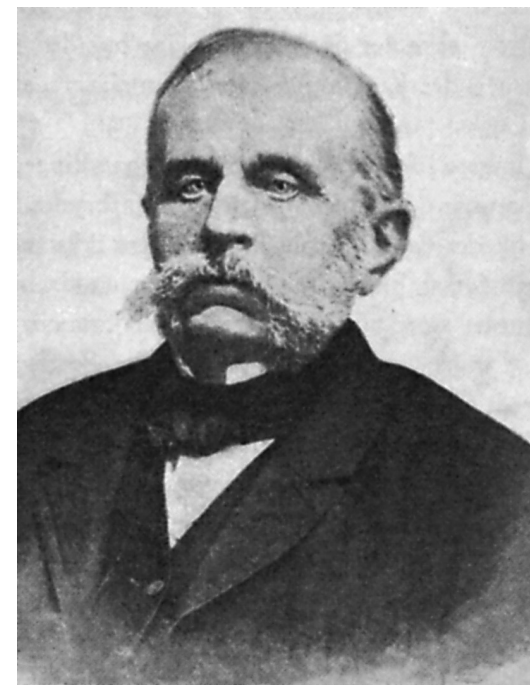
Den anden indleder, Mourier-Petersen, gennemgår på en overordentlig indsigtfuld måde fordelene ved en skovplantning på hederne. Det er et langt og vidtspændende foredrag, der øjensynligt hviler på en meget omfattende viden om forstlige forhold både herhjemme og i udlandet. Han fremhæver, at det gælder om på de store og for vinden udsatte heder i Vesten at danne en forberedende kultur, og at man skal lægge mindre vægt på, om træsorterne er af bedste slags, når de blot er hårdføre og kan ventes at holde sig. Jorden vil da også vinde derved, og de bedre træsorter følge efter. Udførligt omtaler også han, ligesom tidligere Lütken, *pinus montana* (bjergfyr), men går endnu videre og anbefaler specielt frø fra Odsherred. »Jeg tror,« siger han efter en nøjere omtale af bjergfyrrens muligheder, »at denne Træsart, paa Grund af dens Nøjsomhed og Haardførhed, meget heldig vil kunne anvendes, ikke blot til Læbælterne, hvortil den med sin brede Skikkelse særdeles egner sig, men også til Plantning inden for Randen i blandet Bestand.«

Disse betragtninger om bjergfyrreren er meget interessante og lærerige, idet det bliver dem, Dalgas med tiden går til kamp for. Mourier-Petersens her fremsatte bemærkninger, at om bjergfyrreren gælder der - som for boghveden - »Får jeg plads, kommer jeg med,« bliver et af de mange slagord, som fænger og slår an. Dalgas forstår at udnytte enhver håndsækning, han får. Endnu er han selv meget forsigtig og holder sig til de for ham mere nærliggende opgaver og emner vedrørende engvanding.

Videre taler Mourier-Petersen om midlerne til at fremme plantningen. Initiativet må udgå fra private, navnlig fra hedejerne selv, men amtskommuner og sognekommuner bør interessere sig stærkt for sagen, som er af så stor betydning, at hele nationen bør føle sig grebne af den og virke til dens fremme, enhver efter sin evne.

Så tager diskussionen fat.

Det er navnlig *la Cour*, der kritiserer. Han har i flere år beskæftiget sig med klimatiske forhold og studeret engvanding, så man hører på ham med opmærksomhed. Han advarer mod at tro på, at skovene kan forbedre kli-

F. Mourier-Petersen, Rugaard, efter lithografi.

maet, og tror ikke på de af Dalgas fremsatte tal, om bl. a. Karupåens vandingsmuligheder, ligesom han meget stærkt advarer mod at vente, at de mange hedeåls vand overhovedet egner sig til vanding. Endelig hævder han, at man i stedet for at binde store kapitaler i opdyrkning af hederne langt snarere bør søge med alle kræfter at fremme de intensive landbrug på de gode, allerede opdyrkede jorder. Om skovplantningen har han anerkendende ord at sige, men interesserer sig dog i højere grad for, at der gøres noget for at få plantet læbælter, hvis værdi han meget stærkt anbefaler, således som han har samlet erfaringer for bl. a. i Belgien og i Rhonedalen. Disse erfaringer gør han nøje og interessant rede for.

Jægermester *Klüver*, Silkeborg, Hedeselskabets medstifter, svarer omgående *la Cour*, som han mener, »næsten vil slaa vort Hedeselskab ihjel,« men det er dog Dalgas' påfølgende indlæg, der tager brodden af *la Cours* indlæg. Detaljerne i diskussionen er ikke af særlig stor interesse på dette sted, men det er derimod en enkelt passus i Dalgas' svar. Han siger nemlig, at han, i anledning af *la Cours* advarsel mod at binde store kapitaler på heden,

må gøre opmærksom på, at Danmark består ikke af Sjælland, Fyen og Østjylland alene. Der er også noget, der hedder Vestjylland, hvor der også bor mennesker, hvis agerbrug fortjener at udvikles i intensiv retning. »Det er ikke alene for de døde Jorders Skyld, vi ere optraadte, men for de levende Mennesker, der ogsaa have noget at fordre.« Angående hedeåløbenes anvendelse til engvanding henviser han til de 30 års erfaringer hentet overalt ved de jyske åer og føjer til: »Jeg har den største Respekt for Videnskaben, men det kan ikke hjælpe at analysere alene, man maa ogsaa ud i Marken.«

Der er andre deltagere i forhandlingen, men forhandlingerne har trukket for længe ud, og man når ikke videre inden mødet afbrydes.

Tilsyneladende fik det unge selskabs ivrige ledere ikke meget ud af deltagelsen i landmandsforsamlingen, selvom la Cour endda havde udtalt, at han mente, at et meget stort tal af deltagerne var kommet til stede netop af interesse for hedesagen, men Dalgas og Mourier-Petersen har dog her gjort en vel forberedt og meget betydningsfuld indsats. Der har været vægt i og reel baggrund for deres foredrag, de har vidst, hvad de ville, og har nøje fulgt deres hensigt. Hedeselskabets program er trådt ud i livet, ført frem for den mest kompetente forsamling, som landet i de år kunne byde på. De ord, der er talt, har da næppe heller været spildte, fremsat med så overordentlig stor sikkerhed, som de var. Her var ingen tvivl om, at målene kunne nås, blot man benyttede de vundne erfaringer ... det er den tillidsfulde overbevisning, der gør, at den rejste opposition ingen indflydelse får.

To dage efter dette møde holdt selskabet sit første repræsentantskabsmøde, der var henlagt til *Århus Kathedralskole*. Her valgtes *G. Bruun*, Asmildkloster, til repræsentantskabets formand, og der blev afgivet beretning. Det var ikke lutter småting, der var nået på de tre måneder. Der forhandlede med en hel del plantningsinteresserede i Århus, Herning, Ringkøbing og Varde, medens byen Holstebro havde planer om en plantage. Selskabet ville udarbejde planer, føre tilsyn med de planlagte plantager og hjælpe økonomisk. Der var anlagt nogle planteskoler omkring Herning, som skovrider *Jenssen-Tusch* i Feldborg tog sig af, og engvandingsarbejderne ved Karup var langt fremme. Det classenske Fideikommis ventedes at ville yde en betydelig hjælp til udarbejdelsen af matrikelskort for et stort antal hedesogne, og der var taget skridt til, at få fremmet generalstabens opmålinger.

Endelig oplystes det, at medlemskontingentet ville give ca. 2000 rigsdaler at arbejde med i det kommende år. Medlemskontingentet var ved årets udgang dog allerede steget til 3100 rdl. Og bestyrelsen omtaler disse bidrag på den måde, at de alene må ses som offer for fædrelandet.

Dalgas er straks fuldstændig opslugt af arbejdet i hedesagens tjeneste. Som han allerede i det forberedende arbejde har været den drivende kraft, bliver han nu den egentlige arbejdende, der ustandselig er på færde, altid optaget af arbejde, altid virksom, han er kontordreng og skriver, og kan overkomme alt - han flammer indvendig. Intet er for småt, at han ikke tager det i betragtning, men heller intet er for stort til, at han ikke skulle sætte sig det som mål. I disse år er der en grokraft, en udvikling i alt, hvad han foretager sig. Møder og forhandlinger følger i hurtig rækkefølge ud over landet. Breve skriver han i mængde, og selv fører han i begyndelsen både bogholderi og protokoller om ind- og udgående post, indtil han får sig en midlertidig hjælp.

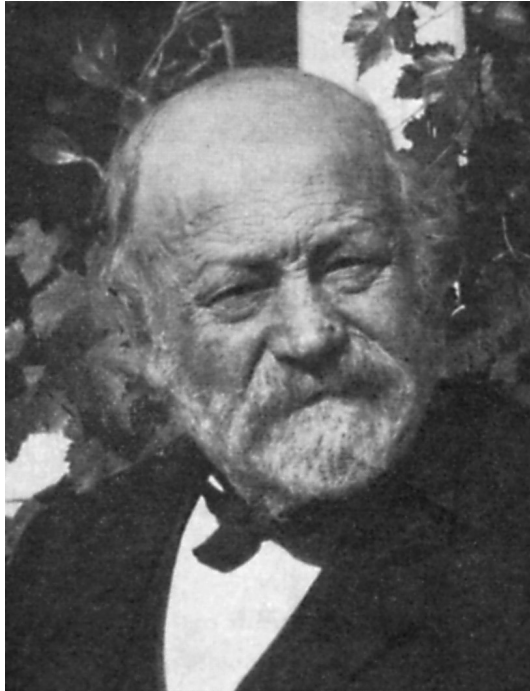
Ind imellem nivellerer han og tegner kort - sirlige og smukke kort. Samtidig passer han sit tilsyn med vejene, hvor den store omlægning med aflevering til amterne finder sted i 1867 og kræver meget af ham.

*

En periode, nogle uger, gik han i lære hos den kendte engvandingsmester *W. Feddersen* i Karup, for helt at blive kyndig også i arbejdets detaljer, og da han så mente at være udlært, tilbød han Feddersen ansættelse som Hedeselskabets leder af engvandingsarbejderne.

Feddersen var indvalgt som repræsentant i Hedeselskabet, og fik et lille chok ved forslaget, men sundede sig og slog til. Til hen i 70-erne ledede Feddersen i forening med Dalgas selskabets engvandingsarbejder, hvortil der af det classenske fideikommis blev stillet 10.000 kr. til rådighed.

Et af de tidligste eksempler på Dalgas' evne til at skabe interesse om hedesagen findes i *M. Goldschmidts* bog fra 1867 »En Hederejse paa Viborg-egnen«, hvor forfatteren fortæller, at han har haft det held at møde Dalgas sammen med engvandingsmester Feddersen og professor Johnstrup og komme ud sammen med dem og »Se Egnen paa en ny Maade.« Det giver ham anledning til at sige: »Egnen er øde og kuert, men vor Tid har en befriende Magt; den rejser det knækkede, forsoner selve Naturkræfterne,

Georg Morville, Viborg, amatørfoto, ca. 1901.

bringer dem til at indgaa Association med Menneskene.« Og saa tilføjer han, at de tre herrer var repræsentanter for denne retning og evne i tiden. I disse år er det først og fremmest vandingssagen, Dalgas arbejder med.

Som han selv havde fremhævet det i Århus, var engvandingen ude over sine begyndelsesvanskeligheder, eftersom der i over 30 år var anlagt kanaler i stort tal langs de jyske åer. Det var navnlig Ringkøbing Amts landøkonomiske Selskab, der - i øvrigt i nøje kontakt med Det kgl. Landhusholdningsselskab - fra 1841 havde arbejdet med spørgsmålet. W. Feddersen og *I. Chr. Ferslev*, der begge havde været knyttet til R. A. L. S., havde begge studeret tilsvarende forhold i udlandet og uddannede hver for sig, efter at være kommet hjem, et stort tal af unge engvandingsmestre. Navnlig fik Ferslevs skole på Lindholm en meget stor betydning, men et kostbart eksperiment i den store stil omkring Søby sø syd for Herning, hvor Ringkøbing Amts landøkonomiske Selskab havde dannet et engvandingsselskab og købt Nørre Søbygaard for 4000 rdl. i 1843, gik uheldigt, og 10 år efter var engvandingsselskabet kørt træt, så gården igen blev solgt. Det var formentlig dette, der medførte, at

Ferslev forlod egnen. Det var i øvrigt de økonomiske tab her og ved det omtrent samtidige opdyrkningsselskab på Vorgod-egnen, etatsråd Tang havde hentydet til, da han undslog sig for at være med til Hedeselskabets start.

Engvandingsarbejderne havde overalt vakt begejstring i bondestanden, således at en mængde unge ivrige mænd havde ladet sig uddanne i det, og et stort tal af hedeboender fik rundt omkring sat fantasien sådan i bevægelse, at de satte hele deres arbejdsevne ind for at fremme et så tiltalende og almennyttigt formål. Da Hedeselskabet stiftedes, var denne begejstring og iver endnu i vækst, så Dalgas her havde et let felt at arbejde med, hvor resultaterne forholdsvis hurtigt kunne nås. Feddersens navn og tilknytning til selskabet har været en stor støtte, og den økonomiske hjælp, der gennem indenrigsministeriet og det classenske fideikommis var til rådighed, var naturligvis meget virkningsfuld. I de første år samarbejdes der da også intimt med de engvandingsmestre, der fandtes rundt i Jylland, på den måde, at Hedeselskabet projekterede arbejderne, og det entreprenørmæssige påtog engvandingsmestrene sig.

La Cours advarende ord på landmandsforsamlingen i Århus om det magre vand og de magre jorder, har Dalgas næppe ladet gå upåagtet hen. Han har været opmærksom på de eksempler, der viste, at det ikke var alle steder, at vanding var nok, og det er netop ud fra disse advarsler, det er interessant at lægge mærke til, at han allerede i 1869, vist nok påvirket af Feddersen, tilråder at anvende kaligødning til enge, i hvilken anledning han sætter sig i forbindelse med kalifabrikken i Stassfurth og i 1869 fordeler ca. 27 tons kaligødning. Det er ikke længere blot mergel og vand, der skal til.

I 1871 gennemføres, at Feddersen på sin engvandingsskole i Karup kan modtage elever med understøttelse fra Hedeselskabet, men ikke nok hermed, i 1877 oprettede selskabet selv en skole i Hesselvig mellem Skarrild og Arnborg. 1870 havde Dalgas - da de store planer om de milelange kanaler langs Skjernåens øvre løb var under fuld udvikling - købt Hesselviggaard sammen med Mads Pagh Bruun og Bertel Bruun for at indrette en mønstergård for engvanding. Af forskellige årsager havde Dalgas kort efter selv måttet overtage gården og havde derved pådraget sig en betydelig gæld, som han dårligt magtede. Gården skulle betales med 26.000 rigsdaler, hvoraf han lånte de 2.400 hos Emil Jensen og 23.600 hos Bertel Bruun. I 1875 fik han

et kreditforeningslån i gården på 30.000 kr., men tilkøbte så det, der hedder »Hesselvig Krog«. Af hans regnskabsbog fremgår det, at det var en dårlig forretning for ham, således at Hesselvig i 1876 stod ham i 80.071 kr.

Gælden kom imidlertid ud af verden, da Hedeselskabet med et rundeligt tilskud fra generalkonsul *Pontoppidan* i Hamborg blev sat i stand til at købe den, men Dalgas havde personlig tabt 16.000 kr. på handelen. I to år fra 1877-1879 blev skolen på Hesselvig opretholdt, og bl. a. var Dalgas' ældste søn Christian et år elev på skolen. Selve gården blev fortsat drevet som engvandingsgård med meget nøje kontrol med vanding, gødnings-tilførsel og udbytte, således at man her havde en virkelig forsøgsstation, hvor alle detaljer kunne studeres.

*

I januar 1867 redegør Dalgas i en artikel i »Ugeskrift for Landmænd« for arbejdet med engvandingssagen, som han indleder med at sige, at »Danmarks sørgeligste Egn, Sandfladerne vest for Højderyggen, har kun et Gode, nemlig Rigdom paa Aavand,« men denne rigdom betegner han også som usædvanlig stor. Beretningen, erklærer han selv, fremkommer navnlig af hensyn til indenrigsministeriet, der skal approbere de tilskud, som Hedeselskabet vil uddele til engvanding af midlerne fra det classenske Fideikommis. Det gælder om, at selskabets virksomhed bedømmes så grundigt som muligt, indtil det er godtgjort, at det følger rigtige principper. Det er ikke selskabets hensigt at anvende samme fremgangsmåder, som man har fulgt ved de større anlæg i udlandet, nemlig at foretage kolossale jordarbejder, mægtige opstemninger, vejforlægninger og lignende kostbare indretninger for kun at benytte vandet en gang. At overføre et sådant system på de jyske heder har ikke været Dalgas' tanker. Tvangsforholdsregler til dannelse af vandingsselskaber, som det var gjort i Tyskland, kunne man selvfølgelig ikke indlade sig på. At forrykke de bestående forhold i væsentlig grad ville være lige så umuligt, thi beboerne ville modsætte sig noget sådant af al kraft. Dalgas stræber netop efter at formå beboerne til frivilligt at danne engvandingsselskaber. Man må derfor søge at undgå enhver unødvendig bekostning. Beboerne er som oftest selv »vandkyndige«, som Dalgas siger, og har svært ved at få kunstgødning, hvorfor det gælder om at anvende vandet så stærkt som muligt. Her skal der

ikke økonomiseres med vandet, så der bliver for lidt virkning. Hedeselskabet skal derfor først og fremmest kun befatte sig med den rigtige placering af kanaler, stemmeværker og den rigtige fordeling af vandet, og så overlade detailanlæggene til beboerne selv, lade dem udføre samtlige arbejder. Med gratis juridisk vejledning har Dalgas opdaget, »at man tager Vreden fra dem«, som beboerne selv har kaldt det over for ham.

I artiklen redegør Dalgas nøjere for de hidtil udførte arbejder langs Karupåen, og med en række eksempler på tidligere vanding, hvis udbytte i hø han opremser, benytter han lejligheden til et nyt udfald mod la Cour og siger: »Det er i Sandhed forunderligt at høre Agronomer betvivle, at Vanding med Vandet i Hedeaaløbene kan føre til noget Resultat. De forlange endnu et Bevis, vil have Vandet kemisk undersøgt. Mon vedkommende ret have vidst, hvad det ville sige ad kemisk Vej at føre Bevis for Vandets Brugbarhed. Bevarelsen kan ikke gives ad denne Vej, den ligger meget nærmere i Tilstedeværelsen af de alt udførte Enganlæg, og denne Besvarelse er fuldkommen sikker.

For Beboerne er det et Livsspørgsmaal at skaffe Enge, de ere villige hertil at anvende forholdsvis store Summer - men paa den anden Side give de intet ud, som ikke giver Renter - og den Tilslutning, Sagen har faaet fra Beboernes egen Side, er derfor meget talende. De, der raaber paa Analyser, erindre ikke, at Terrainet næsten intet koster, de vide ikke, med hvor utrolig simple Midler tilsyneladende store Arbejder blive udført, de ane ikke, at selv et saa ringe Udbytte som 1 Læs Hø pr. Td. Land vil være ham en rigelig Løn for hans Arbejde - og de ane ikke, at Hedeselskabets Fremgangsmaade ikke er Andet end en noget forbedret Gentagelse af Beboernes, forbedret ved Anvendelse af korrekt Fald i Kanalerne, men ikke fordyret.« Dalgas kæmper for at gennemføre sin hensigt, at gøre det så billigt som muligt. Det må være en uafviselig nødvendighed, at anvisningerne for hedeboerne til arbejdets udførelse må gives dem på en så simpel og tydelig måde som muligt. Med denne udtalelse kritiserer han de krav, der allerede da var stillet fra den kontrollør, som indenrigsministeriet havde sendt for at føre tilsyn med arbejderne. Denne polytekniker krævede strengt detaljerede arbejdsforslag, hvad Dalgas bestemt modsatte sig. Idet Dalgas i et brev anmoder Mourier-Petersen om at være sig behjælpelig med at slippe af med kontrolløren - hvad også hurtigt lykkedes - motiverer han det med, at skulle disse krav efterfølges, ville projekterings-

omkostningerne let blive 30-40 pct. af anlægsomkostningerne.

Man vil af det her nævnte forstå, hvor stærkt interesseret Dalgas er i engvandingen, og ikke alene i pennen og forhandlingerne, men også i praksis. Var det nødvendigt, tog han selv fat med nivelleringsinstrumenterne, ja, som det fortælles, hans arbejde var så ivrigt, at det vakte tanker hos de forsigtige jyder. En til nogle arbejder ved Vorgodå engageret ingeniørløjtnant fik forfald, og da Dalgas så selv tog meget ivrigt fat, mødte han for første og sidste gang direkte uvilje hos hedeboerne. En mand mente, at når han selv sled sådan i det, skulle han sikkert have gode procenter af arbejdet. Så kom det imidlertid til en samtale imellem de to, og det endte med, at Dalgas fik en fremtidig sikker ven i hedeboen.

*

Af de første års regnskaber fremgår det, hvor uhyre små midler der er arbejdet med. Bestyrelsen har på sine rejser som regel selv afholdt egne udgifter, og Dalgas nævner selv, at han naturligvis intet honorar har fået for sine nivelleringer eller korttegninger. Det fik svogeren Emil Jensen heller ikke, når han rakte en hjælpende hånd i den første tid. Først i 1867 engagedes en »secretair« til kontorhjælp for 12 rigsdaler om måneden, hidtil har Dalgas udført det meste arbejde selv, bortset fra noget afskrivningsarbejde, der har været lønnet medhjælp til.

Træningen i forhandlingerne, som Dalgas havde opnået fra sin vejbygningsstid, kom ham nu helt ud til nytte. Det viser sig, at han har en forbløffende evne til at få de vanskeligste forhold til at ordne sig. Selv de stridigste modstandere kunne han forlige og få til at gå ind i arbejdet. Hans naturlige evne til at vinde hedeboerne for sig viser sig tydeligt ved dannelsen af engvandings-interessentskaberne. Hedeboerne kunne på forhånd have truffet aftale om, at de ikke ville lade sig »forsnakke«, altid endte det med, at han fik sin vilje igennem, han forstod at tumle dem med det gode.

En hel del af årsagen lå naturligvis i de klare kendsgerninger, han kunne forelægge dem på en rolig og indtrængende måde, der heller aldrig manglede det lille glimt af lune, men meget af årsagen må dog sikkert tillægges det tillidvækkende, der var over Dalgas. Når hedeboerne hørte og så ham, forstod de, at her stod de over for en mand, der arbejdede med disse opgaver ud fra oprigtige og patriotiske ønsker om at række en hjælpende hånd frem

- ikke alene for de døde jorders skyld, men for dem, der arbejdede i og med dem.

De følgende år vokser engvandingsarbejderne med rivende hast. De skyder sig frem langs alle de vestjyske åløb, og baner samtidig vej for Hedeselskabet. Ved Hedeselskabets første jubilæum i 1891 er der anlagt i alt 102 kanaler på tilsammen næsten 400 kilometer omfattende vanding af ca. 6.500 ha.

Det største projekt og et af de få, der har bevaret sin store betydning helt op til nutiden, blev bygningen af de store kanaler omkring Skjernåen, begyndende helt oppe i nærheden af Brande og sluttende tre mil længere nede. Det var et emne, der allerede havde været udarbejdet planer for i 40'erne, generalstaben havde som før omtalt på kongens ordre udarbejdet de fineste detailkort over hele området, og Det classenske Fideicommis var allerede midt i 40-erne i forhandling med egnens beboere, og fra den tid taltes langt op i tiden om den nordre kanal som »Christian den VIII's Kanal«. De store planer tog lang tid, kostede penge og med krigen i 48 gik det hele i stå.

Hedeselskabet tog sagen op, efter at Dalgas havde berejst egnen og grundigt sat sig ind i alt, men det tog tre års langvarige forhandlinger med lodsejerne og de nedsatte kommissioner, før arbejdet endelig blev taget op igen i 1871 og fuldført i 1872. Til alles tilfredshed. 80 lodsejere var her samlet under en hat om et arbejde, der kostede ca. 50.000 rdl., som de selv betalte fordelt over 10 år. Hedeselskabet havde dog støttet arbejdet med et tilskud fra de classenske penge på 2.500 rdl., og Dalgas havde - som før nævnt - købt Hesselvig, efter sigende fordi det var den eneste udvej for at gennemføre projektet, da den tidligere ejer ikke ville gå med.

Dalgas opnåede at se virkningen af disse mange livgivende kanaler udover Jylland.

*

I foråret 1867 udsendes 1. del af »Geographiske Billeder fra Heden«. Det var den hedegeografi, den beretning om hedernes tilstand, som Dalgas året før havde lovet skulle komme. I selskabets årsberetning hedder det, »at hedegeographiske Undersøgelser er blevne foretaget af Bestyrelsens Medlemmer,« og resultatet er denne 45 sider store pjece. Året efter følger fortsættelsen, et noget tykkere hefte på godt 80 sider og med et stort kort over hedeegnene mellem Limfjorden og Holsted. De to hefter fremtræder

meget beskedent i et tyndt grønt papiromslag og udsendes til medlemmerne samtidig med, at Reitzels Boghandel har dem i kommission. Ved ingeniørkaptajn E. Dalgas står der på titelbladet.

Det første hefte vækker ikke stor opsigt. Der er heller ikke meget sprængstof i det, men læssevis af kendsgerninger. Dalgas indleder med en omtale af hedeegnene omkring Viborg og viser, hvorledes vejbygningen og de dermed lettede samfærdselsmuligheder har givet opdyrkningen på de gode heder et vældigt stød fremad. Han taler om »Rullesteenslerhederne«, der overalt er i fuld gang med at forsvinde, idet den eneste impuls, der skal til, for at få dem opdyrket, er gode veje. Disse, de utilladeligste af alle heder, har allerede fået dødsstødet, siger han, og vender sig derpå til de vestligere liggende »Rullesteenssandbælter« mellem Viborg og Alheden. Heri findes landets fleste og største egekrat, udgangspunkterne for den kommende træplantning. Han gennemgår udførligt hele dette bælte og fremhæver dets særlige muligheder for opdyrkningen, men navnlig for tilplantningen, idet han søger at vise, hvorledes først og fremmest mosefund og de gamle krat og dernæst de store mængder af navne, der ender på -lund, -skov, og navne som Vedhoved, Skovsø, Egebjerg, Skovhus o. s. v. tyder på, at hele denne strækning fra nord til syd langs højderyggen sandsynligvis en gang for ikke så forfærdelig lang tid siden har været en stor bølgede skov, hvis forsvinden vidner om forfædrenes letsind.

Med en overlegen billedmæssig evne trækker han de karakteristiske linier i landskabsformerne op, så de tegner sig klart, næsten malerisk for læseren. For første gang gøres der her interessant klart rede for de forskellige vandskel, de steder, hvor åløbene søger hver til sin side, mod vest, øst eller nord. Han taler om dette rullesteenssandbælte som en mulig havstok, hvor engang måske havet har skyllet imod, idet han mener, at man ikke helt kan afvise den tanke, at Kattegat og Vesterhav måske i tidernes morgen har sendt havarme helt ind, så de har mødtes ved foden af disse høje bakker. Der, hvor havarmene måske har været, findes nu de store sandflader, fremkommet i så fald ved en hævnning af landet. Han leger dog kun med dette tankespil, skønt han gang på gang beskæftiger sig med det, fordi - som han siger - dette billede giver en så levende illustration af forholdene. Han peger selv på, at der kan tilvejebringes mange vægtige indvendinger imod en sådan antagelse og har navnlig den, at

*Tørveproduktion i Vendsyssel 1859, træsnit af Zillen.
Æltningen foregår ved at en best drives rundt i en kasse med tørvemasse.
Tørvemassen formes med hænderne på et bord.*

der endnu ikke er fundet levninger af saltvandsdyr i sandfladernes sandlag.

Videre i denne forbindelse bruger han betegnelserne »Bakkeøer« og »Hedeflader«, som naturligt må have dukket op, som rammende udtryk for forskellen mellem det stærkt kuperede terrain, der rundt omkring i horisonten ses hæve sig over de vide lyngklædte flader. Disse betegnelser falder netop så rimelige ind i billedet, når man ser for sig disse tænkte havarme, hvor nu de flade heder strækker sig.

Interessant fortælles om de allerede eksisterende private småplantninger mellem Viborg og Alheden. Der er næppe noget, der så meget har skadet interessen for plantning i hedeegnene, som de små ulykkelige rødgransplantninger, der som følge af mangel på læ overalt er gået ud. I samme åndedrag nævner han bjergfyrreren som det lætræ, man med fremtiden for øje må fæste blikket på, og statsplantagen ved Stendalsgaard som det praktiske bevis på, hvilke store resultater der dog kan nås ved plantning.

I det sidste afsnit af dette hefte beskæftiger han sig meget indgående med forholdene på de store sandflader. Omhyggeligt skildres deres udstrækning, jordbundsforhold, moser og kær, og navnlig de muligheder, der findes

langs åløbene. Det er her de bekendte ord forekommer: »Læserne kende nok »Vandskræk«, men næppe »Vandgalskab«. Det er ikke mange af Hedeboerne, som ikke lide af denne Sygdom, og næppe Mange, som kunne undgå den, når de færdes i disse Egne; thi Sygdommen plejer at vokse med Opholdet der, og er til Lykke for Beboerne for det meste uhelbredelig. Dalen er Hedeboernes værdifuldeste Ejendom, Aavandet Dalens største Gode, og derfor er Hdebonden baade vandgal og vandklog og vil altid vedblive at være det.«

Forskellige af statens plantninger omtales, således både Kompedal plantage og Feldborg plantage, og Dalgas fremdrager det lærerige, som de byder på, idet han siger, at når man har færdedes over fladerne, gribes man af tomheden og ødet i naturen og af en uimodståelig trang til at få rummet udfyldt med et eller andet, især træer. En del af fladerne mener han afgjort må have været bevokset med skov engang. »Hedebrande, Skovbrande, Begærlighed og Ligegyldighed, Jordbundens Magerhed samt den drøbende Vestenvind, der efterhaanden blev sat istand til at udsuge al Kraft af de forhuggede Skove, har vel afsluttet Ødelæggelserne.«

Som udtryk for beboernes syn på de gamle krat fortælles om en bonde, der ejede et lille lindekrat, men en dag var de fleste af lindepurrene pludselig ryddede, fordi der, som ejeren udtrykte sig, jo skulle være kønt omkring huset.

Dette første hefte sluttet af i Herning, og det næste hefte, der udsendes den følgende vinter, tager rejseruten op fra Herning og beskæftiger sig næsten udelukkende med bakkeøerne omkring Herning og videre vest og syd på.

Formelt former dette hefte sig som en fortsættelse af det første, men i virkeligheden er det meget mere. Det er dette hefte, der slår Dalgas' navn fast som en læseværdig og underholdende skribent, men det er også på disse beskedne blade, at han nu dokumenterer sin ret til at tale med om hedeforhold. Har han tidligere væsentligt støttet sig til de andre og forsigtigt undgået at sige tingene for håndfast, så er dette nu overstået. Her folder han sig frit ud. Hans tanker og fantasi, parret med en omfattende, allerede grundfæstet viden, viser sig på næsten hver eneste side.

For første gang får offentligheden de jyske heder skildret, så gamle meninger og fordomme sættes på den plads, der tilkommer dem, og virkelig-

heden med nøgterne, objektive oplysninger om faktiske forhold på næsten alle områder trækkes frem i dagslyset. Med disse geografiske billeder er det forbi med at betragte de jyske heder som noget eventyrligt og fjernt, her har man pludselig fået en skildring, som gør de omtalte egne til en del af det øvrige land, forbinder det til en helhed, naturligt samhørende.

Adskillige forfattere har betegnet Dalgas' »Geographiske Billeder« som skelsættende i forståelsen af vort lands karakter og geografiske forhold. Der er næppe heller tvivl om, at dette er rigtigt.

Det, der vakte så stor opmærksomhed ved fremkomsten, er navnlig indledningen i 2. hefte, hvor han føler sig tvunget til at imødegå den højt fortjente professor Forchhammers forskellige publikationer om hedeforholdene, og altså uafhængig af den omstændelige diskussion med Fr. Johnstrup fastholder og udbygger sine kætterske meninger om al'en fra den lille af handling i 1866. Dalgas påviser, hvorledes Forchhammers oplysninger er fejlagtige med hensyn til en lang række afgørende detaljer, bl. a. om »Ahl formationen«s oprindelse og dannelse, udstrækning, sandlagenes dybde, åløbenes placering og endelig »Bakkeøerne«s størrelse og mængde.

I naturlig fortsættelse af denne opsigtvækkende, meget kritiske tilrettelse - der dog er holdt i yderst korrekt form - giver Dalgas derpå en fortrinlig og i sin form helt ny og opsigtvækkende oversigt over de store hedefladers udstrækning og placering og de af dem omsluttede bakkeøer. Her er betegnelserne flader og bakkeøer blevet faste begreber og dermed indført for al tid i sproget. Af flader nævnes den 12 kvadratmil store Karupflade, den 7 kvadratmil store Brande-Paarupflade og den 15 kvadratmil store Sønderomme-flade, der alle står i forbindelse med hinanden ved snævringer, og alle har de samme karakteristiske jordprofiler, sådan som en række vigtige undersøgelser har vist det.

Af bakkeøerne omtales de største, nemlig Skovbjerg-bakkeøen på 35 kvadratmil, Varde-Aadum-bakkeøen på 15-20 kvadratmil og Hejnsvig-Hjerding-bakkeøen ligeledes på 15-20 kvadratmil, men desuden nævnes en række mindre, inden Dalgas derpå tager læserne med på en række ture ud for at stifte bekendtskab med det egentlige jyske landskab og dets beboere.

Det er disse ture rundt i Midt- og Vestjylland, som er særlig læseværdige. De afslører Dalgas som en betydelig skribent, som ind imellem sine

skildringer af jordbundsforhold, plantninger, vandingsenge og meget andet forstår at fange sine læses opmærksomhed ved smukke poetisk følte naturskildringer. Har man læst om besøget ved Breininggaard, hvor han lader kilden fortælle sig om de forsømte egeskove, eller stået med ham på bakkeøernes højeste punkter, f. eks. ved Deibjerg eller Swollibjerg, og lyttet til hans skildring af de betagende vide udsyn over de endeløse heder, får man en stærk og overbevisende forståelse af det karakteristiske for disse store arealer, det meningsløse i, at de på en så skammelig måde har fået lov til at degenerere, blive til heder igen, når de dog engang for så store deles vedkommende har båret skov eller været dyrket jord.

Man kan vanskeligt læse denne lille bog uden at fængsles af hans evne til at lære af detaljerne, at have øjne og øren åbne for næsten alt, hvad der møder ham. Vejenes dårlige tilstand omtales og ledsages af agitationsmæssig værdifuld sammenligning med andre landsdeles vejforhold. Han undersøger, hvor der forekommer mergelgrave, og nævner, hvorledes Hedeselskabet har sat eftersøgningen af mergellejer i gang, samtidig med at give eksempler på, hvor nødvendig mergel er for opdyrkningen. Adskillige steder fortælles der om besøg ved vellykkede vandingsenge, hvor han angiver udbyttet og hedebondens længsel efter flere enge, en længsel, der »endda kan faa Hedebonden til at give Penge ud, hvad man ellers har svært ved«. Overalt, hvor han møder plantningsmænd, har han svært ved igen at forlade dem, fordi han må se alt og høre alt, både godt og dårligt, navnlig skovresterne interesserer ham. Egekrattene undersøger han og skildrer dem indgående - de er for ham det håndgribelige, arnestederne, hvorfra kampen for plantningens udbredelse skal føres frem. Morsomt er det, at han også bemærker og omtaler de mange steder, hvor der er fundet brunkulslejer. Dette emne beskæftigede han sig med som nævnt tidligere allerede i de første og helt unge år i Viborg.

Små historiske skildringer flettes ligeledes ind, - men gennem hele den tilsyneladende let skrevne billedrække går der dog en klar og lysende rød tråd: Bogens hensigt, at vise at hedesagen er af en meget stor betydning for fædrelandet, at de vanskeligheder, som man vil støde på, er til at overvinde, og at det må være danske mænds pligt at være med til at hæve den forbandelse, som i et halvt årtusinde synes at have hvilet over Vestjylland. Med denne bog, kan man godt sige, et åbnet løbegravene mod det mål, der skal

erobres. Han har ikke forgæves skrumplet af sted i fjælleovogn ad de sandede veje eller redet de daglange ture til de fjerne mål ... med sin bog fik han befolkningens øre, vakte den positive interesse, der måtte til. Dr. phil. Axel Garboe har i sit store værk *Geologiens Historie i Danmark* (i bind 2) meget udførligt omtalt fremkomsten af »Geographiske Billeder« og giver her videnskabsmændenes fulde anerkendelse af Dalgas. Det vil være fristende at citere dr. Garboe med følgende uddrag: »Når det var Dalgas så meget om at gøre at korrigere Forchhammers opfattelse af de jyske heder, var det for hedesagens skyld, at Dalgas benyttede de stærke udtryk, som følger her: »Pointet i Hedesagen for Tiden er, at Bakkeøerne ere af en ganske anden god Beskaffenhed end Ahlfladerne, at de have en betydelig Udstrækning, og at de især egne sig til Skovkultur. At faa denne Kjendsgerning slaet fast i en almindelig Bevidsthed er et Livsspørgsmaal for Hedesagen. Ligeoverfor et saadant Formaalt kan der ikke være Tale om at tie til fejle Anskuelser, selv om de fremkomme ved Mænd som Forchhammer.«

Naturligvis måtte en sådan offentlig fremsat kritik af Forchhammer gøre et stærkt indtryk i geologiske kredse, men noget svar derpå synes ikke at være blevet offentligt fremsat, »formodentlig fordi Dalgas i det store og hele havde ret,« siger Axel Garboe.

I Mineralogisk museums arkiv findes nogle optegnelser, hvori *Fr. Johnstrup* fremsætter kritiske bemærkninger til Dalgas' hedeskrifter. Det fremgår heraf, at Johnstrup synes, at Dalgas ikke tilstrækkeligt anerkender Forchhammer, men tiltager sig selv hele æren for hedeundersøgelserne og disses resultater. Dr. Garboe kalder Johnstrups bemærkninger - de er altså heller ikke nogen-sinde offentliggjort - for en kærlig discipels ensidigt og uholdbare syn, idet Garboe fremhæver, at der netop hos Dalgas bragtes nyt, som ikke kunne betragtes som en tilføjelse af detaljer til Forchhammers arbejde.

Senere anerkendte *Fr. Johnstrup* fuldt ud værdierne i Dalgas' hedegeografiske undersøgelser, og der kom til at bestå et nært venskab mellem de to mænd. Det var i øvrigt Dalgas, der første gang sendte Johnstrup en af de bekendte »Trekanter«, en lille sten »hvis afslebne Flader tyde stærkt paa Glacialdannelse« og som »har Brødre i Tusindvis ude i de vestlige Hedeegne.« Viborg-adjunkten Arthur Feddersen havde i øvrigt også gjort opmærksom på disse stene, hvormed diskussionen optoges om »de sandslebne stene.«

Denne omtale af »Geographiske Billeder« kan suppleres med en egenartet kritik, Dalgas ser ud til at være kommet ud for. Det er forfatteren *H. P. Hansen*, Herning, der gengiver hvad den gamle Pæ Egebjerg, Skarrilds »kloge Mand«, har fortalt ham om sine oplevelser på Hesselvig Enggaard og sine møder med Dalgas. Til belysning af Dalgas er denne - dog vist rigeligt farvede - skildring heller ikke uinteressant:

I Hesselvig, fortæller H. P. Hansen, havde man et sølle svin, hvortil Pæ Egebjerg blev hentet. Han rørte noget pulver ud i honning og smurte det på svinets tunge, og dyret kom sig da også. Nå, men bestyreren, Kræ Mortensen, havde ingen penge og gik derfor op til Dalgas, der boede i den østre ende af stuehuset, når han opholdt sig derude, og bad om penge. Han sagde, at det var til en, der kurerede et sygt svin, og at betalingen var 2 mark. Dalgas sagde: »Han duer vist ikke!« Men bestyreren fik dog pengene. Pæ Egebjerg, der tydelig kunne høre samtalen, fortro, at han ikke havde forlangt 2 kroner. Men nogen tid efter blev han atter kaldt til Hesselvig, det var galt med et andet svin, og denne gang forlagte han 2 kroner for sin ulejlighed. »Men dæn Gaang tæj Dalgas sgu,« sagde den gamle dyrlæge, da han fortalte mig historien.

En gang var Dalgas hos dyrlæge Brockdorff i Herning og ville have ham til at komme over og skære lam; men det generede Brockdorff sig ved og anbefalede Pæ Egebjerg dertil; og samtidig fastsatte han, hvormeget denne måtte få for arbejdet; det var for resten en god betaling. Bestyreren på gården hed dengang Frederik, og han hjalp Pæ Egebjerg med at skære 50 lam. Nu plejede Pæ Egebjerg aldrig at få andet for at gilde lam end en kop kaffe og en punsch; men her skulle han have 4-5 kroner. Pæ Egebjerg sagde, at det var lige så stor en kunst at holde lammene som at skære dem og ville derfor dele med bestyreren; men da denne ikke ville tage mod pengene, fik sønnen disse.

Kaptajn Dalgas fandt også på at gøre akkord med Pæ Egebjerg, så denne skulle komme, når der blev sendt bud, mod at få 2 kroner for hver tur, blive hentet og kørt hjem. Men så engang blev Pæ Egebjerg hentet til en so, der skulle have grise. Imidlertid fik soen kun en gris, »en Waannigris«, og da disse kun kostede 2 kroner på den tid, var det jo en dårlig akkord.

Så ville Dalgas have Pæ Egebjerg til at handle for sig, og det gik også godt nok. Men efter 4 års forløb slog pengene for knapt til, og man måtte sælge besætningen ved auktion for at dække gælden. Besætningen kostede 10.000 kroner. For at ordne mellemværendet med bestyreren skulle besætningen jo takseres, og dertil valgte man Pæ Egebjerg og Thomas Birkebæk. Bagefter kom Dalgas imidlertid i tanker om, at taksationen var for høj, og at bestyreren skulle have for mange penge; måske var der andre, der satte det i ham.

Så kom der ridende bud en nat fra Dalgas. Pæ Egebjergs kone vågnede, kaldte på Pæ Egebjerg og sagde, at der var en, der red over stenbroen. Karlen skulle sige, at Dalgas ikke var tilfreds med taksationen, og at han ønskede, de to mænd skulle møde næste morgen og gøre det om. »Du ka hæls o sæjj, a ska mød - hværken angest heller skidtræend; om Thomas møder, ved a't,« sagde Pæ Egebjerg.

Om morgenen tog Pæ Egebjerg så om til Thomas Birkebæk, hvis kone især var elendig over, at de skulle gøre arbejdet om, men Pæ Egebjerg sagde: »De ræjner a't for en Skid!«

På den tid var der en baron *F. Rosenkrantz* ude på Hesselvig; han skulle vist lære noget. Denne holdt med Dalgas, og var meget nærgående, og man kom op at skændes. Baronnen hævdede, at den pris, en bestemt ko var sat til, ikke passede, og Pæ Egebjerg spurgte, om

man da kunne sætte dyret lavere end til den pris, det kunne koste til slagt? »Barowen ga jo a æ Vesse ijæn«, og Pæ Egebjerg spurgte ham da, om han kunne sige, hvor meget kødet, talgen og huden af et kreatur var værd, og da baronen ikke kunne det, bad Pæ Egebjerg ham om at holde »sin Næjs fræ saarn naaj, han engen Forstand haad paa ilywel.«

Efter gentagne »Hug og Parade« og efter at baronen var afvæbnet, gjorde Pæ Egebjerg atter et udfald mod Dalgas, hvem han bebrejdede at have skrevet i en bog om heden (Geographiske Billeder), »at der, da Classonsborg blev anlagt, kun fandtes 4 heste i Skarrild Sogn. »De æ sgu Løwn, dæ wa da 40 Hæast dæn Gaang!« sagde Pæ Egebjerg. Først hævdede Dalgas, at han ikke havde skrevet det og kom med en fejl bog; men da man så fik fat på den rette, og Pæ Egebjerg påviste, hvor det stod, indrømmede Dalgas også, at det ikke passede. Men denne udtalelse ville Pæ Egebjerg ikke lade sig nøje med; han forlangte bestemt, at Dalgas skulle indrømme, »de wa Løwn.«

Dalgas stampede gulvet, var bleg og vred, men så fik taksationsmændene deres betaling og gik.

Gamle Dalgas sendte aldrig mere bud efter Pæ Egebjerg, følger H. P. Hansen til.

Hans livssag

Dalgas' indsats i hedesagen og det, der gjorde hans navn for alle ti-der kendt og elsket, er først og fremmest knyttet til plantningssagen. Det er skovrejsningen på de jyske heder, der står som det uforgængelige mindesmærke for ham. Det er da også denne side af arbejdet for hedesagen, der mere end noget andet optog hans tanker og aldrig gav ham fred. Der foreligger uendelig mange udtalelser, både mundtligt og skriftligt, hvori han giver udtryk for, hvor overordentlig stor betydning, han tillægger plantningssagen. Igennem alle årene efter 1866 ser man da også, hvorledes han ustandseligt arbejder med dette for ham så livsvigtige problem. Andre opgaver kunne han lade hvile, til de var modne, og så påny tage dem op til løsning, men plantningssagen tålte ingen opsættelse. Her skulle der arbejdes med fuld kraft, med fuld styrke hele tiden - ingen mulighed måtte forsømmes, intet måtte overses, alt skulle prøves. Ethvert plantningsproblem var for Dalgas en opgave, som skulle klares på den bedst mulige måde, og klares skulle den! Fagfolk blev rådspurgt, erfaringer i marken blev drøftet, indenlandsk og udenlandsk litteratur blev gennempløjet. Så han på sine rejser en plantning ved en ejendom, blev der gjort ophold, og så havde den ellers så travle mand tid nok til at se og høre. Jo ældre han blev, des mere elskede han at høre hedeboen fortælle om sine plantninger, og han forstod deres kærlighed til træerne. Det var altid en oplevelse for ham at besøge en plantning, stor eller lille, og selv om det, han så, måske var mindre godt, så vurderede han det aldrig med kritiske og forkastende ord. Om plantning havde han altid råd til ros, og så føjede han gerne de vejledende ord til, der på en mærkelig inciterende måde altid førte til, at vedkommende hedebonde, fuld af tryghed og tillid til Dalgas, blev endnu ivrigere for plantningssagen. Overalt hvor Dalgas således kom på besøg, voksede interessen for

plantning på en måde, som man i dag vanskeligt kan forestille sig. Dalgas kom aldrig - navnlig ikke i de senere år - med de store løfter. I de første år kunne det hænde, at han forledtes til at se for lyst på og tale for lovende om skovplantningens store fremtid. I det hele taget var de store ord ikke hjemme hos ham. Hvad han sagde var vel overvejet og virkede først og sidst mest ved det, der lå bag ved ordene. Det var den indirekte påvirkning fra ham, der virkede stærkest.

At plantningssagen for Dalgas blev det altoverskyggende, ligger sikkert ikke alene i den reelle værdi, han tillagde det, i de forventninger, han stillede til dens udvikling, men muligvis oprindelig også en hel del i, at det var den sag, der kostede ham flest kampe at føre igennem.

Forholdet var det, at hedeboen i disse første år efter Hedeselskabets stiftelse i almindelighed stillede sig absolut vrangvillig over for al tale om plantning. Undtagelserne var dog naturligvis nogenlunde jævnt fordelt over alle hedeegnene, men de talte i virkeligheden ikke med i den opfattelse, der var rådende blandt hedeboerne. Man var så at sige enige om, at plantning ikke kunne nytte, træerne kunne ikke trives i hederne, og hvorfor skulle man så spille både arbejde og penge på det, navnlig da eventuelle resultater jo heller ikke kunne ventes at blive til noget i vedkommende hedeboes liv.

Det var ikke almindeligt, at man gjorde som i *Herning*, hvor landboforeningen allerede i 1855 havde modtaget et forslag fra en gartner *Bertelsen* om oprettelse af en planteskole, men med anerkendelse af den »i og for sig vigtige Sag« havde udskudt den, for så i 1856 at yde 30 rigsdaler til hjemkøb af planter til medlemmer, som måtte ønske det, for ¼ af prisen. I 1857 fortsattes med 15.000 planter (ædelgran, rødgran, hvidtjørn, el og ahorn) og i 1859 blev det til 26.000 planter, der hentedes hjem fra Riegels planteskole i Viborg.

En tungt vejende årsag til det trevne og den udbredte vrangvilje må så afgjort søges i de eksempler på plantning, som hedeboerne rundt omkring havde for øje. Småplantningerne af skovfyr og også rødgran, der var forsøgt med hos adskillige almindelige hdebønder, så elendige ud og kunne knapt få toppen over lyngen, før de gik til. Statsplantningerne var heller ingen stærkt anbefalende reklame for sagen. Bortset fra visse partier med rødgran i statsplantagerne, der tegnede hæderligt, var de navnlig en under

Dag: 21/7 71

Kjære Moder!

Da jeg var i det lille
gast, tænkte jeg Moder.
Gid, giem sig den Sandhed
at, som nu er en el færdig,
at med smukke lagene
Menneske og menneskehed
nu for det at ingens. Gid
der sig den dit Kære
med tanken på den og
den som menneskehed.

Skriftprøve i brev fra E. M. Dalgas 1871.

Han skriver her til moderen umiddelbart før hendes død.

stregning af, hvilke fejl der ikke måtte gøres, og en fortælling om, hvilke træsorter det ikke kunne nytte at prøve med. Det er naturligt, at hedeboen ikke var i stand til at se, at man nu nogenlunde var nået frem gennem alle de kostbare og uheldige erfaringer til i hvert fald visse retningslinier, som syntes lovende.

Det almindelige træk i hedeboens forhold til plantningssagen var således en udpræget tværhed, der meget stærkt nærmede sig til at være direkte modvilje, - for hans penge og på hans jord skulle der ikke laves håbløse eksperimenter.

Det er et forundeligt og strålende eksempel på vilje og målbevidst udholdenhed, at Dalgas evnede at føre plantningssagen frem til den absolutte

sejr, således som det var nået allerede ved Hedeselskabets jubilæum i 1891. Resultatet nåedes ad mange veje, med mange midler, enhver mulighed, der førte blot det mindste skridt fremad, blev udnyttet bevidst. Sjældent har en enkelt mand vel også slidt i den grad med en opgave, der fra begyndelsen har været ham så fremmed som denne, og sjældent har man vel set noget lignende, at en mand, der var nået ud over de første ungdomsår, år efter år evner at udvikle sig til en fremragende fagmand på dette område, en udvikling, der skaber respekt og beundring om ham i kraft af hans usædvanlige indsigt og evner til at vente og gribe til i det rette øjeblik.

Det er kun i de første år, man kan spore, at han i sine taler og afhandlinger henholder sig til andre. Efterhånden tilegner han sig så megen viden, at han selv kan drage sine slutninger og forme sine egne meninger. Der er en stadig og tydelig udvikling i de talrige afhandlinger, pjecer og småbøger, der i en jævn strøm - fra 1880 væsentligt publiceret i Hedeselskabets Tidsskrift og videregivet som særtryk - udgår fra hans aldrig hvilende hånd. Der er adskilligt af dette, der vil blive stående som betydningsfuldt i den forstlige litteratur. Naturligvis har han forstået at udnytte sine medarbejdere, men gnisten kom fra ham. Der er eksempler nok på dette. Det var ham, der fremsatte ideerne og formede dem til handling, men til gengæld forlangte han også, at kun det, han havde godkendt, kun det, som han ønskede fremmet, måtte udføres.

P. Borch, der i 1875 var blevet skovrider ved Hedeselskabet og bosat i Herning, hvor han i øvrigt var formand for landboforeningen i 1881-82, har fortalt, at han engang da Dalgas havde forelagt et forslag til beplantning, og en lodsejer udtrykte tvivl om at det kunne holde, havde givet lodsejeren tilslutning. Det blev første og sidste gang, siger han, at han offentligt modsagde Dalgas. Denne havde nemlig meget tørt sagt til ham, da de forlod mødet: »Husk Skovrider, naar vi to er ude sammen, saa er vi altid helt enige:«

I sine krav til medarbejderne er der ingen tvivl om, at han var meget streng, til tider så det, navnlig i hans senere år, ofte virkede som en despots krav. En ordre var for ham en ordre, der skulle udføres, nøjagtigt og omhyggeligt i den ånd og til bogstaven, som han havde bestemt det, og kunne en medarbejder ikke rette sig efter det, så havde Dalgas ikke brug for ham ret længe, og navnlig ikke, hvis han ikke evnede at omgås befolkningen og

vinde dens tillid. Det er dog også erkendt, bl. a. af *Claudi Westh* i hans erindringer, at Dalgas intet havde imod selvstændig opfattelse og handling, når det var velbegrundet og blev begrundet over for ham.

Når denne tilsyneladende meget krævende strenghed til tider blandt hans medarbejdere virkede hårdere, end det vel egentlig var hans mening, - i enkelte omtaler af ham i private erindringer er der medarbejdere, der kort og godt betegner ham som brutal - må det sikkert søges i nødvendigheden. Netop med hensyn til plantningssagen gjaldt det mere end noget andet for ham om, at de forskellige plantningsarbejder, jordbehandling, planteafstand, hvad det nu kunne være, blev udført præcist som tanken var, fordi han hele tiden havde for øje, at alt, hvad der blev lavet, blev lavet for, at man senere kunne lære af det. Derfor var det nødvendigt fuldt ud at kunne stole på, at grundlaget var udført, som det var planlagt. I de senere år kneb det vel også noget med at have tid nok til at forklare til bunds, hvorfor det et sted skulle være således, og et andet sted måske sådan. Medarbejderne holdt dog ikke mindre af ham af den grund. De vidste, at deres ve og vel lå ham meget stærkt på sinde. Selv om de ikke modtog store, lønninger, så gjorde han dog alt muligt for at skaffe dem biindtægter, tjenestejord, planteskoleprocenter, hestearbejde i skoven o. s. v., og han var dem altid en trofast ven i sygdom og vanskeligheder, forstod bl. a. også at vinde deres børns hjerter ved smågaver, når han kom på besøg. Han føltes af mange af dem mere som en velynder end som en foresat. De vidste, at han havde en næsten ubegrænset tiltro til dem, og at han aldrig undså sig for at vedkende sig dem, selv om de traf ham i selskab med meget højtstående personer.

Han havde hele tiden fremtiden for øje, og fremtiden var plantningssagen, Hedeselskabets mest omfattende opgave, om hvilken Dalgas selv sagde, »at bag dens Volde vil hele Sand-Agerbrugets Fremtid komme til at ligge.«

Det var dog ikke sådan, at Dalgas' krav til sine medarbejdere i almindelighed gjorde disse bitre eller utilfredse over for ham. De vidste, at hans egne krav til sig selv ikke var mindre. De så, hvorledes han i regn og storm, i kulde og varme, ligegyldig hvordan vejret var, præcist gennemførte sine rejser og sine besøg, aldrig sparede sig selv. Et af de bedste eksempler på forholdet mellem Dalgas og medarbejderne fremgår af, hvad af døde kgl. skovfoged *M. Andersen*, Kolpensig, har fortalt om sit forhold til Dalgas.

E. M. Dalgas midt i billedet omgivet af en kreds af medarbejdere. Billedet er fotograferet ca. 1892 uden for Houborg kro på vejen, der fører til Baldersbæk.

M. Andersen fortæller følgende:

»Jeg saa ham første Gang i Foraars 1881, da han paa en Inspektionsrejse besøgte en af de store Plantager, hvor jeg, efter Ansøgning til Hedeselskabets Bestyrelse, var ansat som Elev Efteraaret forud hos Plantøren for at lære Begyndelsesgrundene i Hedeskovbrug. Plantøren fortalte os Elever i Timerne om Hedeselskabets Virksomhed, men han flettede altid Navnet Dalgas ind i sine Foredrag, saaledes at vi forstod, at Dalgas var Hedeselskabet, eller maaske snarere omvendt, at Hedeselskabet var Dalgas.

Hen paa Foraaret kom der saa Meddelelse om, at nu kom Kaptajn Dalgas og Skovrider Borch. Nu gjaldt det om at have Orden overalt. Vi Elever blev jagede hid og did for at efterse, om der laa forglemte Redskaber, Plantekasser o. d. l. Alt maatte være paa Plads. »Kaptajnen taaler ikke at se Uorden af nogen Art,« sagde Plantøren. Vi forstod, det var en stor Begivenhed for Plantøren at vente den høje foresatte. Jeg glemmer aldrig det imponerende Indtryk, jeg fik af Dalgas, da jeg blev præsenteret for ham. Hans smukke, stolte, noget militæriske Skikkelse, hans gode, men skarpe Øjne, hvormed han næsten kunne se igennem os, hans Tale virkede overbevisende, næsten voldsom, naar han forlangte Besked eller uddelte Ordre. Kun lidt anede jeg, at jeg relativt snart ville opnaa den Lykke at blive personlig Assistent under denne mægtige Førerskikkelse.

Efter endt Læretid fik jeg en Tjeneste som Plantør i Birkebæk Plantage med Bolig i Provsthus. Der var kun ringe Indtægt ved denne Tjeneste, men jeg tog den for at faa Foden indenfor. Denne beskedne Stilling fik jeg dog ret snart forbedret. Dalgas sagde engang til mig: »Hedeselskabet arbejder med beskedne Midler, og vi

ser helst, at vore Funktionærer fra Begyndelsen værner sig til at leve af smaa Indtægter, for efterhaanden at faa Forbedringer, om man var det værd. Og vil De være rig,« føjede han til, »saa skal De ikke blive hos os, saa skal De være Købmand.« Jeg valgte ikke at blive rig.

Hen paa Sommeren 1882 fik jeg det første Besøg af Oberstløjtnant Dalgas og Skovrider Borch. Jeg imødesaa Dagen med stor Spænding og Forventning. Dalgas mødte mig med et venligt »Godmorgen«, og bød mig velkommen i Selskabets Tjeneste. Han gav en lille Oversigt over, hvad han ønskede at se. Og dermed begyndte Dagens Arbejde i et Tempo saa hurtigt, som jeg aldrig før havde været med til. Vi unge Mennesker, der fulgte, var saa af kørt ved Dagens Slutning, at vi senere kunde huske Turen. Der skulde efterses ældre Plantninger, der skulde foretages Jordbundsundersøgelser og Opmaalinger, og endelig skulde der udsøges et passende Areal til Anlæg af en Planteskole. Senere paa Dagen kom vi til et Sted, hvor der fra Aaret før min Tid skulde findes nogle Tusinde Skovfyr indplantet mellem Bjergfyrrækker, men vi fandt ingen Skovfyr, ikke en eneste, skønt den gamle Plantør bestemt paastod, han havde indplantet Skovfyrrerne her, saaledes som Oberstløjtnanten havde givet ham Besked. Da fik jeg at se, hvorledes Dalgas saa ud, naar han blev meget vred. Han stampede haardt i Jorden og sagde til Plantøren: »Sig mig dog, Mand, hvor har de gjort af mine Skovfyr?« Herpaa kom intet Svar. Den gamle fik ikke mere Tilsyn med Plantningen. Dagens Gerning endte med, at jeg fik forskellige Ordre, navnlig angaaende Indsendelse af Plan og Overslag for den ovennævnte Planteskole m. m. Jeg blev derpaa indbudt til at spise til Middag sammen med Oberstløjtnanten paa Birkebæk, hvor han boede under sit Besøg. Dagen endte med, at Dalgas gerne vilde føre Samtale af mere privat Karakter. Han kunde være munter og ytre sin Glæde over den vel anvendte Dag.

Nogen Tid efter det for mig heldigt overstaaede Besøg fik jeg Brev fra Hovedkontoret, om jeg kunde paatage mig at opmaale en snes Plantager forskellige Steder i et større Omraade og om, hvornaar jeg kunde tage fat. Mit Svar kom omgaaende. Jeg kunde begynde straks. Derefter blev mig tilsendt de paagældende Papirer og Meddelelse om, hvorledes jeg skulde gaa frem med Arbejdet, og om Betalingen, jeg vilde faa derfor. Derefter var jeg Assistent hos Dalgas personlig, en Lykke jeg ikke havde ventet at opnaa saa hurtigt, ligesom min Stilling økonomisk set nu var god. Jeg kom derefter paa mange Rejser med Dalgas i Hedeegnene, saaledes helt op i Salling, hvor jeg skulde forestaa Anlæg af en Plantage paa Herregaarden Bustrups Hedearealer. Paa disse Rejser lærte jeg rigtigt Dalgas at kende. Han kunde undertiden blive saa ivrig i sine Foredrag, naar vi vandrede om i Hederne, at han kunde afbryde sig selv og sige: »Hvad mener De om Sagen? De skal ikke give mig Medhold, hvis De er af en anden Mening, De skal ikke være bange for at modsige mig.« Og saa havde Dalgas en Maade at tale med Hedeboen paa, venlig, overbevisende, naar Talen var om Plantning, og derefter kunde han gaa over i Hdebondens Interesser, og vise et Kendskab til Landbrug, saa han ofte derved blev Bondens gode Ven. Dalgas sagde ikke nej Tak til en Indbydelse om at gaa inden for i Bondens Stue til en Kop Kaffe.

Dalgas var, fortsætter Skovfoged Andersen, meget afholdt af sine Funktionæ-

rer. Deres Ve og Vel laa ham meget paa Sinde, hvilket gav sig Udslag paa mange Maader. Men han forlangte ubetinget Redelighed og Arbejdsvilje. Om disse Forhold kan et Brev, som endnu er i min Besiddelse, vidne. Jeg havde en Dag tøjret mine to Køer i en græssgroet Lavning, hvor der ikke fandtes en eneste levende Plan- te, da det sker, at Dalgas og Skovrider Borch kører forbi, Køretøjet gør Holdt, og med barsk Stemme raaber Oberstløjtnanten: »Hvad er det, De laver der?«, hvortil jeg maatte svare, at jeg havde tøjret mine Køer. Mere fik jeg ikke sagt, idet Dalgas giver Kusken et Puf i Ryggen og kommanderer højt: »Kør videre.« Denne Episode foregik saa hurtigt, at jeg ikke rigtigt var klar over, om jeg var købt eller solgt, men tre Dage efter fik jeg det forannævnte Brev fra Dalgas. Dette lyder ordret saaledes:

Aarhus, den 2. Juni 1883.

Aldeles privat sender jeg Dem disse Linier, ikke for at irettesætte Dem, men for al Venskabelighed at sige Dem min Mening om den Slags smaa Overgreb, som jeg var Vidne til forleden, da De havde tøjret Køerne i Plantningen.

Hedeselskabets Funktionærer vises der af Bestyrelsen en meget stor Tillid. Selskabet kan ikke kontrollere saa omhyggeligt som Staten, det er henvist til især at støtte sig paa Tilliden til dets Funktionærer. Der er ingen anden Udvej. Naar denne Tillid bliver svækket, bliver Forholdet i Reglen slet, og ved første Lejlighed maa Selskabet afskedige Funktionæren. Der er ingen anden Udvej. Vi kan ikke gøre andet. Jeg ved godt, at der er mange Smaating, som Folk ikke regner for noget, men som dog er smaa Uredeligheder eller smaa Overgreb. Jeg beder Dem indstændigt om, at være i højeste Grad nøjeregnende med Sligt, ikke selv at gøre Dem skyldig i Sligt, ej heller ikke tillade, at Deres underordnede indlader sig paa Sligt. Jeg beder Dem være fuldstændig aaben ligeoverfor Deres Overordnede og ikke at skjule, hvad der maatte være mindre heldigt eller mindre rigtigt. Hold Deres private Kasse og Hedeselskabets Kasse omhyggeligt adskilte. Er De i Forlegenhed, ty straks til Hovedkontoret, men aldrig til Selskabets Penge, der bero hos Dem, selv om det kun er for nogle Dage. Sker der noget urigtigt, saa meld det straks. Hav Tillid til, at Selskabet vil støtte de Funktionærer, som er dygtige og nøjeseende, brave og retsindige, saa vil denne Tillid ogsaa nok bære gode Frugter. Jeg beder Dem ikke svare paa dette Brev.

Deres hengivne

E. Dalgas.

Den Periode, hvor de beskrevne Begivenheder fandt Sted, var i nogen Maade en trist og mørk Tid for Hedeplantningen. De ret store Arealer i Herning-komplekset, som var tilplantet med Gran i saakaldte gravepløjede Render, saa ynkelige ud. Granerne var gaaet ganske i Staa, og Lyngen truede med helt at overgro dem. Vi Plantører havde lige som mangan en Hedebo tabt Troen paa, at der nogensinde kom noget ud af de ret dyre Anlæg. Men der var en, der aldrig tabte Troen, den

eneste mig bekendt, og det var Dalgas, han mistvivlede aldrig. Saa en Dag kom der Brev, Oberstløjtnanten var lige kommet hjem fra en Rejse til Tyskland, han bad mig til næstfølgende Dag at have parat et Spand Heste og en god Plov. Der skulde pløjes langs de gamle, syge Graner. Dalgas havde nu besluttet, at disse skulde have en god Medicin. Det vidunderlige skete, at Granerne fik Kulør og kom i Vækst allerede Aaret efter. Det blev senere velkendt, at Lyngskjoldens Udluftning og Indplantning af Bjergfyr var Midlet. Nu blev der Humør hos alle vi vantro og »kloge« unge Mennesker.

Jeg har et andet Minde om Dalgas' Fremsyn. I en vis Periode plantedes der store Masser af Bjergfyr ogsaa i ren Kultur. En Dag spurgte jeg om, hvortil alle disse Masser af Bjergfyr skulde bruges. Dalgas saa paa mig og sagde: »Vær De kun ganske rolig, hvor der skabes et stort Produkt, kommer der altid et Marked.« Skade, at Dalgas ikke oplevede at se Hedeskovens Virkeliggørelse, og at der blev udmærket Brug for Bjergfyrrene. Aar 1888 blev jeg anmodet om at søge en ny-oprettet Stilling som Statsskovfoged i Gludsted. Det var en haard Prøve at blive stillet over for, da baade min Hustru og jeg var lykkelige ved at være i Selskabets Tjeneste, men de mere sikre Forhold ved at komme i Statens Tjeneste lokkede. Paa en længere Køretur, hvor jeg sad sammen med Oberstløjtnanten, førte jeg Sagen paa Tale. »Hvad for noget,« sagde han, »vil De søge bort fra os, nu De er kommet saa godt i Gang hos os?« »Nej,« sagde jeg, »jeg vil spørge Oberstløjtnanten om, hvad De mener derom, og om De overhovedet vil give mig Tilladelse til at søge,« idet jeg føjede til, »at man havde sagt mig, at det var forbundet med en vis Risiko at søge.« Der gik nogen Tid, nogle lange spændende Minutter, hvor der ikke blev sagt et Ord. Saa sagde Dalgas: »De kan vel nok forstaa, at vi ikke ved Selskabet sætter Pris paa, at vore Folk flytter fra os, naar vi har sat dem fuldstændig ind i vore ofte ret vanskelige Arbejder. Men vil De sige mig en Ting,« føjede han til, »er det Dem selv, der har fundet paa at søge, eller er det Skovrider Fabricius, der har opfordret Dem?« Jeg fik en Fornemmelse af, at det var rart for mig, at jeg i Sandhed kunde sige, at Fabricius havde opfordret mig endda meget kraftigt. Derefter sluttede den for mig noget pinlige Samtale med, at Dalgas takkede mig, fordi jeg saa aabent og tillidsfuldt havde sat ham ind i Sagen, og føjede til, at han gerne gav mig Tilladelse til at søge, særlig da Skovrider Fabricius var hans gode Ven, og at jeg vilde faa en stor og interessant Opgave at tilplante de store Hedearealer paa Brande-Paarup-fladen. Jeg fik derefter en særdeles glimrende Anbefaling, underskrevet af hele Bestyrelsen, som sluttede med følgende Passus: »Faar han ikke den Stilling, han søger, forbliver han ligefuldt i Selskabets Tjeneste.«

Sluttelig skal jeg kun berette om en Begivenhed, som ogsaa kendetegner Dalgas' Hensynsfuldhed og praktiske Blik. Vi havde paa Palsgaard Distrikt faaet et farligt Angreb af et Insekt »Lophyrus rufus«, der aad Naalene af Bjergfyrrene og optraadte i saa store Masser, at Forstvæsenet blev meget ængsteligt. Vi fik stræng Ordre til paa alle tænkelige Maader at skulle imødegaa Angrebet, men vi var ganske magtesløse. Heldigvis fik vi Besøg af Oberstløjtnanten, og da han havde set lidt paa Dyrene og den Skade, de havde forvoldt, siger han, at vi bare ikke behøvede at foretage os noget, Bjergfyrrene angribes jo ikke paa Majskuddet og de skal nok

overleve Skaden, og i Blandingsbevoksningen har Insekterne gjort ligefrem Gavn, da de undertrykte Graner har faaet mere Lys. Forøvrigt forklarede han, at et saa voldsomt Angreb havde næsten altid i sit Følge en Mængde Snyltere, der nok skulde faa Overhaand over Skadedyrene. Vi indstillede straks den kostbare Jagt paa Lophyruslarverne, og det viste sig, at det Raad, vi fik, var godt.«

*

På Høllund Søgaard boede fra 1877 den mand, der under Dalgas' førerskab var medvirkende til rejsning af de mange store plantager på Vorbasse-egnen, skovrider *Chr. Sørensen*. Han har også fortalt flere træk om Dalgas.

»Jeg erindrer saaledes,« fortæller han, »et lille Træk fra omkring midt i 80-erne, som jeg synes meget godt karakteriserer ham i nævnte Retning. Jeg havde anskaffet mig nogle Bistader, og da en god Bekendt af Dalgas saa det, raadede han mig til at fjerne disse, inden »Kaptajnen« kom, da han ikke kunde fordrage Bier. Dette vilde jeg imidlertid nødig, da denne Syssel ikke alene morede mig, men jeg betragtede ogsaa Biavlens som et godt Bierhverv for Hedeboerne.

Næste Gang kom Dalgas alene, og aldrig saa snart han saa Bistaderne, gav det et lille Sæt i ham, og han udbrod: »Har De nu ogsaa faaet det Kram.« Jeg, som kendte Dalgas nøje og var forberedt paa at forsvare mine smaa Venner, svarede med at fortælle ham, hvor meget hvert enkelt Stade med Held og med god Pasning kunde give aarlig, samt at de ogsaa godt kunde passes af Kvinder, og at de undertiden gav et lige saa stort Udbytte paa Heden, som paa de bedre Agre, saa jeg mente, det var ens Pligt at søge Biavlens udbredt blandt Smaakaarsfolk paa Heden.

Derpaa svarede Dalgas ikke et Ord, men jeg lagde Mærke til, at han ofte senere, baade i Tale og Skrift, anbefalede Biavlens som et godt Bierhverv for Smaakaarsfolk og viste derved, at trods sin Antipati mod Bier, betænkte han sig ikke paa at anbefale disse, bare fordi de kunde gavne den fattige Hedebo.

Napoleon var, saavidt jeg kan skønne, Dalgas' Ideal - dog langt fra Erobreren, men derimod Geniet Napoleon. Jeg erindrer saaledes, at Dalgas engang under nogle Dages Vinterophold her paa Høllund Søgaard læste en Del om Napoleon. Han kom derved til efter Aftensbordet først paa Aftenen at fortælle min Hustru og mig om Napoleon som Taktiker, og han kom saaledes i Aande med at skildre dette storslaaede Vidundergeni, at det fængslede os saaledes alle tre, at vi ikke lagde Mærke til, at det blev langt over al mindelig Sengetid, før Dalgas var færdig med at fortælle.«

*

Skal man fuldt ud kunne bedømme skikkelsen Dalgas fra disse år, er det imidlertid rimeligt ogsaa at medtage nogle erindringer, der følger andre linier. Det er en søn af en daværende Viborg-officer, som samtidig var

ejer af »Sofiendal« ved Skanderborg, *F. Rosenkrantz*, der senere i 1883 blev ejer af »Liselund« på Møen. Denne Rosenkrantz fortæller, at han i 1877 tiltrådte den nystiftede lille skole for »dumpede Officerer og ligestillede« på Høgildgaard og Hareskov plantager:

»I Skolen deltog bl. a. Plantøerne *B. Nielsen* og *H. Nielsen* som Lærere i det praktiske i Terreinet og Skovrider Borch i Herning skulle lære dem Teori, »hvad han gjorde godt, ligesom alt hvad han paatog sig.« Videre skrives i disse Erindringer: »Opholdet betaltes omtrent med, hvad vi tjente ved Plantning og Prikling m. m. i Planteskolen og Heden. Der var fem Elever: Lt. Knudsen fra Struer, Lt. Berner fra Lolland, en ung Theilmann og en Bonde Stærmosen. Knudsen og jeg boede paa Høgildgaard, de andre paa Hareskov en Mil sydligere ved Kibæk St. Skovrider Borch, hos hvem jeg senere blev Assistent, kom undertiden til Høgildgaard og gav Timer, og Aftenerne endte med L'hombre. - I Juli 1877 flyttede jeg til Birkebæk og boede hos den gamle Plantør M., en rar, skikkelig, ualmindelig lidt begavet, falleret Smaaproprietair, der altid brugte Fremmedord forkert, f. eks. altid talte om hvormange »m« det regnede. Grunden til, at han havde Plantørpladsen, var, at hans prægtige Kone lavede saa udmærket Mad, hvad Dalgas satte stor Pris paa, her hvor han havde sit Hovedkvarter. Under Sommeropholdet 1877 fra Juli til September gennemgik vi et Opmaalings-Cursus i Maaling og Niveliering under den enestaaende dygtige Engmester Rasmussen, der lavede Engvandingerne langs Skærnaaen paa Hesselvig og var en ypperlig Skytte. Han havde tidligere været Guide i Slesvig, og var en glimrende Lærer; ogsaa Maaling med Theodolit lærte vi af ham. Under mit Ophold paa Birkebæk havde jeg den Glæde at bo sammen med de to Ejere af en Naboplantage, vistnok Provsthus Plantage, (skal være »Holts« Plantage) Kammerherre Peter E. Müller, senere Overførster og vor Tids absolut første Forstmand og hans særdeles gode Ven, Kammerherre *Hannibal Sebested* til Broholm. Der boede og saa Generakonsul *Pontoppidan* fra Hamborg nogle Dage, hvem Dalgas skyldte meget, særlig Købet og Anlægget af »Høgildgaard Plantage«.

Efter at Opmaalingscursus var overstaaet, gav Dalgas os forskellige Opgaver at løse, jeg fik saaledes »Skat Skov« ved Højslev Mølle nordvest for Viborg at opmaale og kortlægge, det var en meget vanskelig Sag, da jeg, for at faa Hovedlinier, maatte hugge, hvad Ejeren Proprietair *Aagaard*, hos hvem jeg boede, ikke ville tillade, ligesaa lidt som han ville stille en Mand til min Raadighed, hvad der gjorde, at Kortet blev derefter, hvad Dalgas var utilfreds med. Min næste Opgave gik bedre: »Undallslund Plantage«, Opmaaling og Kortlægning i samme Vinter. Jeg boede hjemme (i Viborg) og fik Hjælp af Capt. Vorm i Viborg, som var Landmaaler, og af hvem jeg lærte meget praktisk.

Men Dalgas var, alle hans store Egenskaber ufortalt, ingen behagelig Foresat, mindst naar jeg paa hans Contor i Aarhus skulle arbejde for ham ved Nytaar 2 Aar i Træk.

Jeg spiste Hestekød til Frokost med ham, røget, det holdt jeg ikke af, og Arbejdet kunne aldrig blive godt nok for ham, det gjaldt ikke alene mig, men ogsaa

Borch, der ligesom jeg ofte var gnaven over hans Kritik, og han var dog anerkendt fremragende dygtig.

I Foraaret 1878 blev jeg Assistent hos Skovrider Borch med Bolig i Herning, men fra Marts til Maj hos ham, senere flyttede jeg til egen Bolig hos Gartner Østergaard. Der havde jeg min egen Hest og Vogn og dermed indbringende Vognmandsforretning, idet jeg kørte for Dalgas og Borch paa deres ofte lange Køreture rundt i Plantagerne, der undertiden kunde vare i flere Dage.

Fra Foraaret 1879 fik jeg en mere selvstændig Stilling som Skovrider paa Hesselvig, hvor der foruden Engvandingsskolen ogsaa var god Beboelse baade for Ing. *Christensen*, der ledede Engvandingen, og mig, som forestod Tilplantning af Heden, der hørte til Gaarden. Her spiste vi hos Engmester *Mads Jensen*.

Under mig havde jeg en gammel, paalidelig Plantør, Andreas, hvad der gav mig Lejlighed til lange og interessante Ridture til andre Plantager f. Eks. Arnborg, Brande, Salten Langesø, Paarup m. m. og endte ofte med Besøg hjemme paa Sophiendal.

Paa Hesselvig fik Christensen og jeg ofte Besøg af Dalgas, som ogsaa her havde sit møblerede Værelse staaende, men som Regel foretrak han dog, naar han havde inspiceret os, hvad der ikke altid var nogen behagelig Overgang, at tage videre til Clasonsborg Klædefabrik, hvis Bestyrer, en rigtig typisk »Tysk Vindbeutel«, *Glæsel* han ikke satte saa stor Pris paa som paa hans nettede lille Hustru.

En anden aparte Mand boede ogsaa i vor Nærhed, en ældre Særling, der hed *Rybsahm*, som havde siddet i mange Aar paa Pontoppidans Contor i Hamborg. Han havde faaet den snurrige Ide at opkøbe en Mængde smaa Hedegaarde for at lade dem plante til, formodentlig smittet af sin høje Chefs Eksempel, men det hele fik, medens jeg boede paa Hesselvig, en sørgelig Afslutning, en skønne Dag gik Særlingen Rybsahm fallit, og alle hans værdifulde Ejendele solgtes ved en Auktion.

En Sommerdag havde jeg ladet afgrave en Trekant af Heden, som skulle afbrændes, der var vel en Td. Land stor Skraaning mod Syd, den var bekendt for at være fuld af Hugorme, og særlig af den Grund skete Afbrændingen, og Synet af alle disse Masser af Hugorme, der tilsidst stillede sig paa Halen, efterhaanden som Varmen tvang dem til at opgive ethvert Flugtforsøg, var højst mærkværdigt, saa hørtes efterhaanden inde fra Midten af Arealet det ene Knald efter det andet, inden Dyrene som døde faldt sammen som en Askehob. Men sikkert er det, at efter disse Masse-mord havde Plantør Andreas med sin store Børneflokk, som havde sit Hus nær ved Stedet, Fred for disse modbydelige Snyltegæster.

Med Ingeniør Christensen havde jeg det meget rart paa Hesselvig, men begge var vi opfyldt af Haab om snart at faa »bedre Mad«, hvad der ogsaa lykkedes, da han fik Stilling i København, saa vidt jeg ved ved en Fabrik, der støbte Jernsager, og jeg kom som Elev hos Skovrider Fabricius, Palsgaard, fra Julen 1879 til Foraaret 1881.

Læretiden hos Fabricius paa Palsgaard var for mig en god Tid og meget lærerig, saa at jeg derfra af Jægermesteren fik mit Forst- og Jagtbrev.

*

Dalgas siger: et sted: »Enganlæg, Opdyrkning, Mergelbaner, gode Transportmidler og flittigt Arbejde er Alt af den største Vigtighed, og der arbejdes ogsaa trofast af Tusinder og atter Tusinder, men den Ramme, som denne Virksomhed nødvendigvis maa have, for at den ikke atter skal falde fra hinanden, det er de nye Skove, Historien viser os det klart.« Det var den slutning, han var nået til efter sine undersøgelser af de jyske heder, og som han allerede giver udtryk for det i sine »Geographiske Billeder«. Gang på gang vender han tilbage til nødvendigheden af igen at klæde Jylland i skov. Stadig mere sikkert forstår han årsagerne til, at de tidligere skovklædte bakker er blevet trøstesløse lyngheder, og denne forståelse ildner ham mere end noget andet til arbejdet. Da han under forarbejderne til »Geographiske Billeder« står på Hjortsballehøjene og ser ud over de store flader, - et udsyn over et areal så stort som Fyn - udbryder han: »Lad dog de gamle Fordomme om Vestjyllands daarlige Beskaffenhed ikke af skrække Kapitalister og Godsejere fra at undersøge Sagen med egne Øjne. Kom selv og se, tag nogle Hedeplantningskyndige med, hør deres Dom, og handl saa derefter.« Det er programmet, der klinger i disse ord. Med en lykkelig og umiddelbar evne har han ladet sig gribe af det meningsløse i alt det, der blev sagt, skrevet og troet. Kom selv og se!

Det er antagelig bl. a. Landhusholdningsselskabets beretning for 1866, Dalgas husker på, da han siger det ovenfor nævnte. I beretningen hedder det nemlig angående et forslag om, at der for statens regning måtte blive opkøbt en del af Jyllands heder til skovkultur, »at det ialtfald må indrømmes, at store Skov anlæg paa Jyllands vestlige Heder ere en af Hovedbetingelserne for disses fremadskridende Kultur, idet de betydeligen ville modvirke de følelige Ulemper, som de skarpe Vinde og Havgusen medfører for Vegetationen. Den store umiddelbare Fordel - Forbedring af en hel Egns Klima - turde her være et afgørende Moment. Imedens det er et omtvistet Spørgsmaal, om Skovbrug er et lønnende Erhverv, maa det formentlig betragtes som afgjort, at Skov anlæg paa de vestjydske Hedestrøg ikke direkte kunne betale sig, og derfor ikke kunne forventes foretagne i større Omfang ved private Kræfter. Skal Sagen fremmes i Vestjylland, da vil det derfor uden Tvivl være nødvendigt at det sker ved Statens Foranstaltning.«

Af de første årsberetninger fremgår det klart, at det er engvandin-gen, der indtager den første plads, men derfor ligger man ikke stille med

træplantningen. Planteskolerne kommer - spredt over Jylland - i gang. Allerede i 1866 har kromanden *Johan Christoffer Sørensen* i Hovborg fået stiftet et plantningsselskab, der indmeldes i Hedeselskabets protokoller som nr. 1, og samme år oprettedes ligeledes Give plantage. I de nærmeste år går det kun slideligt frem, men fremad går det, idet beretningen for 1872 kan anføre, at der indtil da er planlagt 11 plantager.

E. M. Dalgas var en tid inde på tanken om at søge dannet *Tontine-selskaber*, et begreb man næppe kender i dag, hvis ide går ud på, at en kreds af personer sammenskyder en vis sum penge, hvis afkastning skal komme de længstlevende til stadig stigende udbytte, efterhånden som stifterne dør. Når der ikke er flere tilbage, skal midlerne tilfalde den institution, staten eller anden, der har garanteret for forrentningen. Løst skitseret havde han tænkt sig, at få de vestjyske amter, byer eller kommuner til at garantere for de indskudte midler, som så skulle bruges til at anlægge plantager for, og disse altså ende som tilhørende de pågældende garanter. Ideen nåede dog knapt nok frem til realitetsdrøftelser.

Det, der kom til at virke særlig frugtbringende og fremmende på plantningssagen i de første år, blev den tilknytning, som allerede var indledet i efteråret 1865 mellem Dalgas og den varmhjertede og stærkt patriotisk følgende *D. B. Adler* i København. Han var mellem indbyderne til dannelsen af selskabet, og havde allerede da tilbudt, som nævnt, at være med til at afholde udgifterne i starten. Da det så sker, at det i 1867 igennem prokurator *Valeur* i Herning lykkes at fremskaffe et godt tilbud på køb af gården Nr. Høgildgaard, en halv snes kilometer sydvest for Herning, som Dalgas havde interesseret sig så stærkt for ved besøget på Hjortsballehøjene, lykkes det Mourier-Petersen at få D. B. Adler til sammen med grosserer Adolf Trier at stille de nødvendige 3.000 rigsdaler til rådighed som et rentefrit lån til køb af gården.

Det var handling i Dalgas' ånd. Gården var på ca. 700 tdr. land, og Hedeselskabet sikrede sig den straks og begyndte året efter tilplantningen. Købet var dog ikke helt i overensstemmelse med selskabets love, således at der måtte en skriftlig afstemning til blandt repræsentanterne for at få købet godkendt.

Da det på repræsentantskabsmødet den 2. juli 1868 kom under forhandling, om beplantningen skulle foretages af Hedeselskabet - som Dalgas stærkt ønskede det - eller søges overdraget til et allerede dannet plantnings-interes-

sentskab, udtalte formanden, hofjægermester Mourier-Petersen, et håb om, at forsamlingen ville godkende, at selskabet havde påbegyndt plantningen. Det gjaldt om ved eksemplet at virke for plantningens fremme, men han tilføjede dog, at han personlig anså det for rigtigst, når lejlighed tilbød sig, at lade et særligt interessentskab træde til, og den følgende forhandling viste, at mødet så sagen på samme måde. Resultatet blev, at det overlodes til bestyrelsen selv at afgøre, om Hedeselskabet skulle fortsætte driften af den pågældende hede m. m., eller om det skulle overlade til det pågældende interessentskab at gå videre hermed, og således, hedder det endnu, »at Selskabet ikke burde foretage flere direkte Plantninger.«

Denne forhandling havde sin særlige baggrund, således som det er gjort rede for i den lille bog om »Stilde plantage«. I marts 1868 var der dannet et »Actieselskab for jyske Heders Beplantning« med *S. Wolff Veit Mylius*, Rønningesøgaard, *F. Bang*, Gøddinggaard, og klitdirektør *de Thygeson* som stiftere. Formålet var her at blive ejer af heder med beplantning som hensigt, og søge dette gennemført i samarbejde med Hedeselskabet, som programmæssigt ikke skulle være andet end vejledende og rådgivende. Samarbejde blev der kun lidt af, og navnlig ikke, da Dalgas blev klar over, at »Actieselskabet for de jyske Heders Beplantning« ville sætte meget ind på, at det var dem, der kom til at overtage Høgildgaard. I virkeligheden skjuler der sig bag de faldne udtalelser på mødet en formel afstandtagen fra det nye selskab. Det førte til, at den hidtil latente kølighed mellem Dalgas og de Thygeson blev åbenbar strid. de Thygeson havde ikke glemt, at han ikke var blevet medlem af Hedeselskabets bestyrelse i 1866, og et nyt nederlag omkring Høgildgaard kunne han ikke tage. D. B. Adler og Trier var også aktionærer i det nye selskab, så de Thygeson har formentlig følt sig sikker på denne gang at vinde, og dermed skabe et Hedeselskabet sidestillet selskab, der i det lange løb som ejer af plantagerne også ville få en stigende indflydelse og dermed magt. Høgildgaard gled ud af billedet for de Thygesons selskab, og han selv afviklede i forholdet til Hedeselskabet. I 1875 gik han ud af repræsentantskabet og siden stødte Dalgas og han ustandseligt sammen.

Der kan herefter næppe være nogen tvivl om, hvorledes repræsentantskabet forstod lovene, men på den anden side får man også indtryk af, at repræsentantskabet uden hensyn til lovene ville det praktisk nyttigste. Hede-

selskabet vedblev ikke alene at beplante og dyrke Høgildgaards jorder, men det forøgede dem også, i 1871 blev der tilkøbt 3 tdr. land eng og 1874 18 tdr. hede. I det sidste år kom imidlertid lejligheden til at lade andre fortsætte den påbegyndte beplantning. Generalkonsul *Henrik Pontoppidan* til Constantinborg havde 1871 købt Søndre Høgildgaard med 700 tdr. land hede og begyndte at plante der. Nu var han villig til at købe Nordre Høgildgaard med, og han overtog den da for 21.500 rd., hvorved det adlerske rentefrie lån, der i mellemtiden var blevet forøget, blev udbetalt med ca. 4.000 rd. Heraf bestemte långiverne, at 1.840 rd. skulle benyttes til indkøb af aktier i en ny plantage, *Paabøl plantagen* i Hoven sogn, medens de overlod resten som en gave til Hedeselskabet. Paabøl plantagen med 637 tdr. land var kommet i stand i 1873 bl. a. ved, at brygger *J. C. Jacobsen* havde skænket 1.000 rigsdaler hertil.

Det var på Paabølgaard ved Hoven, at den fhv. uldkræmmer, musiker, husmand, plantør og senere højt betroede skovrider ved Hedeselskabet *Mads Holt* flyttede ind, medens *I. C. Christensens* forældre forarmede flyttede ud. Og det var fra Mads Holts her oprettede hjem hele vesteregnet blev kaldt frem til at følge Dalgas.

Plantningsvirksomheden gik fremad, og Hedeselskabet vedblev at plante. Da det i 1874 havde solgt Nordre Høgildgaard, gik repræsentantskabet med til, at Hedeselskabet sammen med familien *Westenholz*, hver af parterne med en halvdel, købte ca. 1.320 tdr. land hede omkring Birkebæk til en plantage, som selskabet skulle bestyre. Dette udviklede sig til, at Hedeselskabet i 1880 blev enejer af Birkebæk plantagen. Selskabet behøvede en forsøgsstation, og herefter var det en afgjort sag, at Hedeselskabet, uden hensyn til hvad vedtægtens mening var, selvstændigt kunne plante i heden og eje plantager.

I 1876 købtes de vidtstrakte *Nørlundarealer* i Ringkøbing amt mellem Ejstrupholm og Ikast (arealer, der endnu inden plantningen var påbegyndt, blev afstået til staten og blev til Store Nørlund plantage under V. Palsgaard statsskovdistrikt) på ikke mindre end 1.200 tdr. land, og der fulgte flere plantager efter. Det var ikke alene Hedeselskabet, men også Dalgas, der efter evne personlig gav sig til at anlægge plantninger.

»Tale og Skrift kunde være gode nok,« skriver Dalgas et sted, »men faa først virkelig Betydning, naar de ledsages af Handling,« og det er da herefter naturligt, at han selv måtte blive både hedekeer og hedeplanter,

selvfølgelig i beskeden målestok og oftest sammen med andre. Sammen med Glæsel på Clasonsborg købte han allerede i 1868 *Skarrild Krat*, som han dog afstod sin andel i igen i 1872. Den omstændighed, at han i 1870 sammen med to af familien Bruun købte *Hessehiggaard*, førte som nævnt til, at den senere blev Hedeselskabets ejendom. Og på lignende måde gik det, da han i 1872 sammen med sin svoger, ingeniørkaptajn Emil Jensen, købte *Provsthusarealet*, ca. 350 tdr. fond. Det blev, da familien Westenholz

*Vejinspektør, kaptajn Emil Jensen,
1828-1895,
gift med Dagmar Dalgas.*

og Hedeselskabet i 1874 købte plantagen Birkebæk, forenet med denne. Disse to køb var ligesom indledende skridt fra hans side. 1877 købte han, denne gang alene, en gammel forfalden hedegaard i Vorbasse sogn, *Høllund* med 750 tdr. land for 8.274 kr., som han kaldte Høllund Søgaard. Denne ejendom beholdt han til sin død i 1894, og da stod gården med alle plantningsudgifter, renter o. s. v. bogført til 17.336 kr. Det blev et af de steder, han kom til at holde mest af. Her befandt han sig ualmindelig godt, og deltog derfor også med særlig levende interesse i ejendommens udvikling.

I de kommende år blev Høllund Søgaard mere og mere et valfartssted for hede- og plantageinteresserede, og dette fortsattes efter Dalgas' død. På en kæmpehøj rejstes Bundgaards gode statue af E. M. Dalgas. Få kan i nutiden forstå, at gården ved købet i 1877 skildres således af en samtidig: »Ejeren var nær fallit. Uden for

Døren laa en Mødding tre Alen dyb. I Huset var to Alkover, i den ene boede en gammel Mand og i den anden en Kalv. Rengøring i Stuen fandt Sted med Skovl og Bør ligesom i Stalden, hvor Gødningen fik Lov at ligge ... omkring en lille Sø var der et Egekrat med lidt Eng ...«

I 1888 købte han sammen med tre ingeniørkammerater, generaldirektør ved de jysk-fynske baner *N. H. Holst*, overingeniør ved statsbanerne *J. W. Tegner* og svogeren kaptajn *Emil Jensen*, *Skovbjerg plantage* ved Skjernå i Sønder Felding sogn; den var begyndt i 1873; generaldirektør Holst's andel gik forøvrigt snart efter over til grosserer *F. Ollendorf* i Århus.

»Skovbjerg« blev det feriested, hvor han i de kommende år mødtes med vennen Emil Jensen, og der er til ejendommen knyttet adskillige muntre oplevelser, således bl. a. den fra starten indførte bestemmelse om, at der ikke på »Skovbjerg« måtte væddes om andet end vin, og denne vin skulle indgå i den stiftede vinkælder.

Udviklingen af plantagearealerne har været jævn, men ikke overvældende. 1888 siger Dalgas selv, at det, der i de første år efter 1866 udrettedes for plantningssagen, var meget lidt, og omslaget først kom, da D. B. Adler og Pontoppidan trådte til.

»Actieselskabet for de jydskes Heders Beplantning« havde i 1868 erhvervet »Stilde plantage« ved Brørup, men havde måttet give op, og midt i 80'erne rekonstruerede Dalgas selskabet. Om han har følt noget ved denne »sejr« over de Thygeson vides ikke, han har aldrig givet udtryk derfor, men de to kamphaner nåede i hvert fald at blive udsonede. *Claudi Westh*, der i Dalgas' sidste leveår, virkede som hans nære medarbejder, fortæller, at den gamle de Thygeson benyttede en given anledning, en ønsket forhandling om resultatet af en klitbeplantning, til at invitere Dalgas til at besøge sig på »Damgaard« ved Fredericia. Dalgas tog med glæde imod invitationen, og *Claudi Westh* fortæller, at de to mænd nærmest som to kåde drenge glædede sig over at have fundet hinanden og kunne være venner - de overøste hinanden med anerkendelse for et rigt livsvirke.

*

I 1868 havde Dalgas ved sin svigermor oberstinde Købkes hjælp erhvervet sig en byggegrund på 4 tdr. land til 2.000 rigsdaler og bygget sin egen villa lidt syd for Århus, den gang helt uden for byen. Han lånte 5.000 rigsdaler af

svigermoderen, og hans personligt førte regnskabsbog viser, at det gang på gang er svært for ham at få regnskabet til at balancere. I 1868 måtte han således overføre 131 rigsdaler som underskud til 1869, i øvrigt det samme beløb som han benytter til udbetaling ved køb af andel i »Skarrild Krat«.

Villaen fik navnet »Montana«, og en stor del af det meget betydelige haveareal, der hørte til og som efterhånden udvidedes til over 6 tdr. land, blev straks indtaget til en planteskole, som han meget ivrigt overvågede. Det var som regel det første, der skete om morgenen, at han travede en tur rundt i planteskolen, endnu inden husets øvrige beboere var vågnede. Når han så kom ind igen, stod morgenmaden som regel på bordet, hvorefter dagens omfattende arbejde blev indledet. Arbejdsværelset lå oppe på første sal, hvor der til hver side lå et lille værelse, som efterhånden blev taget med ind til kontorbrug. I det store lyse værelse med de gamle møbler og de tæt pakkede mængder af mapper og papirer var alle trådene samlet. Her befandt Dalgas sig godt, og tit kunne hans røst høres over hele huset, når noget ikke var, som det passede ham, eller ankomne gæster foranledigede en diskussion.

Allerede i de første årsberetninger fortælles om planteskoler ud over Jylland, og for hvert år steg disses tal. De blev overvåget meget nøje. Deres ve og vel var af den største betydning. Forstråd *Bang*, skovrider *JenssenTusch*, *v. Wimpfen*, *Mourier-Petersen*, *Morville* og Hedeselskabets egne, direkte tilknyttede forstmænd, deriblandt navnlig *Fritz*, blev alle taget med på råd om disse planteskolers anlæg, drift og tilsyn, og kun få år efter starten var det allerede nødvendigt at udsende en lille trykt vejledning om anlæg af planteskoler, en vejledning, der gang på gang blev optrykt. Dalgas siger selv, at det var *Jenssen-Tusch* på *Feldborg* statsskovdistrikt, som drev planteskoledriften op til en tidligere ukendt højde, så at det egentlig var ham, der gav den første impuls til den senere så store planteskoledrift i Jylland, ligesom det var ham, der var Hedeselskabets læremester i den henseende. Personligt gik Dalgas gerne ind med økonomisk risiko ved oprettelse af en planteskole. Det skete således i *Randers*, hvor han var halvpårt med konsul *Halkjær* om *Carlsund*, på *Brejninggaard* og senere med familieplanteskolen i *Snoghøj* under en *Maribo*s ledelse.

*

Det er ikke her meningen at gøre nøjere rede for udviklingen af det store plantagenet, der efterhånden byggedes op ud over Jylland, derom findes der i Hedeselskabets beretninger udførlige detaljer, men at udviklingen har vakt stor opmærksomhed allerede i 70-erne, fremgår klart af en del bemærkelsesværdige begivenheder. Ministeriet forlangte således i 1872, at Dalgas enten måtte vende tilbage til ingeniørkorpset eller tage sin afsked, og kun en meget kraftig indgriben, organiseret af *Mourier-Petersen*

*Fru Marie Dalgas,
vist nok i 1861.*

og *Gottlieb Bruun*, fik tingene til at glide i leje. Hedeselskabets repræsentantskab med støtte i anbefalinger fra vist alle de jyske amtsråd sendte en adresse til indenrigsministeriet og bad om at »faa foranlediget, at Captain Dalgas fremdeles kan sættes i Stand til at virke i Hedesagens Interesse,« og det virkede, således at Dalgas blev sat uden for nummer i ingeniørkorpset og hans gage overtoges af indenrigsministeriet. Først fra 1881 blev hans forhold ordnede over finansloven.

Endelig fremkom i foråret 1874 ikke alene i enkelte blade, men også i folketinget påstand om, at Hedeselskabet skulle have sikret sig så store arealer, at det måtte betragtes som en hindring for småkårsfolks opdyrkning af heden. Der blev nævnt 25.000 tdr. land, og samtidig benyttedes lejligheden til at fremdrage, at Hedeselskabet ved bygning af vandingskanaler havde brugt en form for udskylning, som havde gjort skade på anden mands ejendom. Endelig skulle Hedeselskabet ved at have været medvirkende til oprettelsen

af en bank i Herning, Hedebanken, være gået kapitalisternes ærinde. Det var folketingsmanden *Thomas Nielsen*, Herning, der fremdrog disse forhold.

Disse angreb kom kun til at styrke Hedeselskabet og fremkaldte en berettiget harme hos Dalgas, der følte sig personlig angrebet fuldkommen uden grund. Han vidste jo også bedre end nogen anden, hvorledes alt, der var foretaget, var foretaget på et uegennyttigt og rent patriotisk grundlag. Det havde alt sammen været et led i et meget alvorligt forsøg på at løse hedesagen, hvor vanskelig den end var at gennemføre.

Dalgas svarede med nogle artikler, bl. a. i »Jyllands-Posten«, som fik lov at stå uimodsagt. Det oplystes, at de 25.000 tdr. land indskrænkede sig til godt 10.000 tdr. land, fordelt på 37 plantager, og jævnt og ligetil forklarede Dalgas, hvorledes disse planlagte plantageanlæg netop gav småkårsfolk indtjenings-evne, så de ved arbejde i plantagerne kom i besiddelse af kontanter, som kunne anvendes i deres egen bedrift. Skov anlæggene omfattede foreløbig kun meget ubetydelige arealer i forhold til, hvad man måtte håbe, de engang med tiden måtte komme til at omfatte, og skov anlæggene var i virkeligheden mere end noget andet en håndsrekning til hedens småkårsfolk.

Med hensyn til den udskylning, der havde gjort skade, drejede det sig om to tilfælde, hvor der kun i det ene var gjort skade for 20-30 rd., og i forhold til den store nytte, som de 43 allerede færdige engvandingskanaler havde skabt, betød dette naturligvis intet.

Hedebanken i Herning, som formelt var stiftet på lokale mænds foranledning, Dalgas' gode ven prokurator Valeur i Herning blev den første direktør, havde først og sidst til mål at lette kreditgivningen i hedeegnene. Dalgas havde personlig været stærkt interesseret i starten, og Pontoppidan endnu mere, men hverken Hedeselskabet eller Dalgas var direkte knyttet til den, bortset fra at de begge var almindelige aktionærer. Gottlieb Bruun var formand for bankens første repræsentantskab. Bankens formålsparagraf talte tilstrækkeligt om, at tanken var at gøre noget direkte for at støtte opdyrkningen, og det kunne kun være til gavn for hedeboerne, når Hedeselskabet havde vist sin velvilje ved at love at ville foretage taksationer ved lån i banken gratis.

Det kan i denne forbindelse være rimeligt at omtale et brev fra Pontoppidan, dateret Hamburg, den 14. november 1871. Det er sendt til Dalgas, men samtidig i kopi, bl. a. til Morville i Viborg. I det seks sider lange og

indholdsrige brev takker Pontoppidan for den hededet, han har været med på. Den har åbnet hans øjne, men også ladet ham forstå, at for at Hedeselskabets vigtige foretagender kan få større praktisk betydning, må det støttes af »pecuniære Kræfter.« Han udtaler ønsket om, at folk med kapital vil gå igang med at plante skov på heden, men her må man også forstå, at det vil tage tid - 25 til 30 år - inden der kan forventes udbytte. Ved overrislinger vil »Frugterne eller Renterne« hurtigere vise sig, og Pontoppidan fremhæver derfor, at det gælder om at skaffe støtte til disse anlæg. Han anbefaler at søge oprettet en aktiebank, der kan udlåne passende summer til den driftige landmand, der vil udnytte åvandet. Det er netop sådanne driftige og foretagsomme mænd, der har brug for lån, thi i samme grad som vandingen øger hans produktion, i samme grad har han brug for øget besætning og husrum og derfor også kapital! Pontoppidan finder, at det må være noget for den nystiftede Landmandsbank i København at interessere sig for at støtte et så nyttigt og så praktisk anlæg som overrislinger. Med al agtelse for københavnernes tvivler han imidlertid om, at de kan se så langt som til hedeegnene, og derfor forekommer det ham, at Viborg burde være sædet for et pengeinstitut som det antydede. Han motiverer dette nærmere og anbefaler at søge sagen drøftet, samtidig med at han mener, at det må være let at tegne de nødvendige »et eller to Hundrede Tusinde Rigsdaler.« Yderligere foreslår han at kalde banken Viborg Bank, Hedebank, Banken for de jydskes Heders Opdyrkning eller lignende. Foruden at fremme overrislingsanlæggene vil det ved siden af skaffe Viborg øget cirkulation og virksomhed og han tilbyder selv at ville tegne sig for 10.000-15.000 rigsdaler, hvis man kan blive enige om at sætte en aktietegning igang. Det er uden tvivl dette forslag, der året efter medfører oprettelsen af Hedebanken, men i Herning.

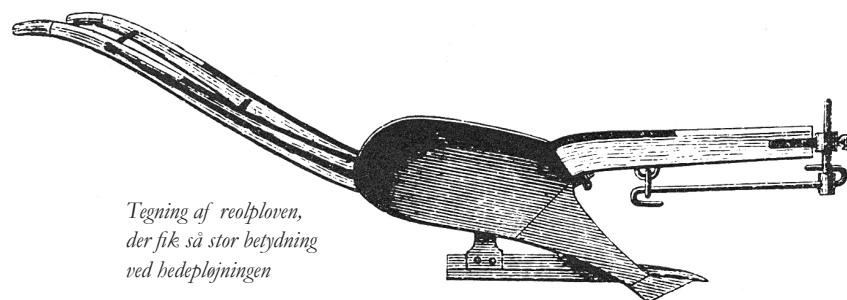
Kritikken ebbede da også fuldstændig ud, så resultatet vel snarere blev, at luften rensedes som efter et tordenvejr. Tilliden til Dalgas og Hedeselskabet blev i virkeligheden øget herefter, således at man aldrig senere så nogle betydende offentlige angreb fremkomme på denne mand, hvis renlinethed mere og mere tegnedes klart for befolkningen.

Et led i forståelsen af arbejdets betydning og det sikre stade, der var ved at være indtaget, understreges allerede efteråret 1874, da Christian den IX blev selskabets protektor. Christian den IX blev i øvrigt meget stærkt

personligt interesseret i Dalgas' arbejde og underholdt sig længe med ham, når han var tilsagt til audiens.

*

Hedekovkulturerne stod i 1866, når planteskoledriften undtages, endnu stadig på et primitivt standpunkt, og såvel staten som private ofrede det mindst mulige arbejde og de mindst mulige penge på dem. Besåningerne på skrælplojet og harvet lyngjord var vel opgivet, men man såede dog end-

*Tegning af reolploven,
der fik så stor betydning
ved hedepløjningen*

nu gran i gravede huller. I hovedsagen plantede man rødgran. Hvidgran (*picea alba*) og anvendelsen af bjergfyr (*pinus montana*) i læbælter var netop begyndt, men disse fandtes kun på få steder. Bjergfyrren anvendtes kun i ringe målestok i de egentlige hedeplantager, den kaldtes endnu dengang *pinus inops*, og ansås ikke for at være andet end en krybende busk uden værdi for skovbruget, og blev kun hist og her efter Riegels' initiativ anvendt til at skaffe læ, navnlig ved at anbringes i rader med 50 al. afstand mellem den øvrige bestand.

I klitterne havde derimod både den og den østrigske fyr, *pinus austriaca*, vundet indpas i større udstrækning, ligesom også kystfyrren, *pinus maritima*, var blevet prøvet der, men atter opgivet.

Skovfyrren og lærken var omtrent opgivet, derimod havde den østrigske fyr fået ord for at være et godt hedetræ, og man begyndte at forsøge den på adskillige steder. Riegels havde påny optaget Brüels ide om at bruge hvidellen, men nu som et træ, der passede for læbælter i heden, og der blev plantet en del heraf, dog næsten overalt med et dårligt resultat. Medens man endnu ikke havde øje for, at granerne fordrede udluftet hedejord, havde man dog opdaget, at hedens egekrat afgav et godt grundlag for granplantninger, og

flere af disse krat var allerede som nævnt indtagne til plantager.

Da Hedeselskabet var blevet dannet i 1866, henvendte det sig med tillid straks til statens formænd i Jylland for at opnå det størst mulige kendskab til de allerede udførte kulturer og de da brugelige kulturmåder; med vedkommende overførsters tilladelse blev flere af statsplantagerne besigtigede og beretning herom affattet, ligesom det endelig lykkedes at formå flere af statens skovridere i heden, nemlig F. Bang, Jenssen-Tusch og A. Hansen, til at vejlede ved Hedeselskabets første plantningsforetagender. Disse blev alle udført ganske i overensstemmelse med den gængse kulturmåde i 1866, nemlig i hovedsagen plantning af rødgran i huller, men bemærkelsesværdigt dog med læbælter af hvidgran og bjergfyr i udkanterne. På et enkelt sted gik man endog tilbage til at så rødgran i huller, og til i en indersande med den meget diskuterende Rosens såmaskine at så skovfyr, ganske vist blandet med lidt bjergfyr og østrigsk fyr, en besåning, hvoraf der en snes år efter kun var få bjergfyr tilbage.

Den første ændring fandt sted i 1868, da Hedeselskabets bestyrelse på Morvilles og Dalgas' initiativ besluttede, at man såvidt muligt burde anbringe 50 pct. bjergfyr i alle granplantningerne, ene og alene motiveret med, at man da ville være sikker på, at dog halvdelen af det plantede ville gro. Så ringe var dengang tilliden til grankulturerne i heden. Denne beslutning gav tillige anledning til, at bestyrelsen personlig og med assistance af dertil engagerede formænd besluttede på en række rejser grundigt at undersøge plantningsfænomenerne.

I 1868 nedlagdes samtidig forbud mod at anvende skovfyr og østrigsk fyr i større stil; den første fordi de hidtil kendte erfaringer om den jo var sørgelige, den sidste fordi man endnu kun havde prøvet den i nogle år og følgelig ikke kunne vide, hvorledes den ville stille sig i en ældre alder. Dog blev det godkendt forsøgsvis hist og her at anvende nogle få procent af begge disse træarter.

Dette var kun en opstilling af foreløbige forsigtighedsregler, hovedarbejdet, som da lå nærmest for, måtte være at undersøge dels vindens indflydelse på trævegetationen, og hvilket værn man med nytte kunne opstille mod denne, dels hedejordbundens beskaffenhed og al'ens forekomst heri, samt hvorledes de forskellige slags jordbund helst burde behandles.

Ved dette sidste tænkte Dalgas sig dengang navnlig en større eller mindre dybdebehandling, men det viste sig snart, at spørgsmålet om lyngskjoldens udluftning blev et af de vigtigste og vanskeligste at besvare. Lidt efter lidt kom der en mængde andre spørgsmål frem, navnlig angående plantevalget, og fremfor alle: Spørgsmålet om de forskellige måder, hvorpå bjergfyrren burde anvendes. Dalgas bliver mere og mere interesseret i bjergfyrrene, vender stadig tilbage til deres mærkelige evne til at klare sig og fanges fuldstændig ind i problemerne omkring dem.

Medens fyrren og navnlig bjergfyrren ikke generedes i deres vækst af lyngskjolden og af lyngvegetationen, når blot jorden var blevet tilstrækkelig dybt behandlet, så kunne det samme ikke siges om granerne. I plantehuller i lynchede så dybe, at al eller rødjord var gennembrudt, og bruge lige til den at plante bjergfyr, vidste man, at graner i mange år ville stå i stampe og tildels gå ud. Derimod trivedes granerne ret godt i enhver græsklædt plet i heden, langs med veje, ved rævegrave, i sandgrave, i krat og overhovedet overalt, hvor lyngvegetationen af en eller anden grund var forsvundet eller ødelagt. Alt dette var i 1866 ingenlunde undgået forstmændenes opmærksomhed, fordi en ikke ringe mængde frodige småholme af graner fandtes ved sådanne steder i ældre plantager, hvor granerne for øvrigt dog altid var stærkt trykkede. Man havde derfor nok set alt dette, men årsagen til forskellen i væksten kendte man ikke. Skønt I. Bang tidligere havde udtalt sig gunstigt om plantning i agermark, så blev sådanne plantninger dog i 1866 anset som noget vanskeligt og farligt; og tiltrods for, at alt talte derimod, holdt man dog endnu principielt - og for en senere tid helt uforståeligt - på, at granen helst måtte plantes i lyng og i sin ungdom være beskyttet af denne. De tidligere uheld med granplantningerne tilskreves næsten altid al'en eller vindforholdene.

Begyndelsen med at klare granspørgsmålet måtte, kunne Dalgas se, derfor gøres ved at undersøge, om det også virkelig forholdt sig således, at det alene var vinden og al'en, som standsede granernes vækst. I den anledning blev så godt som alle hederne undersøgt med kortet og spaden i hånden, og samtlige større eksisterende plantager og den største del af de mindre plantager, herregårds- og præstegårdshaverne m. m. blev omhyggeligt gennemgåede. De »Geographiske Billeder« fra heden er en afspejling af disse omfattende undersøgelser, og allerede i 1870, 71 og 72 havde man en sådan

mængde praktiske beviser i hænde, at Dalgas under henvisning til disse beviser kunne skrive, dels i beretningen om selskabets virksomhed 1866-72 og dels i pjecen »Den dybe Reolpøjning«:

»At Vindforholdene saa godt som overalt i Jylland tilstede god Træplantning, naar denne forøvrigt bliver hensigtsmæssigt udført, undtagen paa Lokalteter, der ligge nær ved Vesterhavet, eller paa Bakkeskrænter, der hælde mod Vest og lignende meget udsatte Steder, - dog kun naar man som Beskyttelse mod Vindene i Vest- og Nordsiden af Plantagerne anbringer Læbælter af 25-50 Alens Bredde, bestaaende af haardføre Naaetræer, saasom Hvidgran og Bjergfyr, en Forholdsregel, der ogsaa bør anvendes overalt inde i Plantagerne, hvor Vindene kunne faa Indpas, f. Eks. langs med Veje og Brandlinier, paa fremstaaende Bakkekuder og lignende«.

Og hvad al'en angik, blev ligeledes ved de nævnte undersøgelser fastslået, at den stærkt jernholdige såkaldte myremalm kun findes på forholdsvis få steder i sure enge og lavtliggende græspletter, men ikke i den egentlige hede, og at den altså ikke kunne hindre dennes tilplantning. Det blev også fastslået, »at den almindelig Sand-Al kun var et Conglomerat af Sand, sammenkittet ved Humusstoffer, der opløstes under Paavirkning af Luft eller Gødning. Aaret efter at Al'en er opgravet, hensmuldrer den, og er da ikke længere nogen Hindring for Plantningen, idet den endog indeholder flere Næringsstoffer end Undergrundssandet. Denne Sand-Al ligger tilmed i Reglen i en saa ringe Dybde under Hedens Overflade, nemlig 8 a 14", at den som oftest uden Vanskelighed lader sig bringe for Dagens Lys ved Pøjning eller Gravning, hvorved den, som før nævnt, bliver uskadelig. Endelig findes Sand-Al i Reglen kun i de lerfri Heder, de saakaldte Flader, medens der paa de lerholdige Bakkeøer som oftest ingen Al findes, men derimod den saakaldte Rødjord, et blødt kun 2-4" tykt Lag, der er ufuldstændig Aldannelse, og som ikke lægger nogen Hindring for Jordbearbejdningen, uagtet den ligesaavel som Al'en bør gennemgraves og udluftes.«

Som en følge heraf kunne Dalgas allerede i 1871 fremhæve, at al god plantning betinges af, at man ved hvilken som helst jordbearbejdning bringer noget af den under al'en eller rødjorden værende letkendelige, røde undergrundsjord op, idet man da er vis på, at al og rødjord også er gennemgravet, samt at man på de forholdsvis få steder, hvor al'en ligger for

dybt eller er for tyk, til at man med rimelige udgifter kan opnå dette, helst bør lade være at plante.

Ved disse hovedregler om vind og al, var man dog endnu ikke kommet ind på, hvorledes det forholdt sig med lyngskjolden, om hvilken man blot vidste, at den indeholdt flere næringsstoffer end de andre lag.

I 1872 reolpløjedes den første hede i Jylland med de såkaldt hannoveranske plove, nemlig et areal i Provshus plantage, og ved denne jordbearbejdning, der af Dalgas det år var blevet udført ganske på samme måde, som man gjorde det i Tyskland, tilsigtede man egentlig kun dels en dyb jordbearbejdning og dels rødjorden eller al'ens fuldstændige udluftning, medens man ikke tænkte på lyngjorden udluftning. Dette skyldtes, at de hannoveranske forstmænd kun lagde vægt på den dybe jordbehandling, fordi de især kultiverede skovfyrren, hvis dybtgående rødde fordrede en sådan. De lagde vægt på, at al'en eller rødjorden blev bragt for dagens lys, fordi de mente, at man kun derved kunne være sikker på, at den ikke voksede sammen påny. Derimod brød de sig ikke videre om lyngskjolden, fordi den ikke generede skovfyrren. Hedeselskabet anvendte imidlertid ikke mere skovfyr, men hovedsagelig gran i disse kulturer, dog ligesom i de foregående fire år, 1868-72, blandede med bjergfyr og kun hist og her undtagelsesvis og forsøgsvis med østrigsk fyr og skovfyr. De samme reolpløjningskulturer fortsattes i 1873 og følgende år, og blev i 1874 også indførte i statsplantagerne, for hvilke Bang og Jenssen-Tusch allerede i 1871 havde været i Hannover for at studere trækulturer på de derværende heder. Det var også hele denne interessante udvikling, som fulgtes op efter Dalgas' rejse i foråret 1872 til Hannover sammen med jægermester *Krøyer* og *Schönheyder*, og en ny rejse året efter sammen med *Mourier-Petersen*.

Den første rejse satte sig frugt i den lille bog om »Den dybe Reolpløjning«, og den anden rejse i »En Hederejse i Hannover«.

Det blev derefter disse kulturer, som kastede det første lys over spørgsmålet om betydningen af en udluftning. Det varede nemlig ikke længe, inden kulturerne på de fleste steder var dækkede af en stærk græsvegetation, ligesom det viste sig, at granerne trivedes godt, hvor denne fandtes, medens de var sygelige, hvor den udeblev. Ved siden heraf blev man opmærksom på, at det samme græs var optrådt, skønt i ringere mængder, i andre alle rede udførte

Dalgas taler ved et møde i en plantage. Efter amatør billede fra ca. 1891.

kulturer med dels huller og især med kulegravede render. Også her fandtes ikke alene det samme forhold mellem gran og græs, men også at græsvegetationen kun varede et par år, og at de friskgrønne graner atter blev syge og gule, når græsset uddøde, og lyngen atter blev enerådende, noget som også efter et par års forløb indtrådte på reolpløjning. Dette i forbindelse med de længe kendte fakta om granernes gode vækst i hedens naturlige græspletter førte til, at Dalgas allerede i 1872 fik øje for og kunne opstille som en ny hovedregel:

»At Granerne kun vokser frodigt, hvor Græs kan gro, og at det ikke er alene Al'en og Rødjorden, men ogsaa Lyngskjolden, der bør udluftes, for at Græsvegetationen kan fremkomme, og gennem den Granen blive frodig.« Endnu stod det ikke klart, i hvilken grad og hvorledes udluftningen burde udføres, samt hvad det var, der nødvendiggjorde udluftningen. Dalgas forhandlede blandt andet oftere herom med daværende forstdocent *P. E. Müller*, som på en ekskursion gjorde opmærksom på, at regnorme ikke fandtes i lyngheder, men derimod under kratbuske, selv om disse kun havde en lille udstrækning, samt at dyrelivet i jordskorpen kun fandtes, hvor denne kunne bære græs. Da Dalgas bemærkede, at dette yderligere kunne konstateres i Hesselvig vandingsskove, hvor der dengang i nogle år var blevet vildvandet over et større hedeareal, og hvor der fandtes alle overgange fra frodig græsgang til sort

lynghede, alt eftersom vildvandingen var kommet ud over heden eller ikke, blev denne vanding straks undersøgt. Man blev da klar over, at enhver plet, som ved hjælp af stærk vanding var forandret til frodig eng, også indeholdt regnorme i temmelig stor mængde, medens de partier, som kun havde fået lidt vand og derfor endnu kun indeholdt en blanding af græs og lyng, også kun indeholdt få orme, medens de pletter, der slet intet vand havde fået, fordi de lå for højt, og derfor endnu var hede, slet ingen regnorme indeholdt.

Da det tilmed var givet, at der også fandtes regnorme i hedeegnenes opdyrkede agermarker, var der således en iøjnefaldende sammenhæng mellem regnorme og jord, hvori græs kunne vokse, hvadenten græsvæksten skyldtes vanding på eng, dyrkning af en agermark, eller tilstedeværelsen af et krat i en hede.

Det lå derfor nær at antage, at lyngheder, hvorpå der ikke ville vokse græs eller graner, og hvori der ikke fandtes regnorme, måtte indeholde stoffer, der umuliggjorde disses liv heri, og at de samme stoffer også hindrede både græssets og granernes vækst. Dalgas og Müller blev enige om at lade foretage analyser af hedejord fra forskellige steder, og disse, der blev udført af docent *Tuxen*, foreligger offentliggjort i »Tidsskrift for Skovbrug«, 1876.

I pjecerne »Et Par Ord om Plantning i dybe Huller 1876«, og »Om Plantning i Jylland 1877« beskæftiger Dalgas sig med de her belyste problemer, og når da til den slutning, »at saavel den friske Lyngskjold som Al'en og Rødjorden indeholder Overskud af Syre, og at Udluftning af begge disse Lag er nødvendig, hvis man ønsker Syrerne fjernet, eller med andre Ord, at den sure Hedejord maa forvandles til basisk eller neutral Muld, for at Græs og Graner kunne vokse frodigt deri, saaledes at det for Skovbruget og Agerbruget nødvendige Dyreliv i Jorden kan fremkomme.« Dalgas udtaler senere selv sin forbavelse over, at man ikke tidligere har kunnet se dette, der dog lå så snublende nær. Han betegner det med rette som den vigtigste betingelse for al god granplantning i hedejord.

Man havde altså nu indset, at det var nødvendigt at udlufte lyngskjolden, men man havde ingen erfaring for, hvorledes dette kunne gennemføres for en rimelig udgift. Der var nemlig to veje at gå: Enten at udlufte ved at bearbejde skjolden, f. eks. ved hjælp af ploven omtrent på samme

måde, som hedeboerne opdyrkede deres hede til agerbrug, eller ved at skabe krat, der kunne kvæle lyngen og fremkalde en omsætning i jordskorpen, og da navnlig ved hjælp af bjergfyrren, om hvilken man vidste, at den hurtigt voksede til og bredte sig ud i buskform og kvalte lyngen. Forsøgene hermed kom til at stå på i mange år.

Der blev begyndt med at skrælpøje lyngskjolden en gang og lade den ligge og rådne et par år, inden den egentlige kultur blev udført. Det viste sig imidlertid, at der vel vandtes noget derved, mest på de bedre heder, men at man dog kun opnåede et à to års bedre grøde for granerne. Lyngen kom hurtigt igen og dermed også stampeperioden. Man gik derfor over til skrælpøje heden to gange med to à 3 års mellemrum, inden den egentlige kultur; men skønt der herved øjensynlig blev endnu mere indvundet, så at granerne virkelig fik en ret god størrelse på et par fods højde, inden lyngen påny viste sig, så kunne man dog ikke derved forhindre, at den kom, og at granerne gik i stampe, med mindre heden hørte til de meget gode.

Ved siden heraf, ja helt siden 1874, havde Dalgas endevendt problemet og bl. a. forsøgt at udlufte skjolden omkring tidligere udførte hulle- og rendekulturer, ja, senere endog reolpløjningskulturer, der påny var gået i stampe. Dette skete i de første år 1874-76 ved at afskrælle hedetørven omkring syge graner og enten vende eller fjerne tørven, ved at pløje mellem granrækkerne, ved at grave åbne render mellem disse og oplægge det opgravede omkring de syge graner, og endelig ved at grave omkring disse, i begyndelsen kun et spadestik, senere to og til sidst fire spadestik. Efter enhver sådan udluftning kom granerne i skub og blev grønne, men det varede ikke længe, inden lyngen også her kom igen og påny gjorde granerne gule. Man tilførte også forsøgsvis mergel og kalk ved hver gran i større og mindre partier, og en lille virkning viste sig, men heller ikke den blev af tilstrækkelig varighed. Endelig prøvede man på at afruske lyngen omkring de syge graner, men uden at dette gav noget synderligt resultat.

Allerede tidligere, i 1870, havde kroejner Johan Christoffer Sørensen i Houborg, der vist nok var af kolonistslægt fra Randbøldal, udført gran-kulturer i brakket hedejord, hvis således udluftede muld blev opløjet i kamme, hvori granerne blev plantede og voksede meget frodigt. Kultur-måden tiltrak sig opmærksomhed og blev anvendt på forskellige steder,

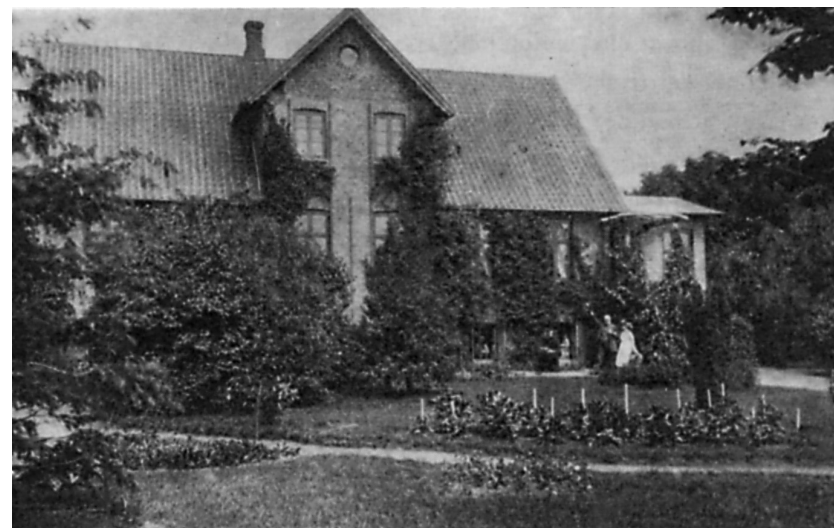
navnlig på lave hedejorder, men den svarede heller ikke til forventningerne. Udluftningen af hedemulden ved to gange pløjning, en gang harvning og en opkamning måtte nødvendigvis give granerne stor kraft, og de nåede også i få år to-fem fods højde, men så kom lyngen atter, granerne blev gule, standsede i væksten, og det viste sig da at være meget vanskeligt og bekosteligt at fjerne lyngen ved at pløje eller grave mellem og på kammene. »Det er ene og alene af den sidste Grund, at man nu har forladt denne i flere Retninger gode Kulturmaade,« siger Dalgas i 1890.

De vigtigste udluftningsforsøg havde imidlertid drejet sig om mere eller mindre fuldstændig opdyrkning af heden, inden plantningskulturen fandt sted, men først måtte man dog have nogenlunde rede på, hvorledes granplantning i ager stillede sig.

Allerede i 1874 stod det klart, at granplantning i gammel agermark var så godt som sikker, når man sørgede for, at græsskjolden blev lagt til side, så at græsrodderne ikke generede granerne i de første et à to år. Skovrider Rosens påstand om, at man i hede burde plante i dybe huller, der gik under blysandet, førte til, at man kom under vejrs med, at man herved opnåede bedre fugtighedsforhold, og at dette navnlig havde betydning for kulturer på agerland.

I de gamle granplantninger i gammel agermark af mager beskaffenhed var alene anbragt gran; men det viste sig dog snart, at lyngen også sneg sig ind her, i reglen i det femte à syvende år efter plantningen, og skønt granerne ved den tid ofte havde nået tre à fem fods højde, blev de dog gule og stod temmelig længe i stampe, når de ikke fik hjælp. En sådan blev givet dem gennem en pløjning mellem planterækkerne, og dette var nogenlunde tilstrækkeligt.

Imidlertid viste det sig, at selv hvor pløjningen kunne gennemføres, og granerne derefter påny tog fat, stod de ikke så lidt tilbage for grankulturer i agerland, udførte med en indblanding af en bjergfyr for hver to graner. Dalgas blev uhyre interesseret, da man fik dette fastslået. Få år før sin død erklærer han med øjensynlig tilfredshed, at man blandt sådanne plantninger endnu efter 10-15 års forløb - altså inden for den kritiske periode - endnu ikke har set nogen plantninger gå i stampe. Han fastslår, at det aldeles givet er bjergfyren, der har hindret stampeperioden. Meget nøje gennemgår han bl. a. i »Skovkulturer i Jyllands Hedeegne«, de metoder, der skal benyttes, de

»Montana« på Frederiksbjerg i Århus ca. 1890. Foran huset tilhøjre ses Dalgas med en af dotrene.

bemærkelsesværdige erfaringer, man nu har høstet.

P. E. Müller var ikke på forhånd enig med Dalgas om indblanding af bjergfyr. I sin egen plantage »Holt« ved Birkebæk gjorde Müller forsøg fra 1873 efter egne planer. Han ville ikke her indplante bjergfyr mellem granerne, men lagde helt og holdent vægten på en grundig jordbehandling. Trods store anstrengelser kom han dog til det resultat, at hverken gran eller ædelgran lod sig dyrke i renkultur på de gamle vestjyske heder.

I 1897 erkender P. E. Müller dette, idet han skriver: »Efter de Erfaringer, der nu foreligger, har altsaa Dalgas' lykkelige Greb med Indblanding af Bjergfyr sejret, mine Anskuelser om at kunne naa Maalet ved en grundig Jordbehandling har ikke holdt Stik.«

Dalgas' ord om, at der er nogen måde, hvorpå de magre sandflader kan forvandles til skov - således som han skrev allerede i 1868 - så er det ved hjælp af bjergfyren, har på dette tidspunkt overbevisende vist deres berettigelse. At man senere med nutidens tekniske hjælpemidler, gødningstilførsel m. m. har fundet andre veje, mere efter P. E. Müllers ideer, er noget, som ikke forringer Dalgas indsats.

Hele spørgsmålet om undergrundens behandling blev, som årene gik, af en mere og mere krævende interesse. Der blev gjort en mængde forsøg med hullegravning, med kulegravning, med skrælppløjning, furepløjning og efter

besøget i Hannover med reolpløjning. Der er ingen tvivl om, at Dalgas helt ud forstod, at her rørte man ved hedeskovenes alfa og omega, og alting vi ser da også, at han har fulgt disse forsøg med den mest agtpågivende opmærksomhed, en helbefaren videnskabsmand værdig, hvad hans mange artikler dokumenterer klart. Han siger selv bl. a. om disse ting: »Det, man attraaede dengang Forsøgene fandt Sted, (det er i 1872-76) var noget ganske andet med alle disse Pløjninger end det, hvortil de senere havde vist sig brugelige. Dengang var man nemlig endnu ikke kommet til Bunds i Spørgsmaalet om Lyngskjoldens Udluftning, og derfor troede man, at man uden videre kunde bruge hine Pløjninger til Grankultur i Heden. Dette var en stor Fejltagelse, som først tilfulde blev opklaret efter 1880. Reolpløjningen fra 1872 bragte allerede det første Lys i Udluftningsspørgsmaalet, og dog skulde det vare mere end seks Aar, før man kom nogenlunde tilbunds i det. De, som ikke havde deltaget i den langvarige Kamp mod Lyngen, og de, som ikke ved, at det var Hedeselskabet alene, som var sat paa Forpost for at føre Kampen ikke alene mod Lyngen, men mod alle de gale Fordomme og Paastande, en Kamp for at skaffe sig nogen Viden ud af et tomt Kar, fordi ingen kunde give Oplysning, de har næppe nogen Anelse om, hvor vanskelig denne Kamp dengang var, uagtet det bagefter kan synes, at den maa have været et temmelig let Slag. Skuffelser kunde umuligt undgaaes, og her er en af de største.«

Skuffelsen bestod som nævnt i, at samtlige reolpløjnings- og undergrundsplojningskulturer med gran i ikke udluftet hede, hvor lovende de end så ud i de første tre-fire år, dog alle mere eller mindre blev overgroede med ny lyng og alle gik i stampe - undtagen selvfølgelig på de enkelte pletter eller i de enkelte plantager, hvor der var fortrinlig hedejord.

Grunden hertil blev altså fundet, lyngskjolden var ikke blevet tilstrækkeligt udluftet, i reolpløjningen blev den begravet under 6-8" sand, og endnu efter flere års forløb kunne den graves op ligeså frisk og ligeså sur, som om den var afskrællet fornylig. Ved furepløjningerne blev lyngskjolden liggende urørt mellem furerne, og lyngen trængte hurtigt ind i disse. Disse forskellige plojningskulturer måtte derfor, for at kunne bruges til gran, ændres den, at de kombineredes med en udluftning af lyngskjolden; og dernæst måtte der indplantes et vist antal bjergfyr. Efterhånden blev disse ændringer foretaget med godt resultat.

Den helstøbte vilje

Det var som nævnt vor senere så berømte videnskabsmand P. E. Müller, som Dalgas i 70-erne lærte så umådeligt meget af. Det var P. E. Müller, der, efter at han i 1873 var blevet lærer i skovbrug på Landbohøjskolen, tog initiativet vedrørende de banebrydende undersøgelser af hedejordens dyreliv og hedebundens udluftning, men den, det fik betydning for fremfor nogen anden, var Dalgas, og han vidste at udnytte det i det praktiske liv. Han begyndte at operere med begrebet »Lynggiften«, og i naturlig forbindelse hermed omvurderede han hurtigt sine tidligere begreber. Det blev klart for ham, at de gamle op til hundredårige erfaringer ikke slog til. De blev for ham efterhånden »ubestemte« og »utilstrækkelige« og senere »primitive«. Med sin medfødte iltre trang til hurtigt at gribe til og gennemtvinge en løsning, måtte han naturligvis ret jævnligt gribe fejl. Det var da også således, at Morville, navnlig i de første år, hyppigt må være den, der afbøder og hindrer alt for hastige beslutninger. Brevene mellem de tre bestyrelsesmedlemmer fra disse år er karakteriserende. Mourier-Petersen kommenterer sin mening, klart, men også i en såre velafstemt tone, når han har en anden. mening, medens Morville knapt og klart siger »tiltrådt« eller også uden forbehold foreslår egne ændringer.

Hele den voldsomme vækst i både den teoretiske og praktiske udformning af plantningssagen bæres mere og mere oppe af den patriotiske luftning, der følger den. Årene har endelig givet fuld genklang hos befolkningen. Selv om Dalgas navnlig i de første år kunne opleve, at han måtte forlade et plantningsmøde uden at have nået et resultat, blev dette stadig sjældnere, og kom han så igen i de følgende år, indvandt han alligevel altid det, der ikke nåedes første gang. Der er mange eksempler på denne forandring hos hedeboerne, det blev med et dårligt udtryk »moderne« at plante mange steder nåede man endda til; at de, der endnu holdt sig tilbage, var i en ringere klasse.

Et eksempel, der også på anden måde har værdi, gengiver Mylius-Erichsen således: I 1874 traf *Mads Holt* fra Paabøl en dag i Lønborg en mand på over 60 år, der gik og kulegravede sin jord til plantning. »Hvad vil du dog med det?« havde naboerne hånet ham. »Det var bedre, du gik hen og tjente dig en Dagløn, du kunde nok trænge til det.« Ja, ja, tænkte manden, le blot, men plantes skal der nu alligevel, for den her Dalgas har sagt, at det var der lykke ved. Og ham stoler a på -. Holt lærte nu den gamle, at den besværlige kulegravning ikke var nødvendig, det var tilstrækkeligt blot at grave plantningshuller. Manden blev glad for rådet og fulgte det med held. Nogle år senere kom Dalgas til egnen, hørte om manden og ville hen og se hans plantning. Og Dalgas kom til at synes så godt om den gamle og hans arbejde, at han skaffede ham både gratis planter og statstilskud. - Endnu en gang besøgte Dalgas denne mand, der da var blevet over 70 år.

»Naa, hvordan har De det?« spurgte Dalgas.

»Aa-e-ja saamænd, lidt Gigt har man jo i Lemmerne.«

»Tak De Plantningen for, at De lever endnu og har det godt, som De har det,« udbød Dalgas. »Sundere Arbejde gives ikke.«

Ja, manden mente også selv, at alting var såre godt, og han var da så svært glad for sin lille plantage. Ganske ene havde han kultiveret 16 tdr. land, og han fortalte Dalgas, at plantningstanken var kommet til ham som hans livs største lykke. Han var nemlig i sin høje alder kommet til at overveje, om han egentlig havde fået udrettet noget i livet. Selv mente han nej. Og da han nærmede sig døden, ville han dog så inderlig gerne se at få virket noget godt, hvor dårlig end hans formue-tilstand var. Og nu efter 10 års tilfredsstillende arbejde stod plantagen der. Nu syntes han, at han kunne dø rolig. Dalgas skaffede ham en belønning på 30 kroner og en anerkendende adresse fra Hedeselskabet. Den gamle mand græd af glæde, og snart efter, da han fik sat træerne i den sidste stump jord, der var taget ind til plantning, døde han ... et smukt minde står der efter ham, skoven, hvor sønnen allerede få år efter kunne hugge.

Det var slet ikke sådan, at Dalgas gentog sig selv i sine foredrag, som han iøvrigt som regel holdt uden manuskript, eller blev hængende i de gamle, gode agitationsformer. Også i agitationen for sagen var han foran sin tid. Han forstod stadig at udvikle sine våben og bruge dem, der havde virkning på langt sigt. Således vil man lægge mærke til, at lærerne og præsterne, de, der mange gange prægede sognene stærkest, stille og sikkert blev vundet for ham. I 1888 kan han således se tilbage over 22 års rig vækst, men benytter lejligheden til at pege fremad med følgende ord: »Det maa staa os klart, at vi kun er ved en Begyndelse. Der maa arbejdes for Plantningen af alle og enhver for at tilbageerobre Heden. Stemningen maa holdes vedlige, men især maa der arbejdes hen til, at selve Hedebefolkningen bliver lige saa godt kendt med at plante, som med at pløje og saa, og at den faar Skoven

lige saa kær som Marken og Engen. I denne Henseende kunde Forældre og Landets Skolemænd udrette grumme meget, bibringe Børnene en fast Tro paa, at det er lige saa vigtigt at faa Heden rigtigt bevokset med Skov, som at have et fjerde Hjul til en Vogn. Saa vil den opvoksende Ungdom forhaabentligt arbejde endnu bedre paa at løse denne store Opgave, end Nutiden har gjort.«

Det kan her være rimeligt at indføje en lille beretning om Dalgas' forbindelse med skolerne og navnlig højskoler, hvor *Ludvig Schrøder* på Askov blev hans nære ven. De mødtes første gang i 1886, da »Actieselskabet for de jydskes Heders Beplantning«, der var blevet oprettet omtrent samtidig med Hedeselskabet, var kørt fast, og der da med Dalgas som primus motor blev dannet et nyt selskab til overtagelse af Stilde plantage. Året efter holdt Dalgas i august på Himmelbjerget et foredrag for »Dansk Skoleforening« om hedesagen. Han indledte sit foredrag med at sige: »Hvem skulle egentlig tænke, at Hedesag og Skolemøde havde noget med hinanden at gøre?« I sit foredrag, der blev holdt med den kraftige sonore røst, som kunne høres vidt omkring, viste han derpå forbindelsen, så tilhørerne blev ganske betaget af ham. Han sagde bl. a.: »I forrige Aarhundrede begyndte man saa smaat Opdyrkningen af Folkeheden, men smaat er det gaaet, og først i den næste Menneskealder, eller netop siden det store Vækkelsesaar 1864, er ogsaa der kommet Fart, siden Højskolens og Friskolens Hedeselskab har taget Arbejdet op sammen med Staten, og især siden Folkets Sans er vakt, og det er kommet til Forstaaelse af det store Opdyrkningsarbejde, som Skolen staar i. Ja, Hedesagen og Skolen, baade den for Børn og den for den voksne Ungdom, de kan saa godt sammen.«

Om dette møde skriver Vilhelm Mallings, at Dalgas vandt sig her mange venner, og at de fleste ønskede, at det var faldet i deres lod endnu en stund at kunne lytte til ham, der talte så forunderligt om, hvordan den jyske halvø havde været, og hvordan den skulle blive.

Et par år efter, da Schrøders datter i 1889 blev gift med en søstersøn af fru Dalgas, stod brylluppet på Askov, og Dalgas fik da lejlighed til påny at fortælle om sit syn på folkehøjskolen og hedesagen, og Schrøder skriver herom:

Han aflagde da den bekendelse, at han havde hørt til folkehøjskolens modstandere, men at han nu fuldstændig havde forandret mening. Der

var, sagde han, få mennesker, der var så godt kendt med befolkningen på halvøen som han; men efter dette hans kendskab til jyderne, så var det folkehøjskolens lærlinge, man måtte holde sig til, når der var noget, man ville have sat i værk. Det var ikke særlig Askov folkehøjskole, han tænkte på, men folkehøjskolen i det hele, han måtte udtale dette om, og som han derfor måtte ønske lykke i de kommende dage.

Den 25. april, to dage efter brylluppet, skrev han et brev, hvori han udtrykte en overvættes glæde over, at han havde fået indblik i virksomheden og livet på Askov, og tilføjede: »De har atter denne Gang vundet mange Venner for den gode Sag. Det er tre Aar siden, jeg traadte ind i Vennerækken, og skønt jeg vidste, at jeg i Deres Hus vilde komme til at høre, hvad der er godt og ædelt, blev jeg dog end mere betaget af det Indtryk, jeg fik af den hele Virksomhed.« Efter at have sendt hilsener til skolens lærere og lærerinder og ytret forventning om, at genfødselen her i landet ville komme fra folkehøjskolen, fortsatte han: »En Kæntring er i Anmarsch; benyt den rigtigt, og Fredens Aand vil sikkert sprede sin Velsignelse over de oprørte Sind; thi det Vaaben, som De og Deres fører i Hænde, nemlig Kærlighed til Medmenneskene er det stærkeste af alle.«

Nogle dage efter skrev Schrøder til ham og spurgte ham, hvad han tænkte på, når han skrev om »en Kæntring«, som var ved at komme, og derpå svarede han 1. maj 1889:

»Tak for Brev af 29. f. M. Ved Ordet Kæntring har jeg ikke tænkt paa noget egentlig politisk; thi i Partistillingen vil der næppe for det første finde nogen væsentlig Ændring Sted. Den Kæntring, som er ønskelig, og som efter min ringe Mening er i Anmarsch, angaar de to Hovedpartiers indbyrdes Forhold til hinanden. Hidtil har det været bittert og til dels hadefuldt. Dette er baade uret og dumt. Vi maa se at komme til den Opfattelse, at Modstanderne i Reglen handler efter deres bedste Overbevisning, og at de som oftest er hæderlige Mennesker, og at Uoverensstemmelserne hidrører fra baade deres og vore egne Ufuldkommenheder. Dette er lige saa sikkert, som at vi alle er skabte i Guds Billede, og som at dette Billede findes selv hos dem, som opfører sig som Slyngler. Jeg har faaet den Opfattelse, at De og Deres arbejder paa at vaske Smudset af, saa at hint Billede kan blive synligt, og at De arbejder paa at fremme et fredeligt Sindelag og at vække Kærlighed til Medmenneske-

ne. Og jeg tror ogsaa paa, at den Epidemi af Hædefuldhed og Lyst til at rakke hinanden ned, som nu har været i ca. 20 Aar, at den er ifærd med at gaa over. Naar jeg forleden skrev, at De og Deres nu vilde være i Stand til at benytte denne nye Situation rigtigt, saa tænkte jeg mig nærmest, at det nu kom an paa at gøre det skinnende klart, at det ikke alene er Synd at tænke ilde om andre paa Grund af, at disses Anskuelser i politisk Henseende ikke stemmer med vore, - men at det ogsaa er dumt; thi ved hidsig og hadefuld Tale eller Stiklerier overbeviser vi ingen, men styrker kun vore Modstandere, medens vi ved fredelig og velvillig Tale aabner Øret hos Modstanderne og derved styrker os selv, hvis vor Anskuelse er mere rigtig end deres, ligesom vore Øren ogsaa aabnes. - Uagtet dette er saa sikkert som Solen og saa bekendt som Strikkestrømper, saa er det ikke fremsat offentligt med fornøden Vægt og paa rette Maade. Og uagtet det kunde synes at være en meget lille Ting at komme frem med, saa nærer jeg den Tro, at man ad den Vej og kun ad den, vil kunde naa langt, ja, meget langt. De forskellige politiske Anskuelser kan aldrig komme til deres Ret, før der kommer Velvilje i Sindene. De, som med Kraft kan og vil arbejde herfor, vil derfor udrette mere, end alle Lovgivere tilsammen. Og det forunderlige vil da sikkert ske, at mange, som nu hører til Højre, vil slutte sig til Venstre og omvendt; thi Faarene vil blive skilte fra Bukkene. I ethvert Fald bør de, som vil fremme Lighed, Frihed og Broderskab (og dertil hører jeg i Sandhed) overbevises om, at dette kun kan naas, gennem Mildhed og Velvilje mod alle, og at alle andre Veje er magtesløse. Jeg tror at kende vort Folk og at vide, at det er et prægtigt bravt Folk med mange gode Strænge, som uden Vanskelighed kan anslaaes. De og Deres er i Stand til at spille paa den Harpe, saa de rette Toner høres. Gid De vilde.«

At de her gengivne tanker ikke er nye for ham eller formede i øjeblikket viser en del breve fra 1884 og 1885. Et par citater fortjener at medtages. I anledning af den politiske strid om genopbygningen af Christiansborg udtaler E. M. Dalgas sig skarpt: »Man har heller ikke gavnet Fædrelandet derved; thi dette bløder allerede stærkt ved de skammelige Partikampe, og enhver ny saadan Kamp er en ny Forbrydelse mod Fædrelandet.«

I et andet brev:

»Højre og Venstre kunde ikke blive skilte fra hinanden (ligesom et uenigt Ægtepar), men de kunde æde hinanden op, eller de kunde forliges. Æde de

hinanden op, gaar Fædrelandet til Grunde. Hvis de skulde forliges, maa de begynde med at man erkjender hinandens Rettigheder, og den første af alle Rettigheder ere, at vi Alle er Mennesker skabte i Guds Billede, og at vi alle ere lige. Det er denne Rettighed, den dannede Høire-Arrogance ikke kan for-døie. Disse siger: Vi alene ere Fædrelandet ... De andre ere nærige Ignoranter, de maa ikke komme til Magten. Disse dannede faae Qvalme ved at tænke sig, at beskidte Bønder med grove Hænder og plumpe Udtryk og kluntede Ma-nerer virkelig skulle kunne faae mere at sige end de selv, og navnlig er dette en Rædsel for det dannede smukke Kjøen ... Dannelse er kun en Slibning af Værktøjet. Selve Staalet i dette er Gudsaanden i Mennesket.«

Og videre: »Det er et Spørgsmaal om vi ikke gjøre det (Højre, red.) en Tjeneste ved at tage Magten fra det. Nu ere de øre i Hovedet og gjøre kun Dumheder. Tabte de Magten kunde de maaske lære at blive kloge.«

*

Stadig gentager Dalgas, at alle kræfter må samarbejde, således at alle nye resultater uopholdelig bringes til befolkningens kendskab, således som Hedeselskabet gør det gennem sit tidsskrift, når selskabet har noget nyt at meddele. Han er i denne forbindelse inde på, at staten gør for lidt for at publicere sine erfaringer.

Selv om der er et godt samarbejde mellem statens forstvæsen og Hede-selskabet, så savnes der dog fra statens side offentlige meddelelser om de resultater, der er indvundne gennem statens i årene op mod 1890 fortrin-lige og store plantningsarbejder. De erfaringer har man ligefrem ikke råd til at undvære, siger Dalgas. Heller ikke han har lært nok efter 20 års arbejde med hedeplantningen. Det er, som om han ikke har tid til at vente, op-gaverne vokser for ham og trænger sig mere og mere på, efterhånden som han ser, hvorledes den hastige vækst stadig skaber nye problemer.

Meget tidligt har han haft opmærksomheden rettet mod bevarelsen af det vundne. Skovloven af 1805 hævdede jo kun som fredskov, hvad der havde været skov i 1805 og ikke de nye plantninger. Gang på gang havde Dalgas med harme set, hvorledes nye ejere i øjeblikkelig pengetrang eller i kortsynet tankeløshed på få dage kunne ødelægge års plantningsarbejder ved meningsløs hugst. Det var nødvendigt at sikre, at de arealer, der blev beplantet, også i fremtiden blev bevaret som skov.

Med sin praktiske sans for at forene både det ene og det andet, lykkedes det Dalgas i 1885 at få både statens hjælp til plantningen og bevarelsen af skovene slået sammen, så at begge dele kom ind i en endelig form, som tjente alle parter til stor gavn. Efter langvarige forhandlinger med inden-rigsministeriet blev det ordnet således, at plantagerne mod at få et stats-tilskud på 25 pct. af alle plantningsudgifter fik pålagt fredskovsforpligtelser i overensstemmelse med fredskovsforordningen af 27. september 1805. Det blev dog således, at enkelte bestemmelser udelodes eller tillempedes ef-ter hedeplantagernes særlige forhold. Denne ordning blev, hvad eftertiden har vist, ualmindelig heldigt udformet og af den allerstørste betydning for hedesagens fremme. Plantageejerne modtog da også denne ordning med den største beredvillighed, i løbet af de første tre år underkastedes næsten 30.000 tdr. land hedeskov fredskovspligt.

Et led i hans ønsker om at sikre skovene var forbudet mod hedeafbræn-ding i visse måneder, medens planer, han flere gange nærede om at danne et forsikringsselskab til genplantning af brændte plantager, først blev reali-seret nogle år efter hans død.

*

På Frederiksborg museet findes et stort og meget tiltalende billede af Dalgas, som er malet året efter Dalgas' død af Jerndorff. Billedet blev til på foranledning af grosserer *S. Børgesen*, København, som både bekostede billedet og skænkede det til Frederiksborg museum. Jerndorff måtte male billedet væsentligt efter et lille amatørfotografi, som Børgesens søn engang havde fået lejlighed til at tage af Dalgas.

De, der har kendt Dalgas, finder ikke ligheden særlig slående, dels siger de, at det aldrig kunne falde Dalgas ind at stå med kasketten i hånden, den sad altid trukket langt ned over panden, men de hævder også, at det mangelfuldt gengiver det indre liv, der var i ham - de kan kun dårligt kende ham i maleriets gengivelse, uden at de dog helt nøje kan sige hvorfor. Johanne Langballe - Dalgas' datter - siger om billedet, at det mangler udtryk for det spændstige, der fortalte, at han var af gallisk afstamning og ikke en jysk bondesøn.

Når man står over for maleriet, får den nutidige beskuer dog alligevel et levende indtryk af, at der i denne mand har ligget særlige evner. Karakter og energi lyser ud af ham. Man får en stærk fornemmelse af, at dette billede

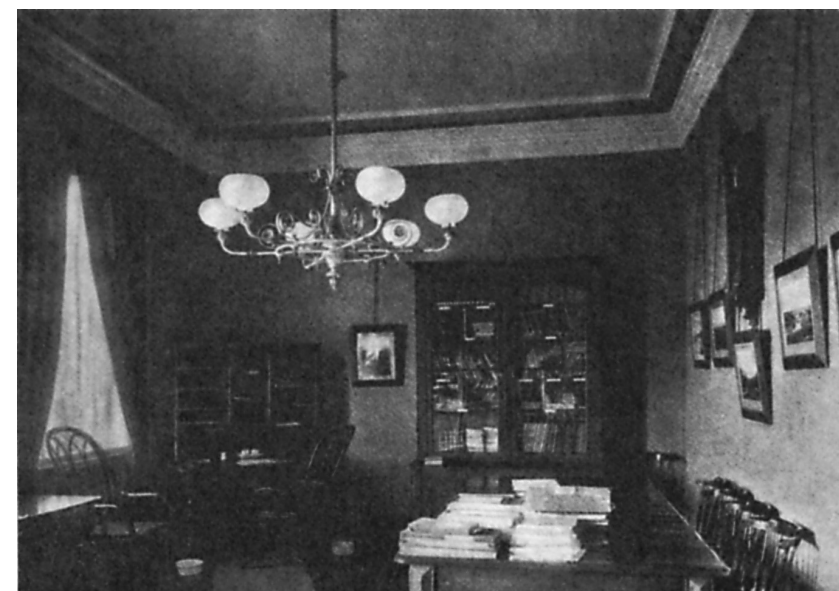
gengiver en mand, der havde lært at overvinde hindringer, lært at overbevise. Det giver i hvert fald en forklaring på det ejendommelige forhold, at Dalgas ikke alene kunne få hedeboerne i tale, men også få byboerne til at lytte, og i virkeligheden det store tal af landets mere betydelige politikere og forretningsmænd til at følge sig. »Det kan ikke nytte alene at tale og skrive, der skal ogsaa Handling til,« var et af Dalgas' ofte gentagne ord, og det er ejendommeligt at se, hvorledes han efterhånden evnede at få alle til at gå over fra ord til handling. År efter år inddrog han stadig nye kendte mænd blandt hedesagens venner og direkte medarbejdere.

Hele dette forhold er af en ganske ejendommelig storhed. Der er næppe noget tilsvarende i vort lands historie.

Det er nævnt, hvorledes hans personlige indsats samlede medindbyderne til stiftelsen af Hedeselskabet, og det er nævnt, at det lykkedes ham - måske særligt fordi han klogeligt fulgte sine politisk trænede medstifters råd i de første år - at holde selskabet klar af politiske skær i starten, således at hedesagen i stadig stigende grad nød godt af statens velvilje. Det er ikke dokumenteret endeligt, men *M. P. Bruun*, landstingets formand fra 1862-1869, og *Mourier-Petersen* mødtes jævnligt med *Dahl*, Moesgaard og *Bregendahl* i Dalgas' hjem, og enkelte linier i *M. P. Bruuns* dagbog antyder, at man lyttede til Dalgas, og dette måtte betyde mere den anden vej for en ung og læreivrig mand som kaptajn Dalgas. På samme måde, ved sin personlige påvirkning, vandt han hedeboerne for positiv medvirken til opgavernes løsning. Men går man den historiske udvikling igennem, må man også undres over den mangesidighed, den ejendommelige vitalitet og sjældne evne, han har været i besiddelse af, der satte ham i stand til at påvirke lige så stærkt og overbevisende i de stik modsatte lejre. Det kan kun forklares ved, at de mennesker, han kom i berøring med, eller som han søgte at få til at fremme sine ønsker, her har mødt det helt selviske, det rent patriotiske, hvor formålet var det alt overskyggende.

En træffende karakteristik af disse egenskaber giver *A. Oppermann* i en beskrivelse af sit første møde med Dalgas. Han skriver herom således:

»Velvillig og utrættelig, det var just det umiddelbare Indtryk, jeg fik af Dalgas, da jeg første Gang kom i nærmere Berøring med ham, og hans Optræden ved denne Lejlighed viser saa mange Sider af hans Væsen, at det maa være mig tilladt at omtale det nærmere. Jeg meldte mig som Modstander, eller i hvert Fald som

Dalgas' stue i »Montana« som den så ud i 1894. (Efter »Ill. Tid.«).

Tvivler over for Hedesagen og anmodede om nogle Oplysninger vedrørende hans Liv, Familieforhold o. lign. - Oplysninger, som skulde benyttes ved en Fremstilling af vort Skovbrugs Historie i de sidste 100 Aar. Paa den elskværdigste Maade forklarede Dalgas mig mangt og meget vedrørende Hedeselskabet og Hedeplantningen, men om sig selv vilde han aldeles ikke tale; end ikke hans fulde Navn maatte jeg faa opgivet. Der var Gæster i hans Hjem, og jeg blev indbudt til at blive; efter Bordet passiarede vi ved Kaffe og Krocket, saa paa hans store Have og Planteskole og disputerede af Hjertens Lyst. Dalgas arbejdede paa at overbevise mig med en Iver, som om hans Modpart var en formaaende Mand, ikke en 25-aarig Forstkandidat. - Da jeg om Aftenen forlod hans Hjem, var jeg først og fremmest imponeret af en Mand, der trods sin store Virksomhed kunde være en elskværdig Vært, fri for nervøs Træthed og stundesløs Travlhed, kunde tage sig Tid til at hvile og lade Hvilen være en Underholdning med en lidet farlig Modstander. Og paa den anden Side: En Mand, for hvem Sagen var alt og Personen noget i den Grad underordnet, at den slet ikke maatte omtales. Denne Evne til ved sin personlige Optræden at vinde Modstandere og til at lade sin egen Person træde i Baggrunden, naar alt blot gik, som han ønskede, den har sikkert banet Vejen for Dalgas mange Steder.»

At Dalgas har gjort sig bevidst umage for at vinde Oppermann for hedesagen, uden at Oppermann altså har kendt hvorfor, vil fremgå af nogle linier, Dalgas forud har skrevet den 9. juli 1892 til en bladmand: »Derhos maa jeg indstændigt fraraade, at Docent Oppermann faar med Artiklen at gjøre: Han og den anden Forstdocent paa Landbohøjskolen (Prytz) have

paa en høist mærkelig Maade stillet sig fjendtlig ikke alene ligeoverfor mig personlig, men ogsaa ligeoverfor Hedesagen, som Ingen af dem har nogen Forstaaelse af, fordi de kun kjende den af Skrifter og ikke tillige fra Praxis. Overhovedet er Hedesagen ingenlunde alene en Plantningssag. Denne er kun et af Midlerne til at fremkalde Opdyrkningen og Benyttelsen baade i Retning af Sandagerbrug, Mosebrug, Engbrug og Skovbrug. Hverken Oppermann eller Prytz har Evne til at bedømme hele dette Forhold; og der er vistnok Faa, som ere istand dertil.«

*

Blandt de, der gang på gang ydede ham hjælp og støtte i vanskelige øjeblikke, må først og fremmest nævnes generalkonsul *H. Pontoppidan* i Hamburg, der ikke alene selv blev plantageejer i det store, men som ogsaa gang på gang stillede midler til rådighed til løsning af krævende opgaver. Pontoppidans system for hjælp var så udpræget »hjælp til selvhjælp,« og netop en tankegang som den, der fulgte dette princip, må have følt sig stærkt tiltrukket af Dalgas' arbejde for hedesagen, således som Pontoppidan skriver i det tidligere citerede brev fra 1871. Der er ikke lang tids mellemrum mellem Pontoppidans indsats - vågent og opmærksomt følger han med i alt, hvad der rører sig i tiden, og hans optræden kommer derfor til at virke som et målbevidst arbejde for hedesagen. Han har øjensynlig vurderet Dalgas' arbejde og i ham fundet en mand, hvis planer nøje passede ind i hans egne. Kun en gang er der en kortvarig periode, hvor de glider fra hinanden. Det er omkring 1879-80, hvor Pontoppidan, uvist af hvilken grund, trækker sig ud af den direkte tilknytning. Høgildgaard-plantagen overdrager han til sønnen for at undgå at skulle føre forhandlinger med Dalgas. Hvad årsagen har været vides som nævnt intet bestemt om. Men det synes at have været uoverensstemmelser vedrørende politiske synspunkter - Dalgas havde, som det senere skal omtales, en meget kort periode i 1876 været Højres folketingsmand i Viborg-kredsen, men senere svingede han efterhånden over til at være meget kritisk indstillet over for Højre. Det har i hvert fald været en dybtgående meningsforskel, som dog, heldigvis for hedesagen, få år efter var udjævnet igen, så det gode samarbejde atter kunne optages.

Der kan nævnes det ene navn efter det andet fra disse år på betydende mænd, som sluttede op om Dalgas og plantningssagen. Det er svært at afgøre, om det er Dalgas' personlighed eller sagen, der har tiltrukket dem, men det er vel heller næppe nødvendigt at skelne her, for allerede få år efter 1866 var det i virkeligheden så ganske øjensynligt, at hedesagen og Dalgas var et. I 1868 havde han i tillid til sin sag udbrudt: »Kom og se og døm!«, og det princip fulgte han. Der er en mængde beretninger om, hvorledes han, når han på sine mange rejser havde bragt dagens forskellige gøremål til ende, samledes med de venner og medarbejdere, der var til at få fat i, til fornøjelige samtaler og diskussioner. Hyppigst røg han da den ene lette cigar efter den anden - han havde så vidt muligt altid en lille cigarstump hængende i mundvigen eller siddende mellem fingrene, og medens røgen fra piber og cigarer lagde sig tykt i stuen, blev han for en stund den fornøjelige selskabsmand, der kunne tale om alle mulige emner. Men kun for en stund! Inden længe ville de tilstedeværende opdage, at samtalen ganske stille var drejet om på hedesagen. Og ligegyldigt hvor det så var, i krostuen, i bondehjemmet, i præstegården eller på herregården, så blev han aftenens centrum. Lagde Dalgas så mærke til, at der var nye i kredsen, ukendte med hedesagen, drog han dem ind i samtalen, tog forsigtigt en diskussion op med dem, og inden de selv anede det, var de pludselig levende fanget ind af Dalgas. Og de således interesserede slap ikke ud igen af nettet, Dalgas holdt dem fast, men det blev vist heller aldrig mod deres vilje.

Fik han dem så med på en tur i heden, var de helt solgt til ham. Der er næppe noget udtryk, der bedre dækker det. Disse køreture, hvor Dalgas forklarede og fortalte om fortid og nutid, om steder og mennesker, om hedesag og Danmarks fremtid, har været mange menneskers store oplevelse, som de sent glemte.

Var det byboer, embedsmænd eller rigmænd fra København og øerne, måtte naturligvis indtrykkene bundfældes stærkt. Tiden selv var dog ogsaa med Dalgas. Vejnet og jernbaner udbyggedes udover landsdelen, så det blev lettere at komme frem, den afsides jyske hede var ved at blive tilgængelig, kunne nås uden uoverkommelige anstrengelser. Forholdene for handelen var i rivende udvikling, der blev tænkt i store linier ogsaa i andre forhold end hedesagen, og endelig var der en vis pengerigelighed til stede. Det må heller

ikke glemmes, at den almindelige opdyrkning til agerjord i disse år går frem med stormskridt. I. B. Krarup gør det op til, at der i Viborg, Ringkøbing og Ribe amter fra 1861-88 opdyrkes ca. 104.000 td. land til agerjord.

*

Navne fra disse udviklingens år omfatter således bl. a. greverne *A. V. Knuth*, *I. Wedell Wedellsborg*, *Fr. Moltke-Bregentved*, *K. Brockenhuus Schack* og *L. Holstein-Holsteinborg* og lensbaronerne *T. Reedtz-Thott* og *Rosenørn-Lehn*, der alle gennemførte store egne plantninger, desuden høje steretsadvokaterne *C. Liebe* og *S. Nellesmann*, brygger *I. C. Jacobsen*, enke fru *Wesenberg*, administrator *Schade*, lægen *August Petersen*, Andst, grossererne *Holger Petersen*, *I. Moresco*, *S. Børgesen*, *W. Salomonsen* og mange, mange flere, deriblandt naturligvis først og fremmest de, der var knyttet til Hedeselskabets repræsentantskab med *G. Bruun* og *Lüttichau* i spidsen.

*

Et af de møder, der for hedesagen fik størst betydning, fandt sted i Askov, vist nok allerede i 1886. Dalgas nævnede da, at han havde et vel-egnet plantningsareal på hånden ved Baldersbæk nordvest for Hovborg, men ingen til at overtage det, da staten havde opgivet at købe Skovsønde plantage, så Hedeselskabet kunne få frigivet midler til at købe de 1.000 td. land omkring Baldersbæk. Lægen *August Petersen* fra Andst, der allerede længe havde været en ivrig og foretagsom plantningsven, - det var således ham, der i 1882 havde fået stiftet *Stausbøde Plantageselskab* - foreslog da, at han skulle prøve at få sin broder, grosserer *Holger Petersen* i København, til at overtage arealerne. Det lykkedes virkeligt, Holger Petersen kom til Jylland, Dalgas og han mødtes, og dermed indlededes det for plantningssagen måske mest frugtbringende venskab. I årenes løb gik Holger Petersen op i interessen med den varmeste glød, der kunne tænkes, både arbejde og penge ofrede han efter den store målestok.

Der findes kun meget få fotografier af Dalgas i arbejde ude i marken fra disse år, men på de, der findes, kan man næsten være sikker på at finde Holger Petersens markante skikkelse ved siden af Dalgas.

Det fortjener at nævnes, at Holger Petersen førte en strøm af københavnske penge ind over de midtjyske hedeegne, idet han bragte venner og bekendte blandt københavnske finansmænd til Jylland og fik en mængde af

Endnu bærer en bæk i haven ved Askov navn efter Dalgas, idet det fortælles at her mødtes lægen August Petersen, Andst, og Dalgas for første gang.

dem til selv at erhverve store arealer til tilplantning. Og efter Dalgas' død bevarede han en usvækket interesse for at føre arbejdet videre, nu i samarbejde med Christian Dalgas, som helt ud fik overført faderens venskab. Tusinder af tønder land granskov i egnen mellem Holsted og Herning står som et varigt minde om Holger Petersen og for samtalen i Askov. Den bæk, hvor samtalen førtes, bevares da også stadig under navn af Dalgas' bæk.

Man spørger uvilkårligt sig selv, om ikke Dalgas for at opnå den store tilslutning til plantagerejsningen, dels der, hvor det var mindre lokale aktieselskaber, der dannedes, således som der som regel blev, hvor han i en plantningsmoden egn havde holdt et møde, havde rejst stemningen og udnyttet den, og dels der, hvor det var enkeltmænd, der erhvervede et areal, undertiden har ladet sig friste til at love for meget om fremtidens resultater. Udover, at han i de første par år efter 1866 så mere optimistisk på spørgsmålet om forretningsmæssig placering af midler i hedernes beplantning, end han så på det, da man var nået hen i 80-erne, så foreligger der intet herom.

En af de få gange, hvor Dalgas direkte opstiller en beregning over omkostningerne for plantning og derudfra betegner plantning som givende løfte om en god forretning, er i 1877, da han i L. R. Tuxens »Haandbog for Landbruget« (s. 51-72) opgør alle omkostningerne »ved Tilplantning, paa en solid Maade (tilstrækkelig dyb Jordbearbejdning med Reolplov) til 35 à 45 Rd. pr. Td. Ld. Ved 4, 5 og 6 % Rentetilskrivning vil een Td. Ld. 50 Aar efter staa i henholdsvis 320, 400 eller 720 Rd. + 50 Rd. for Pasning.« Han sammenholder derefter oplysninger, han har indhentet fra en 50-årig statsejet hedeplantage hermed. Det fremgår derefter, at der i plantagerne efter 2-3 indtægtsgivende gennemhugninger, står tømmer for 1.000 rd. pr. td. land. »Jeg nærer ikke nogensomhelst Tvivl om, at solidt udførte Plantningsforetagender ville kunne forrente sig, og at den Tid vil komme, da Folket vil benytte sig heraf og plante i store Maader,« slutter han.

Dalgas har stadig og utrættelig betonet, at det altsammen først og sidst måtte udrettes af fædrelandskærlige grunde til gavn for det fælles samfund, - forrentningen af de indsatte kapitaler måtte komme i anden række og kunne ikke ventes før en gang ind i fremtiden.

Selv har Dalgas muligvis nok troet på, at dette tidspunkt ville komme hurtigere end det kom, men der er fra alle sider enstemmighed i, at hvad Dalgas sagde om disse ting, det var aldrig overdrevne løfter til fremtiden eller blot antydning af noget sådant. Man har alligevel senere beklageligvis kunnet se, at den næste generation af plantageejere ikke har været alt for begejstrede for fædrenes offervilje, når det trak ud med resultaterne. En af grundene hertil ligger dog deri, at adskillige alt for ringe arealer i disse år blev tilplantet og tilplantet med for billigt udførte kulturer. Dalgas var optimist, en ukuelig optimist, der troede på sine bjergfyre og derfor undertiden overvurderede disses evner til at klare sig i de alt for magre heder. Til gengæld er der da også titusinder af tønder land tidligere hede, som nu bærer frodig storskov og forlængst har svaret renter.

I 1893 har Hedeselskabet ialt anlagt 736 plantager omfattende 56.000 td. land, hvoraf dog endnu kun 26.000 td. land er færdigtilplantet. Derved er Sydvestjyllands skovareal, d. v. s. Viborg, Ringkøbing og Ribe amter, forøget med 117 %, medens det nordlige Jyllands skovareal er udvidet med 66 % og f. eks. det sydøstlige Jylland kun med 33 %.

Han var ganske overordentlig omhyggelig med de pengemidler, der var betroet til forvaltning. Budgetterne for de forskellige plantager blev lagt med en vidtdreven sparsommelighed. Var et budget vedtaget af en generalforsamling eller godkendt af en plantageejers, skulle det også holdes. »Jeg har stadig holdt strængt herpaa,« siger han et sted, »og det har fremkaldt Tryghed og Tillid. Det har haft en god Indflydelse paa Funktionærerne ogsaa, at jeg har forlangt Bevillingerne overholdt, thi det fremkalder Sparsommelighed.«

Det fortælles i denne forbindelse af en københavnsk plantageejers, at Dalgas, da han kom med ejeren til den plantørbolig, der var indrettet under tilsyn af en af funktionærerne, savnede en knage, han kunne hænge sin hat på. Da Dalgas udtalte sig om denne mangel, fik han det svar, at knagen ikke havde været på budgettet, og ved dette svar var Dalgas fuldt ud tilfreds, og plantageejeren ogsaa.

Når der var tale om de store opkøb af hedejorder, var der som regel altid gjort et forarbejde af tillidsmænd på egnen, og først til de afsluttende forhandlinger kom Dalgas til stede. Disse handeler var så betydningsfulde, at han altid selv ville være med til det sidste ord. Et godt indtryk af, hvorledes sådanne forhold ordnedes, giver provst *E. K. Thyssen* meget malende i sine erindringer, hvor følgende forekommer:

»I Vinteren 1886-87 skrev jeg et Brev til Oberstløjtnant Dalgas med Forespørgsel, om det Rygte talte sandt, der havde fortalt, at Hedeselskabet, som alt dengang ejede Skarrild Krat og Plantagen omkring Hesselvig Enggaard i Skarrild Sogn, havde planlagt at anlægge en Række Plantager imod Syd fra Skarrild over Sdr. Omme og Grindsted Sogne og videre sydpaa. Jeg meddelte dernæst, at der var Hede nok at faa til Købs i Sdr. Omme Sogn, og at mange Mennesker med stor Forventning imødesaa den Dag, da Hedeselskabet her ville tage fat. Som Svar herpaa modtog jeg et meget venligt Brev fra Oberstløjtnanten, der udtrykte sin Glæde over at møde Lyst og Trang til at faa Plantningsarbejdet iværksat. Han bad mig dernæst om at undersøge, hvor stort et Areal der kunde faas til Købs af Heden Nord for Skovsende, som der foreløbig var tænkt paa, og efter nogen Brevveksling blev den Pris, der kunde tilbydes, fastsat til 5 Kr. pr. Td. Land af Hede og 20 Kr. pr. Td. Land af Agermark. Jeg tog da fat sammen med nogle Mænd i Sognet, som interesserede sig stærkt for denne Sag, og i Løbet af Sommeren 1887 samlede vi et Areal paa ca. 374 ha, mest Hede, men dog ogsaa en Del Agermark, deraf laa 63 ha lige overfor Sogneskellet i Hoven Sogn, saaledes at Arealet udgjorde et samlet Hele.

Den 11. Oktober 1887 samledes samtlige Lodsejere, saa vidt jeg husker 28 ialt, til et Møde, hvor der blev gjort nærmere Aftale om den paatænkte Afstaaelse af Jorden, og samtlige Tilstedeværende blev indbudte til et nyt Møde 8 Dage derefter, den 19. Oktober, hvor Oberstløjtnanten kom til Stede, og Handelen skulde endelig ordnes.

Ved dette Møde maatte jeg i høj Grad beundre Oberstløjtnantens ualmindelige Evner til at forhandle med en saadan Kreds af forskelligartede Mennesker. De var vel enige om, at de nok vilde afstaa deres Jord; og de tilbødte Priser var der heller ikke noget i Vejen med, men de havde næsten alle forskellige Betingelser at stille. Een ønskede Ret til vedblivende at have Færdsel ad et gammelt Vejspor, der førte fra hans Gaard ind over det Areal, som skulde sælges. En anden vilde have Ret til Tørveskær paa Arealet, i alt Fald i en Aarrække, og en tredie vilde have Ret til Græsning for sine Kreaturer paa nogle smaa, lavtliggende Stykker, hvor der var noget Græs, i hvert Fald indtil Træerne blev plantede, o. s. v.

Oberstløjtnanten hørte paa alle disse og flere Indvendinger, der blev fremførte ofte med temmelig skarpe Stemmer, med den mest overlegne Ro. Han prøvede slet ikke paa at modsige dem. De skulde have Lov til at tale ud. Han havde jo nok været med til saadanne Forhandlinger adskillige Gange før, og han vidste, at Folk blot skal have Lov til at udtale sig, saa faldt de nok til Ro. Enkelte Svar fremkom han med, som disse, at Færdselsret ad Veje gennem den paatænkte Plantage kunde der aldeles ikke være Tale om, da der ikke gik nogen offentlig Vej gennem Arealet. Græsningsret kunde derimod indrømmes, indtil Træerne var plantede, og Ret til Tørvegravning kun paa enkelte Steder efter nærmere Paavisning og i et kort Aaremaal. Endnu kom dog de nævnte Indvendinger og flere til frem en Stund, og Forsamlingen blev tilsyneladende urolig. Oberstløjtnanten sad ganske rolig og lod Folk tale ud, indtil han tog sit Ur frem og sagde: »Naa! Godtfolk! nu har jeg ½ Time igen, saa maa jeg afsted, da jeg skal have nyt Møde endnu i Dag, nu maa De sige ja eller nej, for vi maa være færdige.« Da var det, som Forsamlingen pludselig blev tavs, man havde fremført sine Indvendinger, der var ikke mere at sige, og det lød fra alle Munde: Ja, saa maa det helst blive saadan! Dermed var Forhandlingen endt, og alle de formelle Ting, der hører med til en saadan Handel, blev saa ordnede senere. Nogen Tid efter blev der købt en Gaard, hvis Marker stødte op til det købte Areal, en Plantør blev ansat, og Arbejdet kunde saa begynde.«

Som et eksempel på, hvor fint oberstløjtnanten forstod at stille sig over for dem, han fik med at gøre, fortæller Thyssen siden, at et par år efter at Skovsende hede var købt og arbejdet påbegyndt, kom en mand til ham og bad, om Thyssen ikke kunne få Dalgas til at komme ud og se på hans gård. Han havde en ejendom med et tilliggende af ca. 150 tdr. land, som lå i nærheden af det til plantage indkøbte areal. Han havde opdyrket det altsammen af rå hede, men jorden var af en meget tarvelig beskaffenhed,

den gav kun meget ringe udbytte, og nu sad han i en bundløs gæld. Hans eneste udvej var, om han kunne få gården solgt, og han mente den egnede sig bedst til plantning. Næste gang Dalgas kom på besøg hos Thyssen, forebragte han Dalgas mandens ønske. Hertil svarede Dalgas straks: »Nej, vi kan ikke købe denne Ejendom, for vore Penge er opbrugt, saa vi har intet at betale den med.« Thyssen tillod sig da at bede Dalgas tage med ud til manden, da det ville være ham en opmuntring, om oberstløjtnanten dog ville komme ud og se på ejendommen. Men så sagde han bestemt: »Nej, det vil jeg ikke, for selv om jeg højt og dyrt paastaar, at jeg ikke vil købe Gaarden, saa tror Manden mig alligevel ikke. Han vil af mit Besøg alene fatte Haab om, at der findes en Udvej for ham, og jeg vil ikke give noget Haab, som jeg ikke er i Stand til at opfylde.«

Et andet eksempel hentet fra de samme erindringer er ligeledes meget illustrerende:

»Sønden for Sdr. Omme i Grindsted Sogn var der en passende Hedestrækning, som kunde bruges. En Dag i Sommeren 1891 kørte jeg med ham derover. En Enke ved Navn *Maren Dørffler* ejede et Hus sammesteds med et Tilliggende paa saavidt jeg husker 3-400 Tdr. Land. Hun vilde gerne sælge, og nu skulde det prøves, om en Handel kunde laves. Vi kom ind i hendes lavloftede Stue med Lergulv. Dalgas satte sig ned paa Bænken og fremførte sit Ærinde, men Maren afbrød ham straks ved paa jydsk Vis først at byde paa Kaffe. Den blev drukket, og saa kom det første Spørgsmaal, hvad hele Ejendommen skulde koste. Maren svarede rask 7.000 Kr. »Nej, Maren, det kan der aldeles ikke være Tale om,« gensvarede Dalgas. »Jeg byder Dem 6.000 Kr. og intet mere.« Maren begyndte at klage sig, men Dalgas var ubøjelig. »Aa, lille Dalgas,« klagede Maren, »De ka' savt gi' 7.000 Kr.« »Nej,« svarede han, »Ejendommen er ikke mere end 6.000 værd.« Maren klagede sig fremdeles. »Aa, lille Dalgas,« vedblev hun, »De ka' savt sej ja, det er den jenest Gaang vi handler sammen, sej ja til de 7.000 Kr.« Da Maren imidlertid mærkede, der intet var at gøre, satte hun Prisen ned til 6.500 Kr., men lige meget hjalp det. Dalgas sagde bestemt, at han ikke vilde give mere end 6.000 Kr. Da det nu saa ud til, at der ikke kunde opnaas Enighed, hviskede han til mig, at vi helst maatte komme af Sted. Jeg gik ud og fik Vognen kørt frem. Maren fulgte efter ud i Døren, idet hun stadig klagede sig og med indsmigrende Ord bad Dalgas give efter. Vi satte os nu paa Vognen, og med Vilje kørte jeg ganske langsomt ud af Gaarden, idet jeg ventede, at Maren nok skulde komme til Besindelse. Vi var da heller ikke kommen mange Alen fra Døren, før vi hørte Maren raabe efter os. Hun kom nu løbende og rakte Haanden frem med de Ord: »Ja, saa maa det helst bliv' ve' de 6.000 Kr.« Vi vendte saa tilbage og fik en Slutseddel skrevet, og Maren syntes nu meget vel fornøjet med Handelen. Et Par Aar i Forvejen var der ved et Uheld brændt et større Hedeareal, som grænsede ind til det nu købte. Det blev

nu af Lodsejerne tilbudt Dalgas, da det var brændt saa langt ned, at det truede med Sandflugt; mere Hede kom til, og paa hele Arealet anlagdes nu Grindsted Plantage, der har en Størrelse af 907 Tdr. Land.«

Disse træk belyser Dalgas' evne til at forhandle. Ludvig Schrøder har også haft lejlighed til gentagne gange at imponeres af Dalgas' forhandlingsevner. Om forhandlingerne ved Stilde plantages overtagelse midt i 80-erne siger han bl. a., at han bagefter var slået af beundring over, at en forsamling af sindige jyder kunne få så meget udrettet på så få timer. - »Det var Dalgas' overordentlige Forretningsdygtighed, jeg havde lært at kende.« Om en anden oplevelse på linie hermed fortæller Schrøder: »I 1889 kørte vi nogle Stykker med Dalgas til Hundsbæk Krat. Vi havde talt sammen om det ønskelige i, at de prægtige Bakker vest for Læborg Kirke, som man ogsaa kan se fra Jernbanen, blev dækkede med Skov, som de havde været i gamle Dage. Der var skaffet Tilbud fra forskellige Lodsejere om, at de vilde sælge Arealer, de ejede i Krattet. Paa Køreturen studerede Dalgas Generalstabskortet, hvorpå det med Streger var betegnet, hvad der var falbudt. Han skulde hjælpe os med at faa et Aktieselskab dannet. Men det kom an paa at faa mange smaa Aktier tegnede; helst skulde ogsaa Husmændene i Læborg Sogn med, da det kunde have meget at betyde for deres Udkomme, om der blev rigeligt Arbejde at faa i Plantagen. Da vi nærmede os til Mødestedet, flyttede Dalgas over paa den Vogn, hvor Sognefogeden fra Læborg kørte, for i Ro at tale med ham om de stedlige Forhold. I Krattet fandt vi en festlig smykket Plads og en stor Forsamling af Mennesker. De kvindelige Lærlinge, som da var samlet i Askov, havde givet Møde; først havde de set og faaet Forklaring over den mærkelige Runesten ved Læborg Kirke, og de var ved at indtage et Maaltid, da vi kom.

Snart var alle samlede om Talerstolen, hvor Dalgas stod. Det friske grønne Egekrat imellem »Store Bavnebjerg«, »Lille Bavnebjerg«, »Fru Mettes Bjerg« og de andre Toppe i Hundsbæk Krat har aldrig set saa smukt ud i mine Øjne, som den Sommereftermiddag. Dalgas fremstillede, hvordan han tænkte sig det omdannet til en Naaleskov, og han rev Forsamlingen med sig. Da han skønnede, der var god Stemning for Dannelsen af en Forening med det Maal at købe og tilplante de maleriske Bakker, uddelte han Papirstykker, hvorpå man straks kunde tegne sig for Aktier, lovede paa Hedeselskabets Vegne at støtte Foretagendet ved Pengetilskud og at lede Plantningen her som i Stilde og fik valgt fire Mænd til sine Medbestyrere. Men medens Folk tegnede sig for Aktier, fremdrog han en anden Sag af Betydning: hvordan Moserne i Jylland burde opdyrkes. Syd for Hundsbæk laa den en Mil lange og en kvart Mil brede Vejen Mose; dersom der kunde danne sig en Forening, som ville forsøge, hvad der kunde kom me ud af Opdyrkningen af et Areal af Vejen Mose, da tilbød Hedeselskabet at yde Vejledning og et Tilskud til Kunstgødning. Ogsaa om denne Sag blev der taget Beslutning, og et Moseudvalg blev dannet. Der var gjort et godt Stykke Arbejde, inden Dalgas den Aften kom til Sengs.«

*

Der var temperament over Dalgas' arbejde for plantningssagen, der var fart og flugt over det - men aldrig uærlighed. En skuffelse nu og da, et fejlgreb gjorde ham ikke så meget. Med en vældig iver arbejdede han sig fremad. Fra hans hånd flød en aldrig standsende strøm af artikler, pjecer og småbøger, og da det fra januar 1880 lykkedes ham at få midler til at udsende et tidsskrift for Hedeselskabet, havde han yderligere fået et talerør; der blev endnu mere hørt, end det hidtil mere spredt fremkomne. Fra 1880-1894, til sin død, redigerede han tidsskriftet, og skrev praktisk taget alt stoffet, der fremkom i det. Mange hundrede kortere og længere artikler og afhandlinger lykkedes det ham gennem årene at få offentliggjort. Alle er de besjælede af hans sikre udtryksmåde, hans evne til en rammende form uden at være overdreven - han bruger aldrig det højstemte eller uægte, men derimod præges artiklerne hyppigt af en meget mærkbar stærk tro på rigtigheden og ufejlbarligheden af det, han hævder. I arkiverne finder man dog en motivering herfor i det grundige forarbejde, de indgående undersøgelser og verificering af ting, han selv og hans medarbejdere har foretaget forud for offentliggørelse.

Der er altid kampgny i hans artikler, der er altid et mål at fægte for. De vægtigste af hans afhandlinger, der er offentliggjort efter »Geographiske Billeder«, er uden tvivl de i både omfang og indhold meget fyldige »Fortids- og Fremtidsskove i Jyllands Hedeegne« fra 1883-85 og »Skovkulturer i Jyllands Hedeegne« 1890-91, begge offentliggjort som tillæg til Hedeselskabets Tidsskrift. Det sidste udkom i 5.000 eksemplarer, medens »Geographiske Billeder« efterhånden er optrykt i 20.000 eksemplarer.

*

Medens årene gik

Jævnside med skovrejsningsarbejdet fulgte et andet meget betydeligt arbejde, som endda i det lange løb vel nok er kommet til at veje en hel del stærkere til for opdyrkningen og udviklingen til agerbrug, nemlig læhegnsplantningen.

I sine første artikler ser vi Dalgas berøre sagen, men tage meget forsigtigt på den, idet han er klar over, at levende hegn må være en mindst lige så vanskelig opgave at gennemføre i hedeegnene som skovrejsningen, og en opgave, der vanskeligt kunne få den samme nationale baggrund som skovrejsningen.

Her stod man også på endnu mere bar grund end med hensyn til skovplantningen.

Sandstorme, vindslid, rene indsander over store områder, udtørring af agrene, afpiskning af det modnende korn var imidlertid ting, som Dalgas daglig havde for øje på sine rejser. Sammenlignede han tilstanden med Østkystens og øernes lunende levende hegn, var det naturligt, at heller ikke denne opgave fik lov at hvile. Men hvordan gribe den an? Udover en formodning, et gætteri om, at passende læ rimeligvis kunne øge afgrøderne, havde man intet positivt at holde sig til. Det ville blive en træls vej at komme frem ad, navnlig når han samtidig måtte regne med hedeboens medfødte træghed over for alt, hvad der hed plantning. At det ville ske, at hele skove kunne klare sig mod vinden og komme til vejrs, var vel ikke hel uden for det sandsynlige, men at enkelte eller få rækker træer kunne blive til noget, det skulle så vist ingen få dem til at tro på. Det er også antageligt at tro, at Dalgas selv har været noget skeptisk, så længe han endnu har troet på, at vinden og al'en var plantningens værste fjende. Han har sik kert regnet med, at hans store plan om et skovbælte fra nord til syd gennem Jyllands

heder skulle bane vej for den egentlige læhegnsplantning om marker og hjem og bryde det evige sus henover hederne og - lukke havgusen ude.

Han er klar over, at han må gå forsigtigt frem ad omveje. I 1872 er han medstifter af »Det jydsk Haveselskab« og meget virksom og interesseret i dette selskabs trivsel. Han betragter dette nye selskab som et meget nyttigt led i sine planer og venter sig meget af det. Det blev imidlertid meget hurtigt fastslået, at det ville blive svært og tage år at få dets virksomhed til at række ud til vesteregnene, så allerede i 1874 så man ham gå videre med sine af Haveselskabet uafhængige planer, idet han dette år udsender en lille pjece »Anvisning til Anlæg af Smaaplanter omkring Gaarde og Haver samt til Anlæg af levende Hegn«. Han taler heri om, at havekulturen står på et lavt standpunkt i Jylland, i sogne, hvor der burde være over 100 haver, findes der kun en à to haver. Han anbefaler stærkt anlæg af haver og siger, at havernes største betydning vil blive den, at der derigennem vil vækkes sans for hegnsplantningen og træplantningen i det hele taget. Når haver og hegn kommer i tilstrækkeligt antal og tæt nok på hinanden, ville de lune betydeligt, og han nævner også her, at den rigtige mængde af planter tillige utvivlsomt ville gøre landets regnforhold gunstigere for agerbruget.

En god have er betinget af et godt læbælte, hedder det, og derfor skal begyndelsen til haven gøres med læbæltet, som tillige skaber ly og hygge på opholdsstedet for det daglige arbejde. Han nævner eksempler fra Thyholm og Samsø, hvor pilehegn over store arealer har bevirket store forandringer til gavn for agerbruget, og udleder heraf, at småplanter og hegnsplanter så også må kunne lykkes i vesteregnene, blot man ikke tager sig for meget på ad gangen og passer dem omhyggeligt.

Til de magre, rå jorder tilråder han hvidgran og bjerr, og, hvor jordbunden er bedre, løvtræer, først og fremmest pil og tjørn. Ved siden heraf nævner han adskillige andre træarter, men et stort tal af disse er i senere skriftlige arbejder blevet opgivet igen. I øvrigt er pjecen et virkningsfuldt agitationsgrundlag, og på mange områder har han allerede her i sit første arbejde om læplantning fat i det rigtige.

Denne landets første læplantningsbog kom allerede året efter i et nyt oplag, i 1883 i et 3. oplag, denne gang i 5.000 eksemplarer, og senere endnu i et par oplag til, der dog blev noget reviderede.

Den lille bog er blevet modtaget med stor opmærksomhed og gav også tilfredsstillende resultater, men dog først og fremmest med hensyn til småplantninger omkring huse og gårde. Den egentlige hegnsplantning mellem agrene blev endnu ikke rigtigt til noget - i oplaget for 1883 siger Dalgas selv, at der hidtil kun er udført forholdsvis lidt af hegnsplantninger, selv om det dog har hjulpet noget i de sidste to år. Det er først, da Hedeselskabet selv går i spidsen med at plante nåletræshegn i de forskellige tjenestejorder, at fremgangen begynder. Dalgas' indsats for læhegnsplantningen fik dog et udpræget havemæssigt tilsnit, som han aldrig kom helt ud over.

I de første år udleverede Hedeselskabet planter til småplantninger og hegnsplantninger, som regel gratis, idet der indtil 1883 var anvendt 17.000 kr. til dette formål, men fra 1882 gennemførtes særlige vedtægter for fremgangsmåden ved uddelingen, således at Hedeselskabet for større småplantninger kun betaler halvdelen af planternes pris og lodsejerne resten, dog tilføjes det, at husmænd og fattige lodsejere fortsat bør have planterne helt gratis. I tiden derefter stiger småplantningernes antal meget stærkt, så at man efterhånden når op på et årligt tilskud fra staten alene hertil på ca. 20.000 kr. I de samme år dannes der en art forstanderskaber ud over hedeegnene, det vil sige lokale tillidsmænd, der i nøje kontakt med Dalgas og Hedeselskabets stigende antal af plantører og forstmænd forestår uddelingen af disse planter.

I juni 1882 var der på Mors dannet landets første egentlige plantningsforening med småplantninger for øje, og i november samme år fulgte den næste »Han Herreds Plantningsforening«. Begge foreninger var meget virksomme, men alligevel kom dog først den næste i december 1887, da »Have og Plantningsforeningen i Hammerum Herred« stiftedes i Herning, hvor for første gang den egentlige læhegnsplantning blev sat i forgrunden som foreningens formål. I alle hedeamter, og bl. a. netop som tidligere nævnt i Herning, kendte man dog til, at de landøkonomiske foreninger, ofte i samarbejde med og ved hjælp fra Landhusholdningsselskabet, mange år forud havde forberedt indstillingen ved at yde tilskud til prisnedsættelse for træplanter til de medlemmer, der ønskede at anlægge have og plante om gårdene. Flere foreninger var dannet, således i Vejen i 1876, men det var som regel Haveselskabet og dets medarbejdere, som stod bag.

I de første to begivenheder har Dalgas vist kun været indirekte med

virkende, men i Herning er han selv med. Det var generalkonsul Pontoppidan, der gav stødet, idet han sendte et brev til Dalgas med 2.000 kr. til dannelse af en have- og plantningsforening i Hammerum herred. Dalgas takkede for beløbet, men erklærede straks, at en sådan forening i Hammerum herred ikke måtte få de mange penge alene, de skulle komme mange foreninger til gode ved udgivelse af vejledende skrifter, og Pontoppidan gik med til Dalgas' plan, således at foreningen stiftedes for Hammerum herred, men uden at få pengene.

I et forord til en lille agitationspjece, som nevøen, planteskoleejer *Carl Mariboe* i Børkop ved Fredericia i den anledning udsender, tager Dalgas med baggrund i nogle voldsomme sandstorme i juni 1887 meget stærkt til orde for øget læhegnsplantning: Her gennemgår han hele sit i de foregående år indsamlede agitationsmateriale for sagen. Sandstormenes veldige skader, som han mener det år har kostet Jylland millioner af kroner, maner han til samlet kamp imod.

Og så ser vi da Dalgas påny organisere det helt store. Ganske som sandstormene i 1938, altså 50 år senere, rejser en bølge af øget interesse for læhegnsplantninger, virker de voldsomme skader i 1887. Der bliver kaldt på Dalgas fra alle sider. I 1888 og 89 rejser han fra sted til sted og taler for kæmpeforsamlinger om plantningssagen, og navnlig dvæler han her ved betydningen af at få rejst læhegn om markerne til værn mod vindens ødelæggende virkninger på afgrøderne. Med hele sin autoritet og med en overbevisende tro på sin ret til at tale stærkt og krævende går han ind for en kamp mod vinden. Det er fra disse år, hans udtryk »Vi må klæde Jylland loddent« stammer. Alle vegne, hvor Dalgas kommer, strømmer en hel egnsbefolkning til for at høre ham. »Dalgas kommer!« går som en løbeild fra hus til hus, og hans navn er nu som en fanfare, et signal, der lystres. Blade-ne bringer så fyldige referater af disse møder, som det er dem muligt, og resultatet er dannelse af en mængde foreninger, udelukkende med det formål at fremme læhegnsplantningen. Det bliver egnens beboere, der selv overtager styret i disse foreninger, kun den faglige vejledning og et tilskud til planteprisens nedbringelse er Hedeselskabets hjælp.

Ved udgangen af 1888 er der dannet 15 foreninger, som den 25. november 1888 holdt et fællesmøde i Struer til fastlæggelse af arbejdsformer-

Paabølgaard ca. 1900. Til venstre står Mads Holt og bustru. Lyngtørvestakken midt i billedet fortæller om, at man endnu på dette tidspunkt brugte lyngtørv til randsel.

ne, og i de følgende år stiger foreningernes tal regelmæssigt. I 1889 er det navnlig Vendsyssel, det gælder om at få med, og rejsen former sig da også som noget af et triumf tog, som i den form dog næppe rigtigt har passeret Dalgas, men sagen blev fremmet, og netop dette år blev et mærkeår for plantningssagen i denne landsdel. I denne forbindelse bør det nævnes at Vendsyssel Tidendes redaktør *Vilb. Carlsen* mere end nogen anden bar udviklingen oppe i landsdelen. Den daglige avis havde altid plads til agitation for læplantning. Vennen, landinspektør, oberst Myhre i Aalborg, må også her nævnes som en utrættelig agitator, der trofast støttede Dalgas ved, en stor personlig indsats overalt, hvor han i kraft af sin gerning kom i berøring med landbrugere eller velvilligt indstillede.

I en pjece fra 1888: »Agerbruget paa vore Mosejorde og Sandjorde i Hedeegnene« er han blevet helt konkret i sin agitation, idet han her bl. a. siger, at levende hegn er et nødvendigt værn for agerbruget på sandjorde, og pil tager han nu afstand fra og henviser i stedet til de hårdføre nåletræer, hvidgran eller bjergfyr, der kun må plantes i en række. Det sidste har det knebet med at forstå, men netop 50 år efter blev også det under streget af

videnskabelige undersøgelser.

Fra disse år fortæller *J. J. Holt*, Hedeselskabets skovrider gennem 50 år i Grindsted og søn af Skjern-Vardeegnens højtagede foregangsmand i plantningssagen *Mads Holt* i Paabøl, at han engang som ung mand en forårsdag skulle køre Dalgas i åben hestevogn fra Paabøl til Tarm til et møde om læplantning. Vinden var hård og sandet knøg i tætte skyer hen over markerne. »Der kommer da vist ikke ret mange til Møde i saadan et Vejr,« sagde *J. J. Holt*. Dalgas bed ham straks af, idet han sagde: »Saadan et Vejr er netop det rigtige Vejr til at holde Plantningsmøde i, det er jo den bedste Anbefaling for Plantning, vi kan komme med, og saa er vi da sikre paa, at de, der kommer, ogsaa er virkelig interesserede.« Det blev da også et godt møde, aldrig havd Dalgas været så veloplagt, siger *J. J. Holt*.

Dannelse af plantningsforeningerne ud over Jylland blev en naturlig udvikling af plantningssagen, en fortsættelse, hvis store supplerende værdi Dalgas helt og holdent havde forståelsen af. Disse foreninger omfattede han med en særlig opmærksomhed, fordi han var helt på det rene med, at der i dem var skabt noget, hvor netop det lange mål var i sigte. Han havde fortjent at have oplevet, hvorledes disse foreninger trivedes og udvikledes, hvorledes det blev til mange millioner planter, der gennem dem årligt uddeltes til udplantning i markskellene eller blev anbragt i småplantninger i hjørner og på ellers ikke anvendelige skrænter. Han havde vist næppe tænkt sig, selv i sine mest vidtskuende øjeblikke, at man skulle nå så vidt, at statens tilskud alene til denne uddeling skulle nå op på millionbeløb, og det årlige forbrug af planter toppe med 25-30 millioner planter.

*

Det er betegnende for Dalgas, at han altid var villig til at låne øre til muligheden for at hjælpe også i det små. Hele hans indstilling tog sigte på de store, langtrækkende linier, men kom hedeegnens befolkning til ham med ønsker og opgaver, som de mente, han var manden for at hjælpe dem med, så var han gerne parat, om det stod i hans magt, og det kunne ses, at der derved blev fremmet en almennyttig sag. Selvom hans livsopgave var plantningssagen, så var der dog ved siden heraf en lang række andre betydende opgaver, som med fuld føje kom ind under Hedeselskabets og hans arbejdsområde.

En af de vigtigste var mergelsagen. Mergelen var en nødvendighed for hedebonden. Ingen fortsat opdyrkning var mulig uden mergel. Kunne Dalgas hjælpe her, havde han bønderne i tale også på anden måde. De »Geographiske Billeder« er allerede inde på det, og viser da også, at Hedeselskabet allerede i 1868 kunne tilbyde hedekommuner og landboforeninger kyndige mænd til hjælp til mergelsøgning - gratis. I en vejledning for mergelsøgen fra de år indskærper Dalgas, at »pilekviste« ikke må anvendes! I 1870 var der allerede åbnet 52 nye mergelgrave. Ved Dalgas' død i 1894 over 1.000.

På fladerne var mergelen imidlertid ret sjælden at finde, men mere hyppigt på bakkeøerne. Bekostningen ved gravningen og navnlig ved transporten var derfor en alvorlig hindring for udviklingen af agerbruget på fladerne. Problemet blev af voksende interesse, og det gav da anledning til, at der anlagdes mergelbaner, den første anlagdes på Karupfladen i 1879 over 2½ mil fra Damholt mergelleje helt ind til Hodsager. Den næste fulgte efter omkring Grindsted fra Stilbjerg mergelleje i 1883 over 2¾ mil. Ved begge baners udbygning var Dalgas meget stærkt interesseret og deltog personligt i møder, ligesom han gennemførte de meget krævende forhandlinger med de offentlige myndigheder, hvor han ofte kom ud for ret store vanskeligheder, bl. a. fordi lokale interesser undertiden frygtede, at disse sporbaner kunne forsinke gennemførelsen af egentlige jernbaner. Politisk blev der ingen vanskeligheder for offentlige lån til anlæggelse af de lette sporbaner.

Om den første bane blev der således holdt et møde i Sunds, hvortil Dalgas var kommet kørende helt fra Viborg. Alligevel gik han lige fra vognen ind i skolen, hvor mødet derpå åbnedes. Det hele gik imidlertid meget trægt, der blæste en stiv modvind mod sagen, og navnlig var det ikke muligt at få egnens større gårdmænd til at udtale sig for sagen. Da det hele således havde trukket i langdrag i flere timer, rejste Dalgas sig - hidtil havde han ikke deltaget i forhandlingerne - og foreslog, at man skulle strække benene lidt. Det gjorde man, og Dalgas forsvandt straks ud over heden med den værste modstander. Ti minutter efter kom han tilbage og trak en anden af modstanderne med sig, og sådan havde han efterhånden en del under behandling. Da mødet så igen toges op, bad Dalgas om ordet, redegjorde klart og kort for sagen, besvarede de tidligere frem satte indvendinger, og i løbet af en halv time var der tilvejebragt enighed, selskabet dannet og de nødvendige papirer undertegnet, så Dalgas igen kunne kravle op på vognen og køre til Herning.

Da Silkeborg-Herningbanen åbnedes i 1879 og senere førtes videre til Skjern, fik denne bane en meget stor betydning for mergelsagen, fordi Dal-

gas ved personlig forhandling med statsbanerne opnåede, at et andragende fra beboerne ved stationerne mellem Herning og Skjern om at få tilkørt mergel fra det store Sejlgaard leje ved Funder, blev imødekommet, så modtagerne kun kom til at betale de direkte udgifter, hvorved fragten kun blev en sjettedel af den normale.

Fra 1889 gik man videre, idet man fra dette år også undersøgte mergel-lejernes kvalitet - Dalgas var blevet klar over kalkprocentens store betydning.

Mergelsagen var kun en bisag for Dalgas. I sine beretninger omtaler han regelmæssigt arbejdet hermed, men når han som i 1887 udsender en oversigt over Hedeselskabets virksomhed, nævner han den næsten ikke. I sin omtale af Hedeselskabets virksomhed til brug for Paris-udstillingen i 1877 berører han det heller ikke. Alligevel var han også på dette område overordentlig initiativrig.

*

Derimod betragtede Dalgas arbejdet med moserne, mosesagen, som værende en af de opgaver, der før eller senere måtte blive fremtrædende. Det har jo alle dage været Jylland, der har rådet over de store mosestrækninger, helt op til første verdenskrig milevide sumpede strækninger, hvorover færdsel var umulig, og hvor pors, kæruld og lyng stredes om herredømmet. Allerede Blicher talte om den »grow stue Mues« syd for Herning, Knudmose, og netop denne har Dalgas på sine ture omkring Herning og sydpå mange gange været tvunget til at se på, bl. a. da han, vistnok i 1877, var med til at anlægge vejen fra Lind direkte fra syd ind over mosen til Herning. Var disse store arealer, hvor der dog var vand nok, virkelig håbløse? Han gør det engang op til, at der henligger omkring 30 kvadratmil vejløs og værdiløs mose spredt over Jylland. Det harmer ham, og helt fra de første år beskæftiger han sig atter og atter med sin mosesag.

I 1876 udsender han en lille bog om »Hedemoser og Kærjorder«, men det bliver foreløbig derved. Bogen er dog god nok, blot forud for sin tid herhjemme. Det var rejsen til Hannover i 1873, der satte sine spor i denne forløber for de kommende mosekultiveringer, men det er dog tydeligt, at Dalgas bl. a. også har kendt den instruktive og ansporende rejseberetning, som *Fr. E. Holm* havde udsendt så tidligt som 1857 om de hollandske mo-

sers udnyttelse og kolonisation.

I bogen fra 1876 gennemgår han, hvorledes man i Tyskland og Holland i en årrække har arbejdet med mosekultiveringer og nået yderst gunstige resultater, og navnlig er han stærkt imponeret af de skaldte Rimpauske kultiveringer, som han mener må kunne overføres til Jylland. Han peger på, at man med hensyn til afvanding af moserne må have lettere spil i Jylland, hvor der overalt kan tilvejebringes gode afløbsforhold fra moserne, og ligeledes er han opmærksom på, at der hos os, på de stærkt vindudsatte moser må bruges et grovere og mere lerholdigt sandlag til Rimpauske kulturer end i Tyskland, for at sandet ikke igen skal blæse bort. Han når til, at man med fuld fortrøstning, når alle forhold tages i betragtning, kan vente mindst lige så gode resultater i de jyske moser, som i Tyskland.

Der må have gået et meget stort forarbejde forud for bogen, idet den bl. a. behandler en række særlige botaniske og kemiske problemer, som på det tidspunkt må have været temmelig fremmede for ham.

Det er i øvrigt ejendommeligt, hvad også stærkt fremhæves efter Dalgas' død, at han så overordentlig let tilegnede sig dybtgående viden på så mange områder. Det blev med rette sagt, at hans efterhånden ved flittige studier erhvervede geografiske, forstlige, kemiske, historiske og landbrugsfaglige viden hver for sig kunne have bragt ham en førerstilling inden for hvert enkelt område.

Mosesagen er med denne pjece sat på Hedeselskabets og Dalgas' program, men skønt Dalgas jævnligt vender tilbage til den i sine artikler og skrifter - den omtales således ofte i Hedeselskabets Tidsskrift - og fortsætter sine undersøgelser om sagen, er det dog først på et langt senere tidspunkt, der kommer fart i den. I 1887 har landinspektør *T. Westermann*, den senere professor, været til en mosebrugsudstilling i Tyskland og vender hjem, sprængfyldt med indtryk. I en beretning om rejsen i »Tidsskrift for Landøkonomi« nævner han Dalgas' forgæves forsøg på at få taget mosesagen op herhjemme, og beklager, at mosekulturens rige udvikling hidtil er sprunget Danmark forbi.

Det følgende år 1888 holder Dalgas foredrag om mosekultur for landbrugskongressen på den store udstilling og modtager her en opfordring

til at tage mosesagen op. Det er Westermann, der er drivfjederen i denne opfordring, og Dalgas tog øjeblikkelig fat. På hans ejendom »Skovbjærg« blev en særlig velegnet højmose indtaget til forsøg, og atter er det Pontoppidan, der, da han ser, at arbejdet nu er kommet i gang, stiller 20.000 kr. til rådighed til videre udbygning af mosesagen, og omtrent samtidig lader hofjægermester *Juel*, Meilgaard, Hedeselskabet opdyrke et stort højmoseareal på sin ejendom på Djursland.

For Pontoppidans penge anlagdes de meget kendte og vellykkede højmoseskultiveringer på Knudmose ved Herning.

Fra 1890 til sin død fire år efter oplevede Dalgas at se mosesagen inde i en sikker udvikling, idet et system af mindre mosestationer med forsøg spredtes i hundredvis ud over Jylland. Det lykkedes Dalgas i 1893 at knytte den da unge *Claudi Westh* til selskabet med den særlige opgave at arbejde med mosesagen, men i øvrigt med alt, hvad der var tilknyttet op dyrkningsproblemer, deriblandt også merglingen. Denne ansættelse fik meget stor betydning for disse opgavers bearbejdning, navnlig efter Dalgas' død.

For at lette opdyrkningen af moserne, gennemførtes et fællesindkøb af kunstgødning.

*

Som det var naturligt for Dalgas, var mosernes store indhold af anvendeligt brændstof en kilde til megen spekulation. Det harmede ham at se, hvor lidet udnyttet tørvemængderne blev, og da nye veje til tørvemassens udnyttelse fuldt ud faldt i tråd med interessen for mosernes kultivering og sandsynligvis endda ville fremme dette hovedformål, ser man ham i disse år gang på gang beskæftige sig med dette problem. Han får oplyst, at man i Paris benytter tørvesmuld til nat-renovation, og da han bliver bekendt med, at et lignende forsøg er ved at blive afprøvet i Göteborg og andre steder i Sverige, rejser han til Sverige for selv at undersøge, hvordan det gøres. Resultatet er en kampagne i Hedeselskabets Tidsskrift, der senere fortsættes med en række artikler i »Berlingske Tidende« i anledning af, at Helsingør by går positivt ind for de nye ideer. I artiklerne slår han uhyre veltalende og overbevisende til lyd for en fornyelse og ændring af byernes renovations-systemer ved hjælp af tørvesmuld. Man vil deraf igen se, hvorledes han, når en sag skulle gennemføres, i dette tilfælde mosesagen, ikke lod noget

middel uforsøgt, der kunne virke fremmende.

Ved et fængselselskabsmøde i 1891 siger han således: »Byerne, især de store, trænger til at desinficeres paa alle deres Renovationsomraader, og til ved Siden heraf at anbringe den forkludrede Del af Menneskeheden paa et Sted, hvor den kan faa et sundt, godt og fornøjeligt Arbejde, der virkelig betaler sig. I begge disse Retninger yder Moserne fortrinlige Hjælpemidler. Tørvestoffer bør saaledes fra Moserne sendes til Byerne, og disse bør til Gengæld sende den ulykkelige Del af deres Befolkning til Moserne. Hele Samfundet vilde vinde derved.«

Han fremkom med et stortilet forslag om oprettelse af tvangsarbejdsanstalter eller arbejdskolonier på heden, men forslaget var så stort anlagt, at man veg tilbage for det, men det var dog dette forslag, der lagde grunden til tugthusfangernes anbringelse på heden nogle år senere omkring år hundredskiftet.

*

De sidste år

Som man vil se, har Dalgas i alle årene haft uendelig meget at gøre. Der er da også vidnesbyrd nok fra venner og medarbejdere, at en arbejdsevne og en utrættelighed som hans kendes ikke magen til. Han bød sig selv det utrolige, altid på rejse, som regel var op til et par hundrede dage om året, under alle mulige forhold, det normale. Et sådant rejseliv betød strabadser, som kun få nutidige helt kan fatte. Det fortælles således, at han en morgen tidlig kørte ind i Sdr. Omme, hvor han skulle deltage i en forhandling, og for at nå det, havde han taget nat-diligencen fra Vejle, og samme aften kørte han tilbage på samme måde. Det var to nætters rejse ad elendige hedeveje i åben vogn, medens efterårskulden allerede havde sat ind. Han sparede sig ikke. Det er også hendet, når han og en medarbejder efter en våd dag kom til et tarveligt logi, hvor der kun var en seng, men i øvrigt halm på gulvet til at ligge i, at han krøb i halmen og overlod sengen til den udasede ledsager, som naturligvis aldrig glemte dette udtryk for kærlig hensynsfuldhed.

I de senere år var han jævnligt syg, og medarbejdere og venner forsøgte med mellemrum at få ham til at slappe af, fordi de forstod, at han bød sig selv alt for meget. Typisk for ham var, at fik de ham ud på en rekreative rejse, f. eks. til et kursted i Tyskland - flere gange Carlsbad - varede det kun få dage, før kuren var opgivet og afløst af studier, som gav anledning til lange skrivelser hjem om ting og forhold, der skulle arbejdes videre med.

Når han tog ud fra Århus, kørte han i mange år med »Olsen« som kusk og to små hvide heste for. Med dem krydsede han gang på gang Jylland på meget lange ture. Når det kneb på de dårlige veje, tog han ofte selv tøjlerne. I sommertiden kom børnene hyppigt med, og undertiden også på andre årstider, men tid til at lade sig opholde havde han ikke, så det kunne ofte

blive drøjt nok både for ham og hans ledsagere. I 1876 var sønnen Frederik, den senere direktør for Porcelænsfabrikken, med på en tur. Særlig den første dag var det drøjt, de havde været ude 12 timer i snestorm, endda i åben vogn, alt blev gennemført på klokkeslet, og Dalgas kan bagefter ikke lade være med stolthed at nævne i et brev hjem, at »Drengen holdt sig kæk, og ikke lod sig gaa paa af ondt Vejr og Kulde.« En dags rejse var som regel ansat til 10 mil, mindre kunne ikke gøre det.

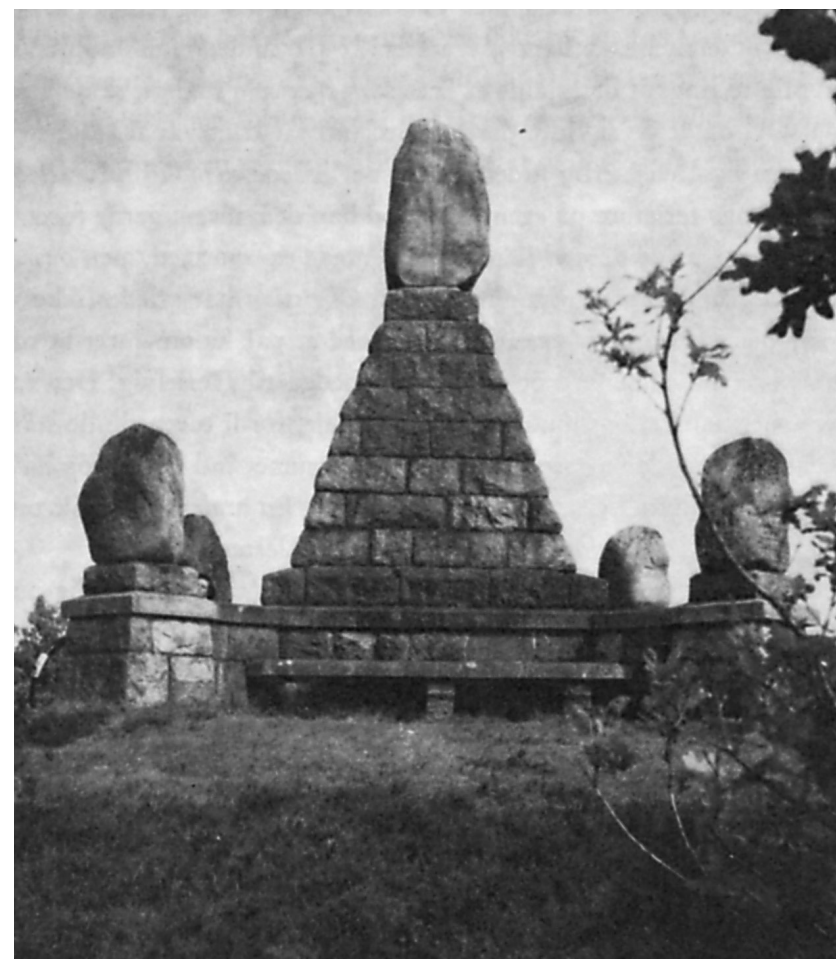
På en anden af disse ture kom han, fortælles det, henimod aften kørende til en lille afsides liggende hedegaard, hvor han skulle have sin aftenmad. Konen satte nu det bedste hun formåede for ham, og han begyndte måltidet. Lidt efter kom hun ind og spurgte, om han ønskede kaffe eller te, »for,« tilføjede hun, »vi har vasket Faar i Dag, og Vandet fra Faarevasken er løbet ned i Brønden; i Te er det ikke saa godt, men i Kaffe kan det slet ikke smages.« Hertil svarede Dalgas ganske tørt: »Tak, men saa vil jeg helst bede Dem give mig et Glas Mælk.«

Hans tid var altid fastlagt efter et bestemt skema, meget ofte flere uger fremefter. Havde han aftalt at være et sted en bestemt dag og til et bestemt klokkeslet, kunne man være helt sikker på, at vognen i god tid rullede ind i gården, men han forlangte også den samme præcision af sine medarbejdere. Der foreligger et utal af breve, hvori han planlægger dagens forløb time for time. Skal der flere med på turene arrangerer han hvem der skal i de forskellige vogne, så der kan komme gang i samtalerne og fås noget ud af samværet - for alle parter, men således at det blev til hedesagens gavn!

*

Hjemmet i »Montana« blev naturligvis stærkt påvirket af faderens ide- lige rejser, men det var ikke i nogen uheldig retning. Det var tværtimod et lykkeligt hjem, hvor børnene trivedes og elskede moderen, hvis vilje var husets lov. Når han vendte hjem fra rejserne, var der altid meget, der skulle gøres, breve, der skulle dikteres - undertiden dikterede han to ad gangen - og nye aftaler skulle træffes. Hans førstemand på kontoret var hans sekretær og selskabets kasserer *Iversen*, en trofast sønderjyde, som blev i huset hele sin levetid og næsten hørte familien til. En anden medhjælper var en tidligere underofficer, og begge vidste, hvordan »Kaptajnen« ville have det.

Kom han uventet hjem og ikke fornylig havde spist, kunne han hede om en portion macaroni, som han holdt meget af fra sin italinske barn-

Monument rejst i anledning af Hedeselskabets 25 års jubilæum på Risbakken i plantagen Dalgas mellem Viborg og Skive. Det ejendommelige monument er tegnet af arkitekt M. Borch og afsløredes 19. juli 1893. Plantagen Dalgas oprettedes for midler indsamlet oprindeligt for i 1887 at få udført et maleri af Dalgas. Denne nægtede at lade sig male og gennemtvang, at pengene brugtes til oprettelse af plantagen.

dom, og i det hele taget var han yderst spartansk, nærmest en modstander af al luksus med hensyn til både mad og drikke. Slik fik børnene således aldrig. Ved måltiderne ledede han samtalerne, idet han ofte søgte at få børnene med ind i samtalen for at høre lidt om, hvorledes de tænkte og følte og navnlig for at høre, hvordan det gik dem i skolen. I disse samtaler var han altid ligetil og aldrig docerende, men »Snak« indlod han sig aldrig på.

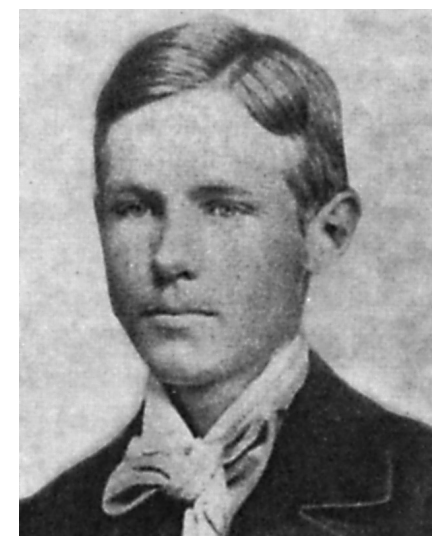
Børnenes uddannelse lå ham meget stærkt på sinde. Han indprentede dem navnlig to ting, at det gjaldt at lære så meget som muligt, så de kunne

klare sig selv, og at de skyldte deres fædreland alt. Det var ikke alene en myndig, men også en kærlig faders hånd, der ledede dem. Friluftsture, ja, undertiden lange ferieture på egen hånd, lod han dem meget gerne foretage, fordi han mente, at de derved ikke alene hentede sig sundhed, men også fik et værdifuldt kendskab til naturen. Sønnen *Christian* har således ikke været ret gammel, da han fik lov til sammen med et par kammerater at foretage en fodtur fra Silkeborg og tværs over heden til Hesselvig. Det var i 1870, og Christian Dalgas huskede dagen så nøje, fordi turen skulle startes samme dag, som moderen meget bevæget var kommet ind i stuen og havde fortalt, at den franske kejser var taget til fange. En anden gang gik turen sammen med den fire år yngre broder helt ud til Vesterhavet.

Husets unge fik hver sine pligter at passe. *Mette Marie* var »huslig«; når faderens sko præcis klokken 5½ om morgenen knirkede over gulvet, var det hende, der røg ud af sengen og lavede kaffe, men *Johanne*, senere fru Langballe, viste sig tidligt at have et pænt tegnetalent, så hun blev hurtigt indfanget på kontoret, hvor hun, fra hun var 16 år, kom til i årenes løb at rentegne et meget stort antal kort og planer. Det hed altid til børnene: »Tag Jer noget for!«

Den ældste søn *Christian* kom i 1877 et år ud af skolen for at gå ind som elev på den nyoprettede engvandingsskole på Hesselvig, hvorfra han så igen vendte tilbage til skolen og blev student i 1880. I 1885 blev han forstkandidat og straks tilbudt en stilling ved Hedeselskabet, idet faderen, efter hvad Christian Dalgas fortæller, tilbød ham at blive ansat enten som ingeniør eller som skovrider, idet faderens mangeårige medarbejder ingeniør Brønsted havde ønsket ham ansat som ingeniør og ville tage ansvaret for det, efter det kendskab, han havde til ham efter de mange år, hvor Christian Dalgas i ferierne havde virket som opmåler og nivellør. Christian Dalgas valgte skovriderstillingen og kom til at bo på Birkebæk, indtil han næsten 50 år efter trak sig tilbage fra sin gerning ved Hedeselskabet. Skovrider *Borchs* afgang havde haft en vis indflydelse på placeringen af sønnen. Det var kommet bag på bestyrelsen og havde fået den til at ændre beslutning med hensyn til Christian og den unge Georg Morville. Herom skriver Enrico Dalgas i et brev af 11. september 1884: »Saalænge vi troede, at Borch var

fast bunden til os, var vi ikke meget for at ansætte Nogen af Eder (sønnen og den unge Georg Morville) før I ved praktiske Foretagender havde lagt Dygtighed for Dagen og i hvert Fald ikke før Plantningsvirksomheden blev adskilligt udvidet; og Borch var udseet til at overtage Overbestyrelsen af alt vedkommende Plantning. Nu maa vi skynde os med at uddanne et Par Forstkandidater, som ere villige til at binde sig til Hedeselskabet og Hede-

*Christian Dalgas, 1862-1938,
senere kommitteret og direktør ved
Hedeselskabet, fot. 1881.*

sagen, og som ikke ville forlade os, saa snart de kan faae en Plads paa Øerne, men som ville overføre vore Erfaringer og Anskuelser til de kommende Tider, saa at der bliver Stabilitet i vort Arbejde - indtil videre varetager jeg Borchs Distrikt med Assistance af Forstcand. Heutz i Silkeborg. Bestyrelsen løber an paa, at Du og Georg med Tiden kan klare Ærterne ...«

Sønnen Frederik gik handelsvejen, og også hans uddannelse fulgte faderen med kærlig opmærksomhed. Undertiden var drengenes uddannelse et år så dyr, at der måtte spares på alle måder, og så kunne det gå ud over pigerne, så de eventuelt det år ikke fik den nye dragt, de havde glædet sig til. Ind imellem var der, som rimeligt var, tider, hvor sygdom tyngede hårdt, et barn, Jean, døde som 3-årig i 1866, og et andet, den 2-årige Henrik, døde i 1870, men også det blev overvundet, og skønt de økonomiske forhold aldrig blev særlig gode, så traf man som regel altid Dalgas i strålende hu-

mør. Nevøen, professor *Hjalmar Jensen* fortæller i et interview adskilligt fra barndomsårenes besøg på »Montana«, der belyser Dalgas som privatmand. Han fortæller bl. a. således:

»Jeg har aldrig deltaget i de berømte Hede vandring, men jeg har ofte boet sammen med ham i »Skovbjærg«, som han ejede sammen med min Far og Direktør Holst. »Skovbjærg«, der nu er en stor Plantage, var paa det Tidspunkt kun Hede, og sandede Veje førte op til det lille Hus, hvor vi laa paa Landet. I Huset var indrettet en lille Vinkælder, og den Familie, der for Øjeblikket boede derude, havde Lov til at besøge Kælderen paa den Betingelse, at Røveren efterlod et lille Vers. Jeg husker, at min Onkel bl. a. indledte et Digt med følgende Verslinier til Direktør Holst, der var ivrig Oldtidssamler:

*Desformelst der ligger en Høj
ude på Skovbjærg Hede,
og en Kæmpe med al hanses Tøj
vistnok findes dernede -*

Slutningen mandede ud i, at Direktøren efter Onkels Mening skulde have Lov til at grave løs i Højen mod til Gengæld at komplettere Vinfor- syningen, hvortil Holst ligeledes paa Vers svarede, at han ikke vilde have Katten i Sækken.«

Dalgas holdt for øvrigt meget af at lave lejlighedssange, og de var i hvert fald humørfyldte, selvom de måske ikke altid havde noget dybere indhold. Han digtede hver gang på samme melodi: »Peter skød i Barn- domsdage -«, som han dels godt kunne lide og dels fandt så dejlig nem at digte på. Musik og sang holdt han meget af, og han kunne godt lide selv at klampe lidt på en guitar.

Han havde også en anden hobby: Han elskede at spille croquet, men det var en udtrykkelig betingelse, at han skulle vinde. Han spillede fortræffeligt, og i den lille grusbelagte forhave foran »Montana« udkæmpedes mangan voldsom dyst. Han spillede også gerne whist, men her gjorde det samme forhold sig gældende. Han var absolut ikke tilfreds, når han tabte. Endnu opbevares i Morvilles familie en regnskabsbog for kortspilafterne i Vi-

borg mellem Morville og Dalgas. Her var det dog ofte bezique, de spillede.

F. Mourier-Petersen tegner et meget smukt billede af livet på »Montana« i et brev han skriver til fru Marie, da Dalgas er gået bort. Han omtaler, at han vil savne ham overordentlig i den tid, han selv har tilbage, ikke blot som den højtskattede medarbejder i 28 år, men som en dyrebær, uforglemmelig ven samt for hans indholdsrige breve, og fortsætter: »Af de mange Minder, jeg har fra dette lykkelige Familieliv, er nogle af de bedste de Timer, naar Morville og jeg samledes til Møde paa »Montana«, og vi saa efter endt For- retning tilbragte Aften efter Aften i Deres gæstfrie Hjem med hele Familien i hvis Midte, han følte sig saa lykkelig ... I det hele taget kan jeg nok sige, at jeg henregner den Del af mit Liv, jeg har tilbragt med Dalgas for at være det lykkeligste Afsnit, baade fordi Sagerne vi havde at gøre med, interesse- rede, men navnlig for den Nydelse, det var at kunde tale, føre Samtale med en Mand, som med en saa stor personlig Elskværdighed tillige forbandt en ualmindelig Begavelse og Dygtighed ... Det vil altid være mig en Tilfreds- stillelse og Glæde at vide, at Dalgas, paa hvis Dom og Mening, jeg satte saa stor Pris, ogsaa har givet mig Anerkendelse for den Andel, jeg har haft i vor fælles Virksomhed og for det trofaste Venskab, han stedse viste mig, hvori der aldrig i vort lange Samarbejde har været nogen Dissonantz ...«

Da datteren Johanne i 1879 var i Rom hos fasteren Carolina, skriver han til hende om et skolebal i Århus Katedralskole: »Tænk Dig, Din gamle tykke Far dansede det meste af Natten, ja, gjorde næsten Furore.« Og hvert år, når julen nærmede sig, kunne han være helt optaget af forberedelser til dens festligholdelse. Han kunne, som han selv skriver, ved julefesterne »være med til at sætte Huset paa den anden Ende med Komediespil, Løjer og Langkaal,« - en gang spillede han således selv jøden i »Genboerne«, eller med andre ord, der skulle ikke meget til, for at han følte sig glad som et barn. På trappegangen i »Montana« blev der da etableret en buffet og i spisesalen blev der danset. Han lavede småvers til alle sine gaver. Den sid- ste jul han levede, var hans hustru syg, - både hun og husets pige havde fået tyfus - og han stillede da juletræet således, at når døren åbnedes fra spise- stuen til soveværelset, stod træet lige over for den syges seng. På den måde var han selv lykkelig over at kunne berede hende en glæde. Han læste ofte

op og gjorde det godt, og vittigheder fortalte han gerne, men han gentog dem for ofte - så det var ikke altid, de gjorde rigtig lykke.

*

Forholdet til børnene er som flere gange antydnet et kapitel for sig. Her bliver han aldrig den kappe og afgørende, der ikke har tid til at forklare. Efterhånden som børnene vokser op og tid efter anden kommer hjemmefra, følger hans breve dem, iagttagende, varligt søgende at lede dem og give dem gode råd uden at ville tvinge dem. Indirekte, ved at henvise til eksempler, prøver han at få dem til at tænke over de problemer, der er oppe i tiden og selv tage stilling til dem. Han lægger slet ikke skjul på sin egen opfattelse, prøver at klargøre for dem, hvorfor han tænker sådan og opfordrer dem til at sige deres egen mening. Tidligt lærer han dem også om penges værdi. De får at vide, at når de får en uddannelse, så koster det penge, og for at udrede dem må forældrene og undertiden andre af børnene midlertidigt give afkald.

Ved salget af Hesselvig Enggaard synes det, at han får en del af pengene udbetalt i form af aktier i Hedebanken i Herning, og de bliver med det samme anbragt på børnenes navne, så de tilhører dem, men ikke kan røres af dem, så længe forældrene lever. Det hænder, at han senere disponerer over disse aktier til belåning, men i så fald ser man ham samvittighedsfuldt indhentende vedkommendes tilladelse dertil.

Gennem opbevarede breve kan man følge næsten alle familiebegivenheder. I breve til de andre børn vender han stadig tilbage til problemsønnen og rebellen Ernesto, som han indrømmer, han ikke forstår, og kun sjældent kan tale med. E. M. Dalgas klager over, at Ernesto lukker ham ude, og det går så vidt, at han gang på gang må lade Christian og Frederik overbringe Ernesto besked om snart det ene og snart det andet - øjensynligt kun et påskud for at få brødrene til at sende nyheder til hjemmet om Ernestos færden. I perioder ved hjemmet ikke, hvor Ernesto er, om han har forladt sygehuset, han har opholdt sig på, om han sulter i København eller atter har taget fat på studierne. »Sig til ham, at hans Mor længes efter at høre fra ham,« skriver faderen, men det er tydeligt, at også han længes. En anden gang skriver han til Frederik: »Du kan lade den unge Herre, som

er saa kry af sin Logik og skarpe Tænkning, vide, at hans Breve til mig ikke behage mig, da de ere holdte i en upassende Tone.«

Om Frederiks færden hører vi meget, om hans uddannelsesrejser til Holland og Tyskland, planer for en stilling i Rusland, - faderen diskuterer og giver råd endog i ubetydelige detaljer.

Det samme gælder for Mette Marie og Johanne - der foreligger iøvrigt

*Frederik Dalgas, 1866-1934,
direktør for Den kgl. Porcelainsfabrik,
fot. 1882.*

et væld af opbevarede breve fra disse to, som fortæller om, at de har arvet skrivelysten, og betror faderen og moderen selv de mindste ting fra deres færden og besøg hos den store slægt og familiens vidtspredte forbindelser og venner.

*

Det er dog brevvekslingen med den ældste søn Christian, der vejer tungest til og fortæller mest. Selvom Christians breve til faderen ikke er opbevaret, så kan man af faderens svar forstå, at der har rådet et vist ret enestående tillidsforhold. Selv de mest personlige anfægtelser betror Christian faderen og får kloge og gode svar. En dagbog, som Christian fører som førstelev i Frederikslund, sender han således hjem til faderens gennemsyn.

I alle brevene til den unge studerende i København bringer faderen ustandseligt aktuelle ting om hedesagen på bane. Blader man brevene igen-

nem, kan man følge en ubrudt linie op: Det er hensigten, at Christian skal være orienteret om, hvad der sker af stort og småt med hedesagen. Det siges ikke direkte i brevene, men det går som en rød streg igennem dem, at Enrico Dalgas håber, at han kan finde en arvtager i sin egen søn, at denne må modnes til den store og - som faderen kan se, det vil blive - den meget, meget krævende opgave. I et af brevene siger Dalgas således: »Den Mand, der engang overtager Arven efter vi gamle, maa give sig selv og optage Hedeselskabets Alfa og Omega: Gratis Vejledning og velvillig Vejledning«.

I juni 1884 er Dalgas midt i forhandlingerne om fredskovsspørgsmålet og skriver derom til Christian: »Jeg har udarbejdet en længere Beretning til Repræsentantskabet, og Bestyrelsen vil forlange, at dette fuldtud billiger vor Optræden samt hvad vi have i sinde at gjøre. Sagen er nemlig den, at vi desværre ere i Uoverensstemmelse med Ministeriet, og at vi ikke have i sinde at give efter. Det drejer sig om Hedeplantningssagen skal florere eller lammes. Ministeriets bureaukratiske Opfattelse vil ødelægge alt, hvad der hidtil er udrettet, men det staar ene med sin Anskuelse, thi baade Højre og Venstre er med os!«

I et andet brev: »Naturlig Foryngelse ved Selvsaaning vil faa sin Betydning for Naaleskovene hos os. Der er hidtil ingen, som har lagt Vægt herpaa, og derfor bør Spørgsmaalet trækkes frem. At der er mange andre Spørgsmaal vedkommende Kulturerne i Heden, der er ligesaa og mere vigtige, er givet nok, og at Jordbundsspørgsmaalet er et af de vigtigste er lige saa sikkert. Forunderligt nok staar Spørgsmaalet om Selvsaaningerne dog i nøje Sammenhæng med Spørgsmaalet om Jordbund, thi i de sidste 20 Aar af en Kulturs Levetid er Skovbunden dækket af unge Planter paa 1-3 Alens Højde, hvor Selvsaaning finder Sted, og dette maa have en meget betydelig Indflydelse paa Jordbunden.«

Da Christian i 1885 skal flytte ind på Birkebæk, er gården så faldefærdig, at han prøver at få lov til i stedet at tage ophold på »Skovbjærg«, men der er bygningerne endnu ringere, og Birkebæk betegnes af faderen som det »naturlige Opholdssted for Hedeselskabets Skovrider.« »Det vil koste ca. 2.500 Kr. at gøre Birkebæks Stuehus i Stand, men jeg kan ikke bekvemme mig til at forlange, at Hedeselskabet skal udlægge Beløbet, og jeg haaber, det kan lykkes mig selv at skaffe Beløbet, og at faa vedtaget, at Du for-

skudsvis udlægger Bygningsudgifterne, og at Du faar dem refunderet for Ex. over 10 Aar med 4% Rente.« I samme meget lange og omhyggeligt udarbejdede brev, planlægges ombygningen af Birkebæk, monteringen med møbler, indkøb af besætning - heriblandt to arbejdsstude til 100 kr. stykket - altsammen til en bekostning af ca. 5.000 kr., som faderen mener at kunne skaffe, så Christian får det som arvefors kud.

I et andet brev hedder det til Christian: »Jeg maa knibe og spare, hvor jeg kan for at klare alle mine Forpligtelser. Imellem mine nødvendige Udgifter anser jeg mine Bidrag til Hedesagens Fremme gennem min egen private Plantningsvirksomhed. Jeg kan jo ikke forlange, at Andre skal bidrage, naar jeg ikke selv gjør det i fuldt Maal. Det har jeg slaet fast lige siden 1866, da jeg blev den ledende i Hedeselskabet, og denne min Virken har baaret gode Frugter. Her bør jeg ikke knappe noget af, og heraf følger, at jeg maa knappe af paa alle andre Omraader.«

Brevene bliver mere og mere fortrolige efter at Christian er flyttet ind på Birkebæk, og man kan se, at Dalgas omhyggeligt søger at holde sønnen orienteret om Hedeselskabets interne forhold. I 1890 omtaler han således en række planer for nye plantninger, deriblandt, at han regner med, at staten køber Skovsende og Grindsted plantager (i parentes er i brevet tilføjet: for 18.000 kr.) og »saa kan vi i Stedet købe ca. 1.000 Td. Ld. Hede omkring Baldersbæk. Vi vil af Staten blive anmodede om at købe mere Hede til dem og herom kan vi til den Tid nærmere konferere ...«

I et andet brev fra 1889: »Overførster *P. E. Müller* er meget imponeret af Resultaterne omkring Birkebæk.«

Diskussionen og kritikken af bjergfyrreren omtales i et ikke dateret brev: »*Rostrup* har fundet 2 Svampe paa pinus montana og tilraader at plante pinus silvestris i Stedet for montana. Han er vist ikke rigtig klog. Montana gror jo fortræffeligt, tiltrods for Svampen, og silvestris gaar ud, uagtet han ingen Svampe kan finde paa den. »Den Lærdom gør Folk rasende ...« Jeg var i Gaar i Viborg Krat for at have Vaaben i Hænde til at bryde en Lanse med ham, hvis han offentliggør sin Indberetning.«

Det er også i et meget tidligt brev dateret 12. november 1881, at han omtaler sit syn på tidens unge radikale. Christian har deltaget i en fest for *Georg Brandes* og i den anledning skriver faderen: »Moder og Søstre er

meget altererede over, at Du har taget Deel i Gildet for Brandes; jeg har søgt at berolige dem. Hverken han eller de andre noget yderliggaaende Fremskridtsfolk er umoralske Personer, ligesaa lidt som Ploug, Lehmann m. fl. vare det i 1846-48, skjøndt Folk dengang kaldte dem Tugthuskandidater, men da alle Fremskridtsfolk ere mere eller mindre hidsige, partiske, nedrivende og da de nye Radicale tillige forgude den raae Virkelighed, er det ikke til at undre sig over, at de Gamle ikke altid have for Øje den Stræben efter Sandhed, som altid har beaandet Fremskridtet. Den klog, unge Mand maa stræbe efter at samle Guld Kornene og lade Snavset ligge. Mærkeligt nok følges de i Regelen ad, selv hos de rødeste Socialister.«

*Marie Magdalene Christiane Dalgas,
f. Købke, 1832-1916, fot. ca. 1875.*

E. M. Dalgas var den første, der indrettede en sommerbolig i Skaade ved Århus, den smukke natur tiltalte ham stærkt, og moderen, der engang besøgte familien derude, troede sig næsten hensat til skråningerne ved Neapel. I 1871 mistede han moderen, der i mange år havde ført et stille tilbage trukket liv på Blegdamsvej i København. I et brev han den 31. juli 1871 har skrevet til hende, mindes han de vanskelige barndomsår og takker hende for hendes »Kjærlighed, Opofrelse og Udholdenhed, den, der har lært ham selv at arbejde, og som, da Du var ung, har trællet for at skaffe os, Dine Børn, Klæder og Sko, dengang vi gik i Skole.«

I 1880 fejrede han solvbryllup, og det var besluttet, at det skulle fejres i stilhed. Hele familien drog den dag til Himmelbjerget, og mente sig derved

vel bjerget, men sådan gik det ikke, fest blev der alligevel. Da de om aftenen kom hjem, var vejen og villaen smykket med flag, og en del slægtninge og gode venner ventede på dem med lykønskninger og gaver. Så kom der vin og steg på bordet, mere formåede huset ikke, men »dejliger Fest kunde ikke tænkes, thi der var slet ikke andet end Kjærlighed omkring os,« skriver han i et brev.

Dalgas var en ivrig læser, men først og fremmest af alt i fremmed og hjemlig litteratur, der berørte hedsagen. Hvad han derigennem tilegnede sig, søgte han at omforme til eget brug, og når han læste, var det ikke som den lærde, der gennem studier kun søgte sandheden, men som den praktiske mand, der søger det, han skal bruge ved sit daglige arbejde. Havde han tid til det, fordybede han sig gerne i Holberg, men navnlig yndede han Blicher. En gang forærede han sin kone Dickens' samlede værker i fødselsdagsgave, fordi han deri havde fundet så meget, de i fællesskab kunne glæde sig over.

Over for børn i almindelighed var han meget overbærende og indlod sig gerne med dem. Hans have med de mange frugttræer var naturligvis en yndet jagtmark for nabolagets drenge. Da han en dag kom ud i haven, hoppede således en dreng med lommerne og blusen stoppet ud med grønne æbler lige ned i favnen på ham, medens tre brækkede grene fra et æbletræ viste, hvorfra han kom. Dalgas forklarede drengen, at de æbler havde han endnu ingen glæde af, de var for grønne, ikke engang grisene ville endnu æde dem. »Men,« sagde Dalgas, »hvis Du vil love mig at holde dig fra dem, til de er modne, skal Du faa Lov til at komme og plukke saa mange Du vil.« Og Dalgas holdt ord; da æblerne modnedes, inviterede han seks af nabolagets drenge og seks piger ind at plukke æbler, og ikke nok med det, men de blev også inviteret på et veldækket chokoladebord. I tilgift fik de lært at bruge en frugtplukker.

Betegnende var det, at han i Århus egentlig slet ikke var nogen kendt skikkelse, på gaderne sås han kun sjældent, og byens indre forhold havde ikke hans interesse. I Århus var det kontoret og hjemmet, Hedeselskabets planteskole og hans egen planteskole, der var centrerne i hans tanker. Hans egen planteskole gav ham en nogenlunde regelmæssig, men beskeden indtægt, som var ham en god hjælp, og som der var god brug for.

I sine erindringer siger han et sted: »Min Vejtjeneste har siden 1867 heldigvis kun i ringe Grad kunnet udfylde min Tid, men det er dog den, som jeg med Familie har levet af; thi Hedesagen har ikke alene ikke bragt mig Indtægter (undtagen for saa vidt som jeg paa Finansloven er opført med et personligt Tillæg fra Staten lig Forskellen mellem Kaptajns Pension og Kaptajns Gage); men den har endog bragt mig Udgifter, idet jeg har troet at burde anvende min Smule Sparepenge til Fremme af Hedeforetager, fordi Tale og Skrift kunde være gode nok, men først faa Betydning, naar de ledsages af Handling. Ved disse Foretagender, hvorved jeg i de forløbne Aar har haft en contant Udgift paa 10.140 Kr. eller ca. 400 Kr. aarligt, heri indbefattet samtlige Udgifter og Indtægter i alle Foretagender, og saa Planteskolen »Montana«, er jeg bleven Ejer af Høllund Søgaard Plantage og en Fjerdedel af Skovbjærg Plantage. Værdien af disse Ejendomme svarer temmelig nær til mit førnævnte Tilskud til Hedesagen og til Renterne deraf; og jeg ønsker, at mine Børn skulde vide, at jeg intet som helst har tjent ved Hedesagen, og at jeg har betalt de to nævnte Ejendomme med mine Sparepenge.«

*

Dalgas havde en stor interesse uden for hedesagen, nemlig Forsvarssagen. Den politiske strid om disse forhold var han derfor meget opmærksom iagttager af. Som gammel officer og krigsdeltager var det ham svært at holde sig rolig og på afstand. I 1873 lod han sig dikteret af denne interesse, opstille som Højres folketingskandidat i Herningkredsen mod kredsens mangeårige folketingsmand P. Nielsen, men medens denne fik 1.195 stemmer, nåede han selv kun 85. I 1875 skrev han en meget varmtfølt artikel »Kunde vi forsvare vort Land?« som bl. a. medførte, at Christian den 9. gennem sin adjutant lod ham meddele, »at Hans Majestæt formener, at Kaptajnen fortjener megen Tak og Paaskønnelse for dette værdifulde Bidrag til at lede til en sund Opfattelse af de Foranstaltninger, som bør træffes for paa bedste Maade at værne vort Fædreland«. Nyrop fremhæver i den anledning, at Dalgas ved siden af et organiseret forsvar troede at kunne sætte sin lid til noget andet og mere. »Selv mægtige Stater,« skriver Dalgas således i et brev, »kunde falde til Jorden i en Haandevending, naar Styrelsen fra oven kræver det, thi hvormeget end Smaa-Klogskaben paa-staar det modsatte, saa ligger Retten ikke paa nogen Maade i Spydstagen,

og i Længden kan intet bestaa, som ikke har Retten paa sin Side.«

I 1876 blev der på befæstningssagen udskrevet nye valg, og Dalgas afløste da general Ankjær som Højres kandidat i Viborgkredsen. I de forberedende vælgermøder gik det temmelig hårdt til, og ikke mindre livligt var det på selve valgdagen, hvor både Dalgas og hans modkandidat, Ravn, meget ofte blev afbrudt i deres taler. Ved kåringen blev Dalgas erklæret for valgt, men der forlangtes skriftlig afstemning. Ved denne valgtes Dalgas med 582 stemmer mod Ravns 179, men af Dalgas' stemmer faldt de 461 i den gamle højrefæstning, som Viborg by på den tid var. I Herningkredsen havde det allerede i 1873 været en skuffelse, at Dalgas som hedesagens førstemand ikke havde været i stand til at samle flere stemmer, og i virkeligheden var valget i Viborg ham sikkert også en skuffelse. Hverken Viborgkredsen eller han selv fik nogen glæde ud af rigsdagsmandatet, idet han allerede nogle måneder efter igen nedlagde mandatet. Den 17. oktober indrykkede han i »Viborg Stiftstidende« en meddelelse til kredsens vælgere om, at omstændigheder, han ikke selv var herre over, havde tvunget ham til at træde tilbage. Jeg takker, skriver han, for den viste tillid, som jeg tilsyneladende har skuffet, og beder Dem være forvisset om, at det kun er efter den alvorligste overbevisning, at jeg har besluttet mig til dette skridt.

Venstre havde ved valget erobret endnu 15 kredse, hvorfor ministeriet anså det for unyttigt påny at føre forsvarssagen frem. Man har vist lov at gå ud fra, at Dalgas da er nået til, at den sag, han havde viet sit liv, hedesagen, var bedst tjent med, at han holdt sig uden for den politiske strid. R. K. Bertelsen, der har skrevet om Viborgkredsens politiske historie, mener, at man vist også kan sige, at Dalgas' evner heller ikke gik i retning af politisk arbejde. Han var i god forstand en folkelig mand, der ville tjene sit folk, men for folkelig politik, som først bondevennerne og senere Venstre førte den, havde Dalgas ikke forståelse. Ganske vist, skriver Bertelsen, erklærede Dalgas i en programtale, før han blev valgt, at »hvad Benævnelserne Højremand og Venstremand angik, maatte man for ham kalde ham, hvad man vilde; han vidste, hvad han vilde, støtte Friheden og Grundloven.« Han var ganske vist enig med ministeriet Estrup i de foreliggende spørgsmål om forsvarssagen, men han vilde stå ubunden, navnlig fordi han anså det for nødvendigt og rigtigt at kunne være med til at slutte forlig. Bertelsen fortæl-

ler videre, at Højres redaktør i Viborg, *Wissing*, efter mandatnedlæggelsen oplyste, at Dalgas til ham havde sagt, »at det var ligefrem utaaleligt for ham at sidde i Rigsdagen og være Vidne til Venstres Færd.«

Gang på gang mærker man, at Dalgas er en mand med stærke synspunkter og dermed også en mand, hos hvem sympatier eller antipatier var dominerende. I breve til meget nære venner og navnlig til sine egne sønner tog han ingen hensyn. Her udtaler han sig frit og åbent, ofte skarpt og fordommende. Det er, som om han i disse breve får udløsning for tanker og meninger, som han ikke på anden måde har kunnet frigøre sig for. I offentlige udtalelser og diskussioner, selv over for angreb, afvejer han nøje ord og udtryk - sagen, han arbejder for, må ikke forplumres eller udsættes for unødigt anledning til kritik, der kan virke svækkende. Det kan være af interesse at høre en udtalelse i et privat brev fra foråret 1885, hvor han omtaler, at Hedeselskabets status er dårlig og fortsætter: »Den taabelige frivillige Beskatning til Støtte af Forsvaret, som dog aldeles ikke kunne tilvejebringes ad den Vej, har ligefrem gjort Folk trætte af at yde Bidrag. Det gaar ud over Velgjørenhedsanstalterne og slige nyttige og nationale Institutioner som Hedeselskabet. Vi maa tage Reb i Sejlene, saalænge vi leve under de nuværende abnorme Forhold; muligt at der kommer en højst uventet Ende paa det Hele, thi ingen klog Mand tvivler paa, at Komedien ved Afganistan er sat i Scene i Berlin. Reaktionen mod Preussen vil snart slaae sit sidste Slag, og det vil blive knusende. At vi gaar i Vasken ved den Lejlighed kan ikke undgaes. Friheden er magtesløs, fordi den er underhulet af Socialismen og andre Gemenheder, samt fordi Forsvarerne af Friheden ikke kunne bringes til at være enige. Vort Vrøvl her i Landet vil fordufte som Dug for Solen, naar Kampens Bulder falder over os, men saa er det for sent. (Den store Kjæltring i Berlin har sikkert nok alle Tøjlerne i sin Haand!).«

*

Syntes Dalgas ikke om et menneske, viste han det næsten øjeblikkeligt og handlede efter det, selv om han sjældent udtalte sig om det til andre for ikke at skade. Vedkommende kunne jo dog have gode egenskaber, som det måske kun var ham selv, der ikke kunne se. Han skriver engang i et brev, at kærlighed til menneskene er det stærkeste våben af alle, og det er givet, at

Fra festdagen i 1892 i Birkebæk, da Christian Dalgas' datter Dagmar blev døbt.

I forreste række fra venstre: Emilie Dalgas, fru Maria Dalgas, pastor Bro, Skarrild, fru Brønsted, fru skovrider Nielsen og fru Langballe.

Bagved fra venstre: Ukendt, pastor Langballe, Mads Holt, E. M. Dalgas, elev Mathiessen, Chr. Dalgas, ingeniør Brønsted og skovrider Nielsen, Hareskov.

han altid bestræbte sig på at leve sit liv efter dette synspunkt.

Men vandt et menneske hans venskab og tillid; kunne vedkommende tryk regne med ham. Det store hos ham var vel nok, at i hans bedømmelse af mennesker, var det manden selv og ikke hans eventuelle eksamen eller stilling, han bedømte, for ham var det evnerne og viljen til at udrette noget, der var det afgørende. Det er derfor også mænd af de mest vidt forskellige oprindelser, han knyttede til sig, og var de så i stand til det, han ventede af dem, fik de også selv lov til at skabe sig stillinger, der kom til at betyde noget. Det var da heller ikke uforståeligt, at hans medarbejdere elskede ham, selvom nogle også frygtede ham. Det var store festdage både for ham selv og den efterhånden talrige funktionærstab, når de ved sjældne lejligheder kunne samles om ham i Århus, hvor flere af dem jo havde haft deres gang helt fra Hedeselskabets første tid, deriblandt skovriderne *Borch* og *Fritz* og ingeniør *Brønsted*.

Skovrider *Borch* takker i et brev til Dalgas, fordi denne har nævnt ham i den i 1891 udkomne bog om »Skovkulturer i Jyllands Hedeegne« som en af dem fra hvem Dalgas har modtaget påvirkning. »Jeg faar deri offentlig en Bekræftelse paa, at jeg har arbejdet til Deres Tilfredshed i den for mig saa lykkelige og frugtbringende Tid, da jeg samarbejdede med Dem. Jeg ved, at jeg arbejdede i Hedesagens Tjeneste med Liv og Lyst og gjorde, hvad jeg kunde for at fremme alt i Deres Aand og efter det Program, Udviklingen til enhver Tid foreskrev. Jeg kunde ret ofte føle mig noget trykket af den store Afstand mellem Deres og mine Evner, Energi og Dygtighed, men netop fordi jeg saa op til Dem, som den overlegne og geniale Fører, modtog jeg fra den første Dag, jeg kom til at arbejde for Dem, en Paavirkning saa stor, at den vil præge mit Arbejde hele Livet igennem. Ja, det er ikke for meget, naar jeg siger, at De mere end noget andet Menneske har lært mig at arbejde og finde Glæde i Arbejdet, lært mig efter Evne at see sundt og praktisk paa Tingene, lært mig at tage ufortrødent fat trods Hindringer med godt Haab og sikker Forvisning om, at der altid kommer noget godt ud af ærlig Stræben efter det Rette ... De forstaar, hvor glad jeg blev for en Udtalelse fra Dem, som bærer Vidnesbyrd om, at De bevarer mig og mit Arbejde i velvillig Erindring.« Det her citerede brev tolker særdeles klart en medarbejders følelser over for Dalgas.

Et fremtrædende træk hos ham var hans dybe religiøsitet, som dog ikke til dagligt gav sig synligt udtryk. Nogen bestemt kirkelig retning var han ikke tilknyttet. Selv lod han undertiden forstå, at den fanatiske tilbedelse af Grundtvig, han havde haft så stærkt for øje i sine yngre dage, hvor søsteren fru *Susette Mariboe* var med i kredsen af »gamle Damer« med enke dronningen i spidsen omkring Grundtvig, havde gjort ham nærmest led ved alt det, som han syntes altfor opstyltede, men bekendtskabet i 80-eme med *Ludvig Schrøder* førte ham påny tilbage til en mere levende forståelse af det egentlige i Grundtvigs tanker, som han ellers havde ment, at han forlængst var vokset fra, og bibragte ham en varm følelse for den grundtvigske kirkeretning.

Hans religiøsitet var for ham noget yderst personligt, en overbevisning så dybtgående, at den prægede hele hans liv. Han former det i et brev til Christian således: »Guds Ord er os ufatteligt, fordi vi er meget smaae. Det materielle og det aandelige hviler paa hans evigt uforanderlige Love.« Det efterladte brev til moderen, da hun lå for døden i 1871, vidner også meget

stærkt herom. For ham var troen på en Gud, der råder for alt, så inderlig og urokkelig, at den altid var den sikre tilflugt for ham i både de gode og de onde dage. Hans svigersøn, pastor *Langballe*, fortæller om en eneste gang, hvor han lod falde en ytring om den officielle religion: »Hvad der tales om i Kirken,« sagde Dalgas, »det troer jeg maaske ikke paa just samme Maade, som det bliver sagt, men respektere det - det gør jeg s'gu!« En anden gang siger han (20. februar 1885): »Det nye Testaments mange Uoverensstemmelser eksisterer virkelig, og de kan kun borteskamoteres ved meget kunstige Fortolkninger, der i mine Øjne ligne meget Prokuratorkneb. De 4 Testaments Uoverensstemmelser støtter sig til Traditioner, meget er strøget og meget taget op igen, nogle anerkjender, andre ikke ... Indlader vi os paa at fortolke, saa er det paa Basis af vor egen Opfattelse, og saa sætte vi os ud over Skriften. Begrebet Under ligger udenfor Loven, og har intet med vidunderligt at gjøre. Den Omstændighed at noget er os uforstaaeligt, giver os ingen Adkomst eller Ret til at kalde dette noget for et Under.«

Et stort antal breve til børnene kan også tages til indtægt for dette, og han kan ikke alvorligt nok lægge sine børn den samme tro paa sinde.

De følgende citater er hentet fra breve til børnene i tiden mellem 1882 og 85:

»Den udfordrende og intolerante Maade, hvorpaa saavel Christne, Protestanter, Katholiker og andre Religionsbekjendelser fremstille Deres egen Religion som det Ene Ufeilbarlige og Saligjørende har altid vakt Anstød hos de fleste tænkende Mænd, men det er ingenlunde Religionernes inderste Kjerne, men kun den ydre Skal, sat paa Højsædet, der har vakt dette Anstød.«

»Det er i det hele ialfald kun haarde Hjerter, som vedblivende stryger alt guddommeligt.«

»Kjernen i alle Religioner er Gud, Livets ubegribelige Ophav, Repræsentanten for det Godes Almagt og Bæreren af Alt, hvad der er Smukt, Opløftende, Godt, Elskeligt og Evigt.«

»Alle vi Mennesker ere fødte i Guds Aand, og det er en latterlig Daarskab at fornægte ham med Munden, thi vi troe dog paa ham alligevel. Vi kan ikke lade være at hylde ham i vor daglige Færd, saavidt som vi f. eks. ikke beundre Skurkestreger, men tværtimod stadigt bliver mindede af vor Samvittighed og opløftede af det Gode, som vi møde.«

»At troe paa Gud er ikke at bekjende ham med Læben, thi det behøves slet ikke. Det er at sætte det Gode og det Brave over det Onde, Lumske og Nederdrægtige. Det er at gjøre sig Umage, det er at gjøre sin Pligt - ikke for at opnaae materielle Fordele, men fordi man er grebet af Idealet eller af Guds Aande.«

»Jo mere Du lærer og erfarer, des beskednere bør Du blive, ellers lærer Du galt; des større Agtelse bør Du saa faae for Dine Medmennesker, des mere maa Du føle Dig som Ligemand for selv den ringeste, ellers dyrker Du ikke Gud.«

Der er ingen tvivl om, at hans gudsfrygt og tillid til en alt ordnende hånd fra oven ikke var bundet til bestemte former eller dogmer. Den var bygget op i hans eget inderste og lige så naturlig for ham at tro på som det, at han overhovedet selv var til. Et vidnesbyrd herom er de sidste linier i hans erindringer, hvor han skriver: »Det højeste i Himlen og paa Jorden er Sandheden, Grundkjærnen i alle Religioner og i alle Menneskers Religion, den er vanskelig at finde, men noget af den kan vi Mennesker faa at skue, saavidt som vi er skabte i Guds Billede; og naar vi stræbe alvorligt og grundigt efter at kende Sandheden, ville vi blive lykkelige ved de Sandhedskorn, som vi finde.«

Kort før sin død kaldte han en af sine sønner til sig og udtalte til ham, at han nu var i overensstemmelse med den kristne tro, således som den forstås i den reformerte kirke.

*

I 1891 kunne Hedeselskabet fejre sit 25-års jubilæum, og det kom naturligvis til i særlig grad at samle opmærksomheden om Dalgas, selv om han gjorde alt for at undgaa det. Al form for offentlig omtale var ham direkte imod, for han havde personen - også når det som her var ham selv det gjaldt - intet at sige i sammenligning med sagen. Det var den, det drejede sig om frem for alt. Under festlighederne omkring jubilæet søgte han da også gang på gang at vende al hyldest sådan, at det blev til fremme for hans elskede hedesag.

I 1887 havde der været forslag om at rejse et monument for ham, men pengene dertil fik han anvendt til en plantage i stedet, plantagen Dalgas mellem Viborg og Skive. »De Mennesker maa jo raade over nogle Penge,«

E. M. Dalgas på talerstolen på Hjortsballehøje, da Hedeselskabets 25-års jubilæum fejredes i 1891.

sagde han, da forslaget fremkom, »de maa bruges til en Plantage;« og sådan blev det.

Den 28. marts var det planlagt kun at fejre dagen ved udsendelse af et lille skrift på godt en snes sider, hvori først og fremmest benyttedes lejligheden til at give offentligheden en ny opsang til at gå med i arbejdet. Den 15. juli, ved repræsentantskabsmødet, skulle den egentlige fest derimod holdes med afsløring af en lille, beskeden mindesten på Hjortsballehøje.

I anledning af jubilæet var der fremkommet forslag om at lade ham male til Frederiksborgmuseet, men det sagde han bestemt nej til, idet han ikke syntes, at han var værdig til en sådan ære. Og på jubilæumsdagen havde han egentlig tænkt sig, at det skulle have været en almindelig kontordag. Men det blev helt anderledes.

Århus bys borgere og Århus presse gjorde det til en festdag for hele Jylland. Der strømmede imod ham en sådan hjertelighed og en sådan varme, at han måtte give op. Dagen begyndte kl. 6 med musik af Bergmanns musikcorps, medens »Børnene stod i Natskjorter i Vinduerne og hørte paa ikke eet, men tre Stykker.« En mængde gratulanter meldte sig, både officielle og private. Fra hele landet - og bl. a. fra danske i Rom - gav jubilæet

genlyd i hilsner, og i virkeligheden blev selskabets jubilæum i første række et jubilæum af ganske usædvanlig karakter for ham selv. Byen fejrede ham om aftenen ved en stor middag paa Hotel Royal, hvor alt, hvad der betød noget, var samlet, og en mængde smukke og folte ord blev talt. Der var over 100 deltagere, og på væggen var ophængt Hedeselskabets store, nye plantagekort.

I et brev til Emil Jensen fortæller Dalgas, at gaver til festen er indløbet i mange dage forud, bl. a. »Saaledes, at Marie siger, at nu kan intet mere forbause hende. Hun har ogsaa allerede forlangt sine Stole tilbage fra Kontoret, saa at Iversen (der blev kammerråd ved jubilæet) har været nødt til at købe nye paa Hedeselskabets egen Regning.«

Dalgas glædede sig over det, var inderlig glad, som han selv siger det i et brev, men mest glædede det ham vist nok, at dagen gav anledning til meget rige gaver til Hedesagens fremme, ca. 27.000 kr. Han tillagde det særlig betydning, at der af staten var bevilget Hedeselskabets direktør en løn på 4.000 kr. årligt, hvad han i et brev til den yngre, daværende skovrider Morville - skrevet på selve jubilæumsdagen - betegner som et udtryk for, at »Danmark staar bag os, thi nu kan der ikke længere være Tale om, at Selskabet skal gaae overstyr, naar vi Gamle falder fra.« Det her nævnte brev har han taget sig tid til at skrive midt i hele travlheden for at lykønske til, at skovrider Morville på Skalmstrup skovridergård har fået en søn!

Jubilæumsdagen blev dog kun et forspil, idet der fulgte en række jubilæumsfester ud over hele Jylland, hvor Dalgas alle steder var det fejrede midtpunkt.

Festerne ved Hjortsballehøjene blev de mest bemærkelsesværdige. Trods regnvejr - både i 1891 og i 1916 regnede det ved jubilæerne, og selv i 1941 slap man ikke 75 års-jubilæet igennem uden regn - samledes både den 9. og den 15. juli mennesker fra nær og fjern i tusinder for at sige Dalgas tak. »Hedens Ven og Velgører« fik den 9. juli på Hjortsballehøjene overrakt et maleri af partier ved Birkebæk, som C. Schmidt-Phiseldock havde malet, og hvortil midlerne var indsamlet i småbidrag blandt Hammerum herreds beboere. Det var vennen, herredsfoged Krarup, der meget smukt motive-rede den personlige gave til Dalgas. Dalgas talte om udviklingen gennem de 25 år, og ved afslutningen på Høgildgaard rettede han en bevæget tak

Aarhus 27/3/89j

Kjære Morville.

Da det imorgen er 25 Aar siden, vi begyndte at arbejde sammen i Hedeselskabets Tjeneste, og omkrans 37 Aar siden vi stiftede hinandens Pædagogiske Selskab, føler jeg selvfølgelig Trang til ikke alene at sende Dem en venlig Hilsen og min bedste Hyldestning i Anerkendelse af Dagen, men tillige og især min kiærligste Tak for det godt Samarbejde og for Deres mange-årige Venskab.

Det var især Dem, som i Aarene 1854 til 1866 aabnede mine Øjne for Hedsagen og dens Pædagogik ikke alene ved de mange personlige Tourer vi have gjort sammen, men ogsaa ved Deres egen Planteopvækstsomhed.

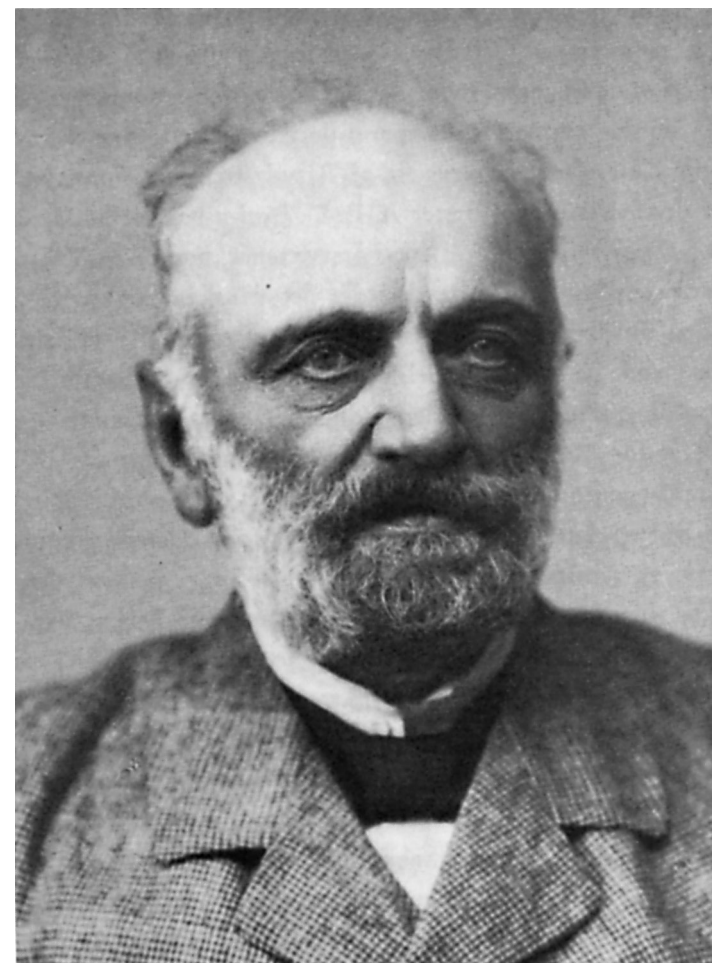
Dalgas skriver til Morville om Hedeselskabets stiftelse.

til hedeboerne.

Om festen den 15. juli fortæller *Nyrop*:

»Onsdag den 15. Juli om Eftermiddagen begyndte Gæsterne at komme til Hedens nye store By, det flagsmykkede Herning, Indenrigsminister *Ingerslev*, Folketingets og Landstingets Formænd, Statsrevisor *Høgsbro* og Advokat *Liebe*, forskellige Rigsdagsmænd, Jyllands Amtmænd m. fl. Klokken 7 næste Morgen mødte 70 Vogne fra By og Land, Musiken spillede, Gæsterne placeredes, og saa kørte Toget med Indenrigsministeren, Amtmanden over Ringkøbing Amt og Dalgas i den førende Vogn gennem Knudmose Syd for Herning, Rind og Kidris Plantager til Høgildgaard, hvor der gjordes et kort Ophold, og saa til Birkebæk, hvor der i et stort Telt spistes Frokost, hvorpaa det gik videre gennem Provsthusets Have og Harreskov Plantage til Hjortsballehøjene. Ved Foden af dem var den i 1889 vedtagne Mindesten rejst med Indskriften: »Det danske Hedeselskab, stiftet den 28. Marts 1866, rejste denne Sten i 1891«; her gav Dalgas en Fremstilling af den fra Hjortsballehøjene begyndte Plantningskamp og dens store Resultater, han talte væsentligt som han havde talt paa det samme Sted den 9. Juli. Saa gik Toget tilbage til Herning, til Festmiddagen der Kl. 6, ved hvilken Repræsentantskabets Formand, Etatsraad *Gottlieb Bruun*, præsiderede, og som bandt Deltagerne paa femte Time.

I den nye Bys nyeste Hotel kunde der godt serveres for det talrige Selskab med dets ikke mindre end 256 Deltagere. Alt var fortræffeligt, kun gik maaske Opvarthningen lidt sindigt, men det var dog ikke denne Omstændighed, der trak Maaltidet saa længe ud, men de mange fortræffelige Taler. De politiske Partier stod paa den Tid skarpt over for hinanden, Visnepolitiken mod den estrupske Regering, men Hedeselskabet var neutralt Land, og Indenrigsminister *Ingerslev* høstede Bifald fra alle Sider, da han udbragte dets Skaal. Selskabet, sagde han, havde forstaaet at vinde Tillid, det havde fremkaldt Samdrægtighed, skabt Samfundsand og Disciplin, men derfor var der heller ikke fra det fremkommet nogen vel grundet Bevillingsbegæring, uden at den var blevet modtaget med Velvilje af alle Lovgivningsmagtens Faktorer. Endnu større Bifald høstede dog Advokat *Liebe*, da han i en af dyb Følelse bevæget Tale efter Opfordring af Statsrevisor *Høgsbro* paa baade Folketingets og Landstingets Vegne takkede for en Skaal for Rigs-

Efter fot. ca. 1893. Den karakteristiske underskrift fra samme periode.

dagen. Fra Hjortsballehøjene havde han med Glæde set ud over Hedeselskabets lykkelige Arbejde, der fra en lille Begyndelse var blevet en stor Sag, fordi det var baaret af Enighed og Energi; idet han derpaa ønskede, at alle Rigsdagens Medlemmer kunde have været til Stede ved denne Lejlighed, udtalte han et levende Haab om, at Hedeselskabet og dets Arbejde maatte være et Spejlbillede for vort Folk.

Det var ogsaa en smuk Episode, da *Ludvig Schröder* i varme Ord hylkede Selskabets gavmilde Velgører Generalkonsul *Pontoppidan* - hans Liv var et forunderligt Eventyr, hvad der ogsaa kunde siges om Hedeselskabets eget Liv - og den gamle Hædersmand derpaa takkede i en dybt bevæget, elskelig, lille Tale. Det var dernæst af Betydning, at Kammerherre *P. E. Müller*, da den jydsk Overfører *A. E. D. Bruhn* var forhindret i at være tilstede, som Svar paa en Skaal for Forstvæsenet, bragte en Tak til Hedeselskabet for den Støtte, det havde ydet det danske Skovbrug. Men stærkest slog dog Bordets omtrent sidste Taler, Amtmand, Kammerherre *Bille* an, da han gjorde gældende at Selskabet egentlig havde baaret sig ad som dem, der vilde spille Hamlet uden Hamlet. Der var udbragt en Mængde Skaaler, bl. a. for Hedeselskabets Bestyrelse, men Dalgas var ikke blevet nævnt, skønt hans store Evner bl. a. i Retning af at fremkalde Disciplin og saa mærkedes ved dette mere end fire Timers Maaltid, hvor alt fulgtes med stadig usvækket Opmærksomhed. Det var sagt i Spøg, men saa slog Taleren over i Alvor, idet han udtalte, at »han maatte regne Dagen for en særlig lykkelig Dag, thi den havde klart godtgjort, at der endnu i vort Folk kunde regnes med virksomt Liv; vi tør trods alt tro paa en Fremtid, naar vi ser paa Hedeselskabets Gerning, og denne Gerning er særlig baaren af Enrico Dalgas' stærke Haand, lyse Hoved, faste Vilie og varme Hjærte.« Billes skål for Dalgas blev festens højdepunkt.

Det var selvfølgelig Hedeselskabets fremtid Dalgas tænkte på, da han takkede for den for ham udbragte skål og sagde, at hvad der var sket i hedesagen, var sket i kærlighed til fædrelandet og næsten; der tilkom ikke ham nogen ære herfor. Det stammede fra oven, men derfor var det ogsaa hans håb, at sagen, når han gik bort, ville blive taget op af andre, således at den samme kærlighedens streng stadig ville blive anslået.

De mange fester morede vist ikke hele tiden Dalgas, men han tog dem med for hedesagens skyld. Til referatet fra den 9. juli til »Hedeselskabets

Tidsskrift« benyttede han et referat i Herning Folkeblad, men rettede konsekvent, hvor det var muligt, »Dalgas« til Hedeselskabet. Da de forenede landboforeninger festede på Vennelyst i Århus, mødte han således som foredragsholder i daglig dragt med en skovblomst i knaphullet, og da der ved det derpå følgende festmåltid blev talt begejstret for ham, takkede han kort med at udtale et håb om, at den tilstedeværende indenrigsminister nu ville tillægge hans anbefaling for et voksende tilskud til Hedeselskabet for øget vægt; han drak på et større tilskud. Det var også ved den lejlighed, at han om en artikel i et århusblad om ham selv sagde: »Gudbevares, den er såmænd rigtig rar for mig personlig, men Hedesagen handler den ikke om, og den skaffer os ikke to nye Medlemmer.«

I »Illustreret Tidende« karakteriserer den unge *Franz von Jessen* ham i en omtale i 1891 med følgende ord:

»Lille, sammentrængt og firskaaren, hvidskægget og brun i Ansigt og paa Hænder stod han deroppe, ligetil og jævn, en Forstmandstype, let rustificeret, men overbevisende og indtrængende - af dem, der med de nøgne Ord tager et Auditorium med Storm.«

Selv omtaler han i sine erindringer jubilæet med følgende ord: »Alt dette er jo ligefrem overvældende, og skønt jeg er mig bevidst at have gjort alt muligt for ikke at træde frem og for at undgaa den megen Virak, saa har jeg dog været nødt til at tage imod den og takke for den. Da jeg helst ønsker at leve i Stilhed og at arbejde, har Jubilæet derfor været alt andet end en Fest for mig personlig; men det er soleklart, at det har gavnet Hedeselskabet overmaade meget, at dettes Stilling i Samfundet nu er langt mere sikker end tidligere, og at vore Funktionærers Fremtid derved er blevet sikret. Jeg er derfor opfyldt af Taknemmelighed mod ham deroppe, som har styret det saaledes, at den rejste Bygning har faaet et godt Fodfæste; og da jeg meget godt ved, at mine Evner m. m. aldeles ikke staar i Forhold til al den Stads, der gøres af mig, men at dette maa tilskrives dels gunstige Omstændigheder og dels Nutidens Hang til at trække Personerne frem, saa ønsker jeg inderligt, at min Stræben dter at være beskeden og tilbageholdende maa i de Aar, jeg har tilbage at leve, være stærkere end Publikums Stræben efter at gøre mig indbildsk. Eet har jeg i disse Dage erfaret, nemlig at det ikke er let for noget Menneske at modtage Ros, navnlig i overvættens Mængde, og

at man derfor ikke bør dømme de højtstillede Personer haardt, som stadig er Genstand for Sligt, og som deraf tager Skade.«

I de følgende år er Dalgas i stigende grad en af nationens store. Fra alle sider ses der op til ham, han rådspørges i en mængde spørgsmål, og han selv arbejder ufortrødent videre. Den første ferie, han havde haft i sit liv, havde han omkring jubilæet, og det var endda kun nogle få dage.

Det er fortsat plantningssagen, der er hans stadige tanke, men endnu mere tydeligt tegner det sig for ham, at det er midlet og ikke målet. Den 18. juni skriver han i et brev således: »Enhver Ven af Hedesagen er velkommen hos os, og det vilde maaske interessere Dem at erfare, at Plantningssagen ikke er Hovedsagen, men Hovedmidlet til at kurere Jyllands Indre, ligesom det vilde interessere os at paavise Dem dette.« Nye problemer må stadig tages op, nu begynder bl. a. spørgsmålet at melde sig om driften af de allerede store og stærkt voksende plantager. Udhugning, ved lighedelse, nyplantninger, - det er helt nye opgaver, der presser på, og de volder ham mange bekymringer.

I 1888 er der på den store udstilling i København udstillet et almindeligt bord, men det er et bord, der er lavet af planker, skåret ud af en bjergfyrstamme, og således af en særegen betydning. Det lille uanselige bord betyder en omvæltning til noget helt nyt.

Selv føler han, at han er ved at blive gammel, at han ikke som tidligere kan tåle vind og vejrlig, og måske derfor snart kan blive tvungen til at holde op. »Vi gamle!« siger han i 1891 om sig selv og sine to kolleger i bestyrelsen, skønt han da selv kun er 63 år. Det er hans gift, hans langvarige sygdomsanfald, hvor han hoster, har ondt i brystet og er nødt til at holde sig inde, der gang på gang får ham til at omtale sig selv i breve til børnene som »Jeres gamle Fader.« Ikke fordi, at han har ondt af sig selv, det er snarere et udtryk for utålmodighed over, at han ikke altid kan slippe ud til rejserne, diskussionerne i plantagerne, og selv se, hvordan alting udvikler sig. Hans breve vidner om, at han husker fra sted til sted om jordarbejde, plantebestand, forskel på hede og agermark, oprindelige ordrer om arbejdets udførelse og ønsker nøjagtige svar på de spørgsmål, han stiller.

Det, det gælder om for ham, er at sikre fremtiden for den bygning, han har rejst. På forskellig måde arbejder han hen imod dette, navnlig ved at søge

statens tilskud og hjælp fastlagt i bestemte rammer. Da dette lykkes omkring jubilæet, giver han som før nævnt udtryk for stor tilfredshed og tro på en god fremtid for Hedeselskabet. Staten er allerede sidst i 80-erne blevet gjort til Hedeselskabets arvfølgere, hvis det ønsker at opløse sig. I øvrigt er han af den mening, at det vil være naturligt, om staten før eller senere overtager Hedeselskabet for derved at få alt plantningsarbejde samlet i en hånd.

Dalgas kan ikke foretage sig ret meget, uden at der bliver lagt mærke til det. »Saadan har Dalgas sagt!« bliver et slagord i hedeegnene, og sagnene og historierne om ham begynder at danne sig. Hele den voldsomme udvikling i hedeegnene får sit nationale samlingsmærke i ham, vel nok fordi han aldrig havde lovet mere, end han havde holdt. »Han skuffede aldrig,« sagde en hedebonde engang om ham, »han var altid den samme!«

Det er vist også i disse år, at man begynder at tillægge ham udtrykket:

»Hvad udad tabes, skal indad vindes.« Men Dalgas har, - hvad der menes at være fuld enstemmighed om - aldrig nogensinde selv brugt det udtryk. Udtrykket er oprindeligt brugt af digteren *H. P. Holst* i en kantate og blev derefter motto for den store industriudstilling i København 1872 i denne form:

*»For hvert et Tab Erstatning findes,
hvad udad tabes, det skal indad vindes.«*

Men udtrykket er mere end noget andet rammende for den gerning, som Dalgas øvede, så der er i virkeligheden noget forståeligt og smukt i, at tiden har tillagt ham fadderskabet til ord, hvor han var det til gerning.

Det er nu gået, som *C. F. Carstens* efterlyste det i »Fædrelandet« så tidligt som den 21. januar 1840, hvor han skriver: »Hensigten maa være at naa det herlige Maal at faa udslettet det danske Lands store Skamplet, den jyske Hede. Vi maa ikke tabe dette Maal af Øje, eller opgive en Plan, hvis rette Udførelse maatte bringe Landet Held; men at tænke paa, at roe Baadene mod den stride Strøm med de bare Hænder, skulde vi vel lade være. Der maa Aarer til og en kraftig, kyndig Styrer. Saavel Maalet som Midlet, ej skyde Arbejde og den fornødne Udgift, maa med besindig Rolighed og kyndig Indsigt stadigen have for Øje. Vide vi dog alle, at halve Forholdsregler baade til intet.«

Dalgas er blevet den kraftige og kyndige styrer, som Carstens efterlyste.

Hvor enkelt og simpelt tegner han ikke Hedeselskabets virksomhed i følgende linier:

»Et af Glanspunkterne i vor Hedeaktivitet, det er det, at den har skaffet os Arbejdere en stor Mængde Venner, men ingen Fjender. Trods den ulykkelige politiske Strid i Landet har vort Selskab vundet stærk Tilslutning fra begge Parter, og ved alle Slags Hedeforetagender er Højre og Venstre kommet fortræffeligt ud af det sammen. Jeg ved, at jeg har gjort mit Bedste for at fremme denne gode Aand, og at den for en ikke ringe Del er Skyld i, at Hedeselskabet har vundet saa stor en Tilslutning. Saalænge denne fredelige, velvillige, patriotiske Aand gennemsyrrer Selskabet, saalænge Personalet er grebet af Begejstring for sit store og smukke Kald, grebet af det, som Goldschmidt kalder Shckina, og som betyder Guds Aande - og saalænge Egoismen holdes fjernet fra Selskabet som en væmmelig Pestbyld, vil Selskabet sikkert blive ved at vokse og virke til Gavn for vort Land.«

Dalgas havde en ejendommelig lykke til at holde sig fri for egoisme, for søgen efter egen fordel, egen ære og egen magt - det var ingen af hans samtid i tvivl om. »Den saakaldte Lykke har jeg aldrig søgt,« - skriver han selv, »- og jeg har overhovedet ikke søgt om nogen Begunstigelse, idet jeg mærkeligt nok stadig har fundet, at jeg og mine havde det godt nok. Først nu, efter at jeg er blevet gammel, har jeg opdaget, at jeg, uden selv at vide det, har hørt til de lykkelige, som er tilfreds med Livet, fordi de heldigvis har Øje for dettes lyse Sider, og især Øje for, at Arbejdet er en Velsignelse og i høj Grad forædlende, naar det gøres med Lyst og Interesse.«

Et andet sted siger han, at alt arbejde er faldet ham mærkeligt let, men at dette nok skyldes, at man vanskeligt finder en virksomhed, der indeholder så meget interessant og vækkende som hedesagen, hvorfor det meget arbejde, han har udrettet, kun har været ham en eneste rig nydelse. Dette falder godt i tråd med den lidenskabelige flid, der blev ved at præge ham hele livet, overtydet som han var om, at hvad enten livet blev kort eller langt, blev det dog kort nok for hans gerning.

Fra juleopholdet i Carlsbad i 1883 sender han efterfølgende vers hjem:

*Kjære Johanne og Mis!
Nu skal I bare høre, I smaa!
Hvor galt det her i Syden kan gaa.
I ved vel nok, det i gaar var jul,
hvor selv den fattigste faar lidt Sul,
hvor man hinanden ønsker til Lykke,
mens alle juletræet smykke.
Sel! Alt det gik min Næse forbi,
Alverden fik Fisk med. Rosiner i,
men jeg er jo sat paa diætisk Kur
og maatte gi' Fisk og Rosiner fuur.
Paa Gaden jeg kunde mig billigt fornøje
ved al den Stads man havde for Øje;
men Juletræ fik jeg ej dengang.
Jeg begyndte at blive ganske forknytt,
da ej heller fra Aarhus jeg hørte Nyt.
Men da saa Stemningen var ved at dale,
saa satte jeg ned mig paa min Hale
og begyndte at læse om Egekrat,
som nok I ved, er Hedens Skat.
Saa fandt jeg, hvad mit Hjerte begæerte;
thi de gamle Bøger, de klart nok lærte,
at Heden i Fortid Skove bar,
og at den kan blive til det, den var.
Se, alt det fik jeg i Pennen sat,
og da det var benimod Midienat,
saa var jeg rigtig godt fornøjet
og lod mig dumpe i Sengetøjet.
I Drømme jeg saa, at Hedens Buske
var fuld af Breve, som hang i Duske.
Og da jeg i Morges vaagnede op,
man præsentered' mig paa en Kop
en Hoben Breve fra mine kære,
og saa blev jeg glad! Det kan nok være.
Farvel, farvel, til vi sees igjen,
det skriver Eders gamle Fader og Ven.*

Disse noget ubehjælpssomme vers fortæller om, at han altid kan finde hvile og trøst i arbejde for og tanker om hedesagen.

Selv har han således følt, at alderen havde meldt sig, men ingen anden havde følelsen af, at der endnu kun var tilstået ham få år at leve i. Han havde tidligt været plaget af gig, og i 1882 og igen i 1883 og 1884 havde han været i Carlsbad for at komme af med sin »Astma og andre Onder.« I 1885 var han gentagne gange plaget af »noget i Brystet,« der havde sat sig som bronchitis og i de følgende år måtte han jævnligt holde sig hjemme på grund af forkølelse og »en vis Sløjhed,« som han selv let humoristisk

skrev om i breve til børnene. I de senere år havde han måttet bruge briller, og tænderne havde ligeledes svigtet ham, så han havde måttet anskaffe sig forlorne tænder, som voldte ham mange kvaler, fordi de ikke passede ham. Men han holdt vedblivende tappert ud.

Endnu da mindesmærket for hedesagen blev afsløret på »Rishøj« i plantagen Dalgas i 1893, kan han, da han forud besøgte stedet med den unge arkitekt *Martin Borch*, gå denne træet i lyngen. Det er ved mindesmærke afsløringen, da højesteretsadvokat *Liebe* udbringer en skål for Dalgas, at Dalgas takker med en skål for Morville, der i over 40 år havde ledet så godt som alle plantninger omkring Viborg og givet ham selv den første impuls til at arbejde for hedesagen.

I november 1893 forelægger Morville et spørgsmål om eventuel udnyttelse af de midtjyske myremalmslejer, og Dalgas redegør klart for, hvor bekosteligt det vil være at prøve på at udnytte myremalmen til jernfremstilling, idet biproduktet - fosfatindholdet - ikke kan få betydning. Svaret til Morville røber et indgående kendskab, han har længe interesseret sig for myremalmens værdier, men kan endnu ikke se en vej frem - det bliver først sønnen Christian, der en halv snes år efter får udvindingen organiseret, og da med basis i et produkt til rensning af gas på gasværkerne.

Omkring jul og i de følgende måneder synes det, at sygdom præger dagliglivet i »Montana«. Karlen Rasmus og kokkepigen får tyfus, så kælderetagen må lukkes og køkkenet indrettes i gæstekammeret, Mette Marie har gentagne anfald af influenza og fru Marie er endnu svag efter et sygehusophold i efteråret. Gæster kommer kun sjældent, fordi de er bange for, at også Dalgas er syg og angrebet af tyfus. Han er ganske rigtig ikke rask, vil helst ligge på sofaen eller sidde helt uvirksom i sin store lænestol. Alligevel kan han den 16. januar spøgende skrive: »Mor vil gyselig gerne have et Par Rubber Whist om Aftenen, og det faar hun ogsaa.«

Men alting trætter ham.

I december 1893 døde hans trofaste medarbejder ingeniør Brønsted, og februar 1894 døde i Aalborg en anden god ven og kampfælle, oberst Myhre, der havde været med i arbejdet for plantningssagen helt fra 1866. Begge dødsfald tog meget stærkt på ham. Endnu kan han dog diskutere store problemer med ild og glød, men kræfterne slår ikke mere til.

Det er ind i det indre
 blot jeg er for Desuk
 per Sønlig Tanken om et
 lille skind jeg som
 Anonym Skatte at satte
 den Sake Menheden, der
 i lo vande sig alt i om sig
 alt gode Tænk inders
 kun for gode er alle. M.
 alle er med Gæmplet
 fra indtænkt. Dider
 spring til Skuffet, Dider
 og Lydighet. Men man
 fæstner skov og gæstehus
 Arbejdsvarighed. Nilsen
 der er trokkelig. Ennig
 til holdet. Dider
 er den Nye Medlem
 Nilsen. Dider er og
 anspore er det is. Nilsen
 det stikkelig og det Nilsen
 i Dider.

Generalkonsul H. Pontoppidans
 smukke hyldest til E. M. Dalgas
 kort efter dennes død i brev til fru
 Marie Dalgas.

med Højagtelse
 Dider
 H. Pontoppidan

Fra januar er han jævnlig syg, skif tes til at være oppe og gå til sengs. Ved Myhres begravelse kan han ikke komme til stede, fordi han igen må holde sengen. Det er tilsyneladende influenza, men det viser sig hurtigt at være noget meget mere alvorligt, man mente en voksende byld på hjernen.

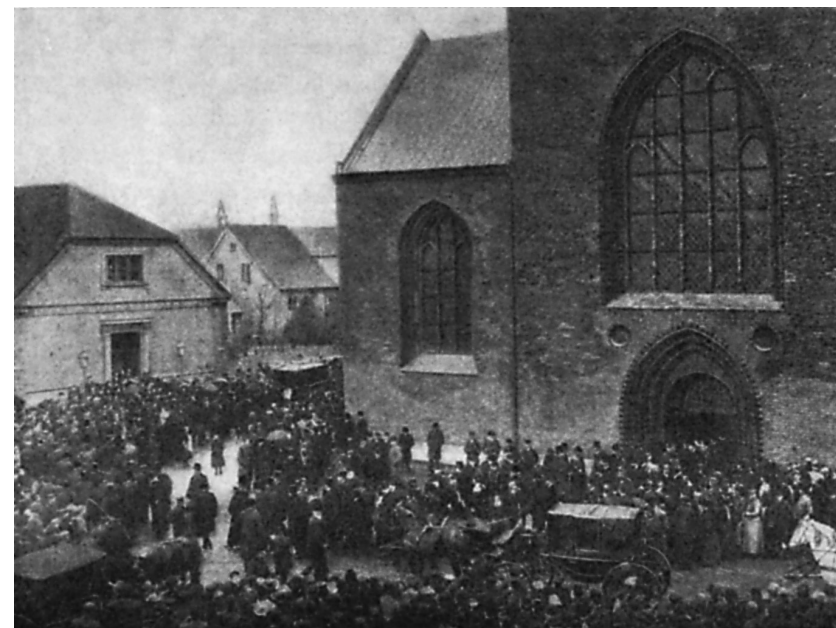
Den 30. marts tilbringer han for første gang hele dagen i sengen, har ikke kræfter eller vilje til mere at stå op.

Den 1. april skriver fru Dalgas til husets gamle ven, baneingeniør Holten: »At min Mand tilsidst har maattet bukke under for det Kæmpearbejde, han selv har paalagt sig, har vist Ingen kunnet forundre sig over. Svagheden begyndte allerede efter Nytaar ved Brønstedes Død, men den skrider hurtigere og hurtigere frem. Hukommelsen har næsten ganske tabt sig, saa at han, hvis kraftige Røst man hørte overalt i Huset, nu kun hvisker sit Ja eller Nej. Den højre Haand kan ikke bruges.« Han lå stille hen. En af de sidste dage, han levede, kom hans kolleger i bestyrelsen Mourier-Petersen og Morville til hans seng, hvad han synligt blev glad for, og Morville skriver senere om besøget hos den mand, der i mange år var hans bedste og kæreste ven: »Jeg vilde ikke for aldrig (det) have savnet det Billede, jeg da fik af ham, han saa saa kærligt paa mig, at det stedse vil staa for mig som et kært Minde.«

Langsomt, men sikkert aftog kræfterne dag for dag. Alle forstod, at nu havde han arbejdet sig træt, at nu trængte han til hvile, hukommelsen svækkedes, det blev ham umuligt at fastholde tankerne. Pastor Langballe siger herom: »Han forstod ogsaa straks, at nu maatte han »træde af«. Som gammel Militær gjorde han det uden at kny. Snart lammedes hans højre Haand, saa hans Tunge. Alene hans store blaa Øjne talte. Det var, som Gud i disse Dage vilde minde alle dem, som havde set op til ham, om, at Haand og Tunge, Kraft og Dygtighed, alt var Gaver fra ham.«

Mandag den 16. april lukkede Dalgas sine øjne for sidste gang, - en stor og ædel sjæl forlod denne verden. Meddelelsen om Dalgas' død blev signal til en landesorg, der gjorde det klart for alle, som måske ikke før havde forstået det fuldt ud, hvad Dalgas var blevet i nationens bevidsthed. Det var hedens konge, en af landets største sønner, der var død.

Alle bladene bragte dødsfaldet i bladets ledende artikel. Dagen efter mindedes han i begge rigsdagens ting. Landstingets formand udtalte, at Dalgas ikke alene havde forædlet jorden, men også dens befolkning, som han hævede op til et højere stade. Han tilføjede: »Nu er Oberstløjtnant Dalgas død, og det vil næppe være muligt at faa ham erstattet, men han vil vedblive at leve i den Aand, hari har kaldt tillive.«

Fra begravelsen i Århus den 23. april 1894. Ligtoget forlader domkirken for at føre kisten til det af Århus by skænkede gravsted på Ndr. Kirkegård.

Generalkonsul H. Pontoppidan skrev om ham: »Dalgas var Eksemplet paa ikke alene de militære Dyder, streng Pligtopfattelse, Orden og Lydighed, men paa Fredens store Egenskaber: Arbejdsomhed, Nøjsomhed og utrættelig Energi og Udholdenhed. Derfor vil hans hele Liv ans pore os til at fremme det Nyttige og det Gode i Folket.«

Af de mange mindeord, der blev talt og skrevet i den nærmeste tid, fremgik det klart, at alle mødtes i en fælles knugende følelse af, at landet havde mistet en af sine bedste sønner, at navnet Dalgas nu tilhørte historien, men de er også fælles i en enstemmig hyldest til det, han havde nået at udrette i sit dådrlige liv. Pastor V. Malling, Odder, sagde noget af det smukkeste, der blev skrevet i dagene efter hans død således:

*Lykkelige Ungdom, over hvis Isse
Begejstringens Ørn har svævet,
kendes det skal paa dens Dagværk
til seneste Tid, den har levet.*

*»Værge mit Land, det ældgamle Danmark!«
med Glød i hans Bryst stod det skrevet.
Kendes det kan paa hans Dagværk,
sin Livstanke tro har han levet.*

*Ej blot i Stenen ude paa Heden
hans Navn og hans Daad staar skrevet.
Frugtbare Marker, i Læ af hans Dagværk
gemmer hans Daad, han har levet.*

Et århusblad skrev i sin spidsartikel den 17. april: »Det er det danske Folks Ære, at det har paaskønnet dette Arbejde, som en af dets bedste Sønner har gjort. Her er Harmoni mellem Mandens Gærning og Samfundets Anerkendelse, mellem Mandens redelige Vilje og Folkets Tillid til ham.« Begravelsen fra Århus domkirke den 23. april 1894 blev da også en enstemmig manifestation. Alle lag af folket, fra kongens repræsentant til vadmelklædte hedeboere, sås i følget, da domkirkens klokker kaldte sammen til den sidste højtidelighed om den mand, nationen havde fået så kær. Tusinder af mennesker samledes om båren, over hvilken der blev talt ud fra ordene: »Et lykkeligt Liv varer et vist Antal Dage, men et godt Navn varer evindeligt.« Ved graven talte bl. a. *Ludvig Schrøder*, der sluttede sin tale med: »Lad det smukke, menneskelige Forbillede paa et selvfornægtende Menneskeliv, som vi har set hos Dalgas, staa vinkende og kaldende for os og Efterslægten.«

Ud over Jylland blev der i de følgende år rejst en række store og små mindesmærker for Dalgas. Ingen anden enkeltmand er der vel rejst så mange for som for ham. Alle steder var det det jævne folk, der rejste disse minder i taknemlig erindring. I plantager og i anlæg, i hedens byer, i Århus, i Hjørring står disse store og små stene som et vidnesbyrd om en dansk mands stordåd, øvet i kamp for idealet, hvorved han selv blev idealet for andre.

En række digtere og tankens stormænd har skrevet smukke strofer til hans hyldest: Thor Lange, Drachmann, Uffe Birkedal, Otto C. Fønss, Skjoldborg, V. Malling, men den smukkeste hyldest til hans minde var dog

gemt i de tusinder af hedeboeres hjerter.

Endnu er det kun få år siden, at det billede, man hyppigst så på væggen i de vest- og midtjyske hedejem, var billedet af Dalgas.

I dag er langt over 100.000 hektar af Jyllands tidligere hedejorder susende nåleskov, frugter af hans arbejde.

Tusinder af kilometer med levende hegn rammer agrene ind, hvor før lyng og tyttebær, pors og dværgbirk var skjul for ræv og urfugl.

Mosekonens bryg og havgusens tåger breder sig ikke længere som før, når sommerdagens svage vinde har lagt sig.

De øde kvadratomile, som han altid talte om, er ikke længere.

I stedet er der de tusinder af nye hjem. Der er blevet muligheder for slægternes vækst og eksistens.

Fortegnelse over bøger og artikler

af

E. M. DALGAS

tiden 1866 til Hedeselskabets Tidsskrift udsendte sit første nummer efteråret 1879

Oversigt over hederne i Jylland, 1866.
Geografiske billeder, I og II, 1867-68.
Veiledning til træplantning, 1871, med tillæg 1872.
Den dybe reolpløjning, 1872.
En hederejse i Hannover, 1873.
Anvisning til anlæg af småplantninger, 1875 og 1883, i alt 50.000 eks.
Hedemoser og kærjorder, 1876.
Om engvanding, 1877.
Om plantning i Jylland, 1877.
Hederne og deres tilkultivering, 1878.

DALGAS-PUBLIKATIONER

i Hedeselskabets Tidsskrift

hvoraf et stort tal er udsendt i særtryk eller bogform, ofte et meget stort oplag:

1879:

Engkultur på moser og kærjorder, navnlig efter Saint Pauls metode. - Hedeselskabets gødnings- og pløjningsforsøg i plantagerne i 1878 og 1879.

1880:

Småplantninger og deres betydning. - Om aske og mergel, navnlig til brug i planteskoler og plantager. - Hedeselskabets forsøgsstationer. - Hvilken rolle spiller græs- og lyngskjold ved plantning? - Såling af nåletræsfrø i planteskoler. - Notitser om nogle i Danmark anvendte nåletræer. - Levende hegn omkring græsfenner på mosejord. - Branden i Haardkjær plantage. - Notitser fra en rejse mellem Jylland og Bøhmen. - Efterskrift til artikel om Overgaards Nørkjær. - Referat af møde i Foreningen til Træplantningens Fremme i Hjørring amt. - Den store Vildmose.

1881:

Hedebrandsagen. - Opfordring til at meddele oplysninger om fortidens skove i Jylland. - Skovforholdene i Jylland, sammenlignede med udlandets, navnlig Elsas-Lothringens. - Skovforholdene i Finland. - Anmeldelse af »Om Græsarter og Foderurter«. - Langaa plantage - Fuldført plantning.

- Skovforholdene i de nordamerikanske skove. - Gødningsforsøg på Heselvig Enggaard. - Plantningsforsøg i 1880 og 81.

1882:

Hedesagen og forslag til finanslov 1882-83. - Plantning på Mols. - Svampeangrebene på fyr. - Forholdsregler mod oldenborren. - Svampeangreb på svensk og tysk fyr. - Skjernådeltaets afvanding. - Såmaskiner til skovbrug. - Hede-plantningerne ved udgangen af 1881. - Eksempler på blandinger af gran og bjergfyr, at anvende i hedeplantager. - Den almindelige fyr. Pinus sylvestris.

1883:

Finansloven og hedesagen. - Snyltesvampe på nåletræer. - Fortids- og fremtidsskovene i Jyllands hedeegne. - Om skovforholdene i de europæiske alpelande, navnlig i Schweiz.

1884:

Fortids- og fremtidsskovene i Jyllands hedeegne. - Kloakvandingsanlægget ved Berlin. - Det danske Hedeselskab. Kort oversigt over dets virksomhed. - Nordlands rødgranen. - Skjermplantninger langs jernbanerne. - Om frøbedsrammer. - Anvisning til behandling af planter, der skulle forsendes.

1885:

Fortids- og fremtidsskovene i Jylland. - Brændkulturer i hedeplantager.

1886:

Snyltesvampe på nåletræer. - En gammel beretning om plantagerne i heden. - Om oldenborrer og knoporm. - Videnskabens værd i menneskets kamp mod insekt- og svampeangreb.

1887:

Bør vi indføre træ fra udlandet. - Hedesagens fremgang. - Nye undersøgelser om bjergfyrren.

1888:

Vandingsanlæggene i Provence. - Notits om bjergfyr. - Om skovfyrren og rødgranen fra Nordlandene samt om lærken fra Alperne. - Om navnene på bjergfyrrens hovedvarieteter. - Foredrag om Hedeselskabets ved landbrugskongressen. - En ny foderplante på sandjord. - Nogle af vore skadelige snyltesvampe. - Nye plantningsforeninger. - Agerbruget på vore mosejorde og sandjorde i hedeegne. - Gødning til plante skoler i hedeplantager.

1889:

Tørvejords enge, der ikke kunne bevandes. - Anvendelse af gødning på vandingsenge. - Græsblandinger på tørvejordsenge. - Nye foderplanter for sandjorde. - Seks gødningsforsøg på tørvejordsenge. - Mergeltransport på statsbanerne. - Bekostningen ved at anbringe sand på mosekulturer. - Om udsæd af zirbelfyrren. - Rejsebillede fra Nordtyskland og Holland, især dets moseegne. - Om lupindyrkning på sandjorde. - Fire af middelalderens større skove i Ribe amt, ødelagte i det 16. århundrede og gjenfødte i vor tid. - Om Kainit og Thomasslagge. - Kan aske erstatte Kainit og Thomasslagge? - Græsfør-blandinger til moseenge. - De jyske høimosers indhold af næringsstoffer. - Fredning af kæmpehøie i hedeplantagerne. - Reenholdelse af jorden i hedeplantninger.

1890:

Have- og plantningsforeningerne i Midt- og Vestjylland. - Om priserne på Thomasslaggerne!. - Efterskrift om bladhvepseangreb. - Plantningsmøder. - Mosernes kvælstofrigdom og dennes betydning for ager- og engbruget, navnlig i hedeegnene. - Kunstig gødning til planteskoler. - Levering af kunstige gødninger gennem Hedeselskabet og dets forsøg med fosforsyre-gødninger.

1891:

Nytten af at anvende Kainit i ager- og engbruget. - Mosebrændingens indflydelse på tørvens næringsværdi. - Anvendelse af køkkenhavefrø i have- og plantningsforeningerne. - Levering af kunstig gjødning. - Forfalskning af Thomasslagge. - Dyrkning af fremmede nåletræer. - Enganlæggene i Iszluze Moor i overførstieret Norkaiten. - Nye erfaringer vedkommende mosekulturer. - Hedeselskabets jubilæumsfest i Herning og omegn den 16. og 17. juli 1891. - Betænkning angående Hedeselskabets mosekulturer på Skovbjerg og Birkebæk. - Et foredrag holdt ved Fængselselskabernes fællesmøde i København den 29. september 1891. - Fra Aarhus til Carlsbad.

1892:

Om skovenes indflydelse på regnmængdens størrelse. - Om enge og vedvarende græsmarker. - Hvad der spildes til skade for landbruget. - Lidt om kampen mod kartoffelsygdommen i hedeegnene. - Om frugttræer og frugtbuse i hedeegnen. - Forsøgs stationerne i de hannoveranske højmoser og anvendelse af resultaterne på danske højmoser. - Skovene i Norge. - Om anvendelse af sandvikker på lette jorde. - Bør gjødningen gå tilveirs, eller bør den bruges på marken. - Dyrkning af lupin på ny brækket hede. - Saradella på rå og nys opdyrkede mose- og kjærjorde. - De kvælstofsamlende planter og deres anvendelse, navnlig i sandagerbruget og på høimoserne. - Gennem det indre Sverige og reenholdelsen i Helsingør, Helsingborg og Gøteborg. - Byggjødningen og landbruget. - Tørvesmuldens desinficerende evne. - Hedeselskabets forsøg med forskellige fosforsyre-gødninger. - Mose-møder.

1893:

Kali-saltene. - Om behandling af nåletræsfrø i planteskolerne, navnlig af de sjældnere nåletræsarter. - Plantagekomplexerne i Vest- og Midtjylland. - Ståltrådshegn og levende hegn. - De levende hegns betydning for Jylland. - Notitser fra en mosereise (Lundergaards mose). - Mergeltransport på statsbanerne. - Hvornår bør Kainit og Thomasfosfat udsåes til vintersæd? - Fortidsskove i det nordlige Vestjylland. - Forhandling af basic-fosfat-powder eller basic slagg. - Skovenes sanitaire betydning. - Om udlæg i rug på sandjord. - Hedeselskabets leverance i 1893 af kunstig gjødning.

1894:

Classonsborg plantage. - Om tilveiebringelse af kali- og fosforsyre-beholdninger i fattig agermark. - Houborg plantage (med billede). - Kartofflen som løftestang for hedeagerbruget. - Omrejsende gjødningsagenter. - Nekrolog over oberst Myhre. - Skovbjerg og omegn. - Om besanding af mose-enge. - Plantage-komplekset syd for Herning. - Skovfladbælg.

Stikordsregister

A

Abruzzi, 31.
Actieselskabet for de jydsk Heders
 Beplantning, 130.
Adler, D. B., 91, 129.
Agerskov, lærer, 27.
Al, 49, 51, 139.
Aldebert, købmand i London, 11.
Aldebert, Mariette, g. Dalgas, 11.
Aldebertsminde, 39.
Alplov, den belgiske, 92.
Als, 35, 75, 79.
Andersen, M., skovfoged, 120.
Appeninerne, 31.
Askov, 161.
Asmildkloster, 53, 59.

B

Bakkeøer, 108.
Baldersbæk, 189.
Bang, Jens, Stendalsgaard, 56.
Bang, F., Gøddinggaard, 130.
Begtrup, Gr., 47.
Bendix, Rigmor, 34.
Berg, P. C., lærer, 27.
Berlingske Tidende, 33, 89, 95, 177.
Bertelsen, gartner, Herning, 117.
Bertelsen, Henrik, apoteker, 27, 30, 39.
Bertelsen, Jens, præst, 27, 30, 31.
Bertelsen, R. K., redaktør, 193.
Biavl, 125.
Bille, kammerherre, 204.
Birkebæk, 126, 131, 188.
Bjerregaard, Hans, 48, 50, 55.
Blicher, St. St., 48.
Boisen, Peter, pastor, 30.
Borch, skovrider, 119, 182, 195.
Borch, M., arkitekt, 181, 210.
Bo-Schou, kaptajn, 34, 35, 36.

Boserup, Jacob, Stubbergaard, 91.
Boserupgaarden, 27.
Brandes, Georg, 189.
Bregendahl, 156.
Breininggaard, 111.
Buch, Berthe, 44.
Buch, P. Chr., 53.
Brunkul, 62.
Bruun, familien, 15.
Bruun, Bertel, Fredericia, 42.
Bruun, Gottlieb F. S., 53, 89, 94, 100, 135.
Bruun, Mads Pagh, Jægergaarden, 68, 156.
Bruun, P. D., 53, 69.
Bruunshaab, 52.
Brønsted, ingeniør, 182, 210.
Bøtcher, provst, Daugbjerg, 78.
Børgesen, S., grosserer, 155.

C

Carlsbad, 179, 208.
Carlsen, Vilh., 172.
Carstens, C. F., pastor, Frederiks, 14, 48, 54, 207.
Christian d. VIII, 64.
Christian d. IX, 137.
Clasonsborg, 115, 127.
Classenske Fideicommiss, Det, 92, 100, 107.
Clausen, H. N., 20.
Cour, I. C. la, løjtnant, 96.

D

Dahl, Moesgaard, 156.
Dalgas, Antoine, Nimes, (stamfaderen), forlod Frankrig 1685, 9.
Dalgas, Antoine, Lausanne, (E. M.s

bedstefader), 10.
 Dalgas, Betty (g. Muhle) 1793-1880, 26, 27, 28, 39.
 Dalgas, Carl F. I., Aldebertsminde, 1787-1870, 14, 40, 48, 50.
 Dalgas, Carlo, (1818-1850), 26, 28, 31, 34, 38, 41.
 Dalgas, Caroline, (1832-1891).
 Dalgas, Christian, (1862-1939), 161, 182, 183, 187.
 Dalgas, Chr. August, (1789-1863), 19, 24, 25, 26, 32, 39.
 Dalgas, Christine, (1797-1868), se: Stampe, Christine.
 Dalgas, Dagmar (g. m. Emil Jensen), 1830-1883, 30, 40, 43.
 Dalgas, Ernesto, (1823-1850), 25, 28, 31.
 Dalgas, Ernesto, digter (1871-1899), 186.
 Dalgas, Frederik, (1866-1934), 180, 182, 187.
 Dalgas, Jean Antoine (E. M.s fader), (1788-1835), 16, 18.
 Dalgas, Jean Marc, Fredericia, (1756-1811), 11, 13.
 Dalgas, Johanna, f. Stibolt, (1792-1871), 25, 29, 31, 42, 190.
 Dalgas, Marie, (1832-1916), 42, 190.
 Dalgas, Mette, (1857-1952), 71, 81.
 Dalgas, Susette (g. Mariboe), 1825-1889, 29, 46, 196.
 Dalgas, Susette (g. Schouw), 1798-1844, 17.
 Dalgas, plantagen, 181, 198, 210.
 Damholt mergelleje, 174.
 Dannekvindeskolen, 29.
 Dannevirke, 73.
 Deibjerg, 111.
 Drewsen, Michael, 88.
 Dreyer, I. C. F., general, 61, 72.
 Dørffler, Maren, 165.

E

Efterslægtsselskabets skole, 26.
 Egebjerg, Pæ, 113.
 Egekrat, 49, 108.
 Engvanding, 101, 103, 104.
 Ernst, kaptajn, 43.
 Estrup, godsejer, statsminister, 70.

F

Fabricsius, skovrider, 124, 127.
 Fabricius, pastor, Agerskov, 49.
 Feddersen, W., engvandingsmester, 84, 101.
 Feldborg plantage, 110.
 Ferslev, I. Chr., 102.
 Fjelstrup, Søren, 48, 64.
 Folkehøjskolen, 151.
 Forchhammer, prof., 93, 111, 113.
 Forsvarssagen, 192.
 Fredericia, 11.
 Frederiksstad, 37.
 Fredskovspligt, 155.
 Friedenreich, professor, 27.
 Fritz, Niels, skovrider, 80, 134.
 Frølich, L., 30.
 Funktionærerne, 195.
 »Fædrelandet«, 87.

G

Garboe, Axel, dr. phil., 112.
 »Geographiske Billeder«, 107.
 Glahn, kaptajn, 43.
 Glæsel, 132.
 Goldschmidt, M., 101.
 Good, Lieutenant, 37.
 Granplantning i Agermark, 146.
 Grindsted plantage, 189.
 Grundtvig, Johan, 30, 39.
 Grundtvig, Meta, 30.
 Grundtvig, N. F. S., 30, 196.
 Grundtvig, Svend, 30, 39.

H

Hage, Alfred, 91.
 Hald, 53, 62.
 Hammerum Herreds Plantningsforening, 170.
 Han Herreds Plantningsforening, 170.
 Hansen, Constantin, maler, 68.
 Hansen, H. P., forfatter, 113.
 Hauch, Carsten, 17.
 Haveselskab, Det jydsk, 169.
 Hedebanken, Herning, 136.
 Hedeselskabets Tidsskrift, 167.
 Hegermann-Lindencrone, general, 76.
 Helsingør, 177.
 Henriksen, Jørgen, 91.
 Herning, 117.

Hesseltvig, 103, 107, 132, 186.
 Hjortsballehøjene, 128, 200, 202.
 Holm, Fr. E., 175.
 Hoskjær, oberst, 27.
 Holt, Mads, 131, 150, 172.
 Holt, J. J., 172.
 Holt plantage, 147.
 Holst, H. P., lærer, digter, 27, 207.
 Holst, N. H., 69, 78, 184.
 Holstebro, 63, 65.
 Holten, baneingeniør, 211.
 Hotel Royal, Aarhus, 93.
 Hundsbæk krat, 166.
 Høglidgaard plantage, 126, 129, 130, 158.
 Høllund Søgaard, 125, 132, 192.
 Høyen, N. L., 20.

I

Ingerslev, indenrigsminister, 202.
 Isted, 37.
 Iversen, kasserer, 180.

J

Jacobsen, J. C., brygger, 131.
 Jensen, Emil, vejinspektør, (1828-1895), 30, 35, 39, 41, 43, 67, 103, 132, 200.
 Jensen, Hjalmar, professor, 184.
 Jenssen-Tusch, Feldborg, 56, 70, 100, 134, 142.
 Jerndorffs billede, 155.
 Jessen, Franz von, 206.
 Johnstrup, Fr., professor, 93, 111, 113.
 Juel, Mejlgaard, 177.
 Jubilæum, (1891), 198.
 Jærnbanner, 84.
 »Jyllands-Posten«, 136.

K

Kaligødning, 103.
 Klüver, jægermester, Sileborg, 80, 94, 99.
 Knudmose, 175.
 Kolonisationsforsøgene, 13, 48, 54.
 Kompedal, 110.
 Krarup, herredsfoged, 200.
 Krarup, I. B., 159.
 Krarup, O. D., 64.
 Kruse, Rikke, Kolding, 25.

Krøyer, polytekniker, 30.
 Købke, Marie Magdalene Christiane, (se: Dalgas, Marie).

L

Landevejsbygning, 57, 66, 87.
 Landhusholdningsselskabet, 47, 84, 102, 128, 170.
 Landmandsbanken, 137.
 Landmandsforsamlinger, 49, 96.
 Langballe, Johanne, 155, 182.
 Langballe, pastor, 196, 212.
 Lehmann, Orla, 33, 189.
 Liebe, 202, 210.
 Lind, Jenny, 29.
 Lindorf, lærer, 27.
 Livorno, 18, 32.
 Lumholtz, kaptajn, 37.
 Lundbye, Joh. Th., 30, 32, 40.
 Lütken, Ch., 92.
 Lüttichau, hofjægermester, 94.
 Lyngskjolden, 140, 148.
 Læplantning, 169, 171.
 Læsten, 40.

M

Malling, Vilhelm, provst, 151, 213.
 Margretelund, 56.
 Mariboe, professor, 29.
 Mariboe, Carl, planteskoleejer, 171.
 Mariboe, Susette, se: Dalgas, Susette.
 Mergling, 84, 173.
 Militærhøjskolen, 33.
 Mineralogisk museum, 93.
 Moltke-Huitfeldt, Glorup, 91.
 Montana, 68, 134, 157, 180, 185, 210.
 Morville, Georg, justitssekretær, 52, 94, 149, 185, 200, 201, 210.
 Morville Georg, skovrider, 183.
 Morville, Niels, 54.
 Mors, 170.
 Mosesagen, 175.
 Mourier-Petersen, F., 70, 95, 98, 149, 156, 185.
 Muhle, Betty, se: Dalgas, Betty.
 Muhle, Mogens, 26, 27.
 Myhre, oberst, 172, 210.
 Mylius, købmand i Milano, 26, 41.
 Mylius, S. W. V., Rønningesøgaard, 130.
 Müller, P. E., 126, 143, 147, 149,

189, 204.
Myremalm, 210.
Mysunde, 36.

N

Neapel, 21, 22.
Nielsen, B., plantør, 126.
Nielsen, H., plantør, 126.
Nielsen, P., folketingsmand, 192.
Nielsen, Thomas, Herning, 136.
Nysø, 27, 28, 30, 32, 33.
Nørlund-arealerne, 131.

O

Oldenburg, Fr., 70.
Oppermann, A., 48, 156, 157.
Owen, Joseph, 53.

P

Petersen, August, læge, 160.
Petersen, Holger, 160.
Ploug, 189.
Politik, 152, 154, 158, 192.
Pontoppidan, H. generalkonsul,
104, 126, 131, 136, 158, 170, 176,
211.

R

Radicale, 190.
Reolpløjning, 142.
Religiositet, 152, 196.
Riegels, F., klitdirektør, 53, 56.
Riegels, F. W., Krathuset, 92.
Rimpauske kulturer, 176.
Ringkøbing Amts landøkonomiske
Selskab, 102.
Rosen, skovrider, V. Palsgaard, 70.
Rosenkranz, F., 114, 126.
Rostrup, 189.
Rothe, Chr., 48.
Rybsahm, Hamborg, 127.

S

Sandstormen i 1887, 171.
Schouw, Georgia, 30.
Schouw, Joachim, 20, 26, 53.
Schrøder, Ludvig, 32, 151, 166, 196,
204, 214.
Schulin, amtmand i Ringkøbing, 48.

Sejlgaard mergelleje, 175.
Silkeborg, 80.
Silkeborg Avis, 89.
Skaade, 190.
Skarrild krat, 132.
Skive, 78.
Skjernå, 103.
Skovbjærg, 133, 176, 184, 192.
Skovgaard, P. C., professor, 30, 42.
Skovrejsning, 86.
Skovsende plantage, 163, 189.
Skriftprøver (E. M. Dalgas), 45, 118,
201.
Smidstrup, 31, 42.
Socialister, 190, 194.
Stampe, lensbaron, Nysø, 20.
Stampe, Christine, baronesse, 27.
Stampe, Elise, 30.
Stampeperiode, 146.
Statsskovvæsenet, 83, 109, 117, 139.
Staushede plantage, 160.
Stendalgaard, 109.
Stibolt, admiral, 26.
Stibolt, Johanna Tomine, (E. M.s
moder), se Dalgas, Johanna.
Stilbjerg mergelleje, 174.
Stilde plantage, 130.
Studerterbevægelse,
Den skandinaviske, 33.
Sømandshvile ved Rungsted, 28.
Sdr. Omme sogn, 163.
Sørensen, J. Chr., skovrider, 125.
Sørensen, Johan Cristopher,
Houborg, 129.
Swollibjerg, 111.

T

Tang, Nr. Vosborg, 90.
Thorvaldsen, 18, 27.
Thygeson, de, klitdirektør, 88, 130,
133.
Thyssen, E. K., provst, 66, 163.
Tugthusfanger, 178.
Tuxen, L. R., 162.

U

Udskiftning, 86.
Ulrik, skovrider på Als, 35, 75.

V

Valeur, prokurator, 136.
Vandgalskab, 109.
Vedel, Frank og V., Peter, 30.

Vejen mose, 167.
Vendsyssel, 172.
Vermehren, 30.
Vesterlindet, 40.
Viborg, 43, 51, 52, 63.
Viborgkredsen, 158, 193.
Vindforhold, 141.

W

Wedel-Jarlsborg, 30.
Welsch, redaktør, 64.
Westenholz, familien, 131.

Westenholz, Regnar, 88.
Westermann, T., 176.
Westh, Claudi, 119, 133, 177.
Wissing, redaktør, 193.

Z

Zahlmann, general, 69.

Å

Aagaard, propritær, 126.
Århus, 191, 214.

Tryk: Carlo Mortensen, Viborg.

Bogbinder: Otto Asmussen, Viborg.

Klicheer: Poul Juncher, Randers.

Papir: C. C. Winthers Ef tfl., Århus.

Omslagsbilledet er en gengivelse af Hans Smidths: Solopgang over heden.

Titelbladets våben er Dalgas' familievåben efter en gengivelse i Viborg

Landsarkiv, medens våbnet på omslagets bagside er gengivet efter det af E.

M. Dalgas benyttede i hans »Erindringer«, der blev udgivet i 1891.

Oplag: 3000 eksemplarer.

